

T.C.

YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SIYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DEMOKRATİKLEŞME TEORİSİNİN ORTADOĞU VE KUZAY AFRİKA
BÖLGESİNDE UYGULANABİLİRLİĞİ SORUNU**

FATİH FURTUN

03716015

TEZ DANIŞMANI:

PROF. DR. GENCER ÖZCAN

İSTANBUL, 2006

İÇİNDEKİLER

KISALTMA LİSTESİ.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
1. GİRİŞ.....	1
2. DEMOKRATİKLEŞME TEORİSİ.....	6
2.1. DEMOKRATİKLEŞME KAVRAMI VE DEMOKRATİKLEŞME PRATİKLERİ.....	7
2.1.1. Demokratikleşme Yolları ve Demokratikleşme Sürecinde Karşılaşılan Sorunlar.....	14
2.2. DEMOKRASİ KAVRAMI.....	17
2.2.1. Demokrasi Kavramının Doğuşu ve Gelişimi.....	18
2.2.2. Demokrasi Kavramının Evrimi: Liberal Demokrasi.....	23
2.3. DEMOKRASİLERİN YAŞAYABİLMELERİNİN VE GELİŞEBİLMELERİNİN ŞARTLARI.....	27
2.3.1. Seymour Martin Lipset'in Sosyal-Ekonomik Kuramı ve Tatu Vanhanen'in İktidar Kaynaklarının Bölüşümü İlkesi.....	27
2.4. DEMOKRASİLERİN DERECELENDİRİLMELERİ / ÖLÇÜMÜ.....	32
2.4.1. Robert A. Dahl'in Polarşisi ve Tatu Vanhanen'in Demokrasi Endeksi.....	33
3. ORTADOĞU VE KUZEY AFRİKA BÖLGESİNDE DEMOKRATİKLEŞME TARİHİ.....	40
3.1. BAĞIMSIZLIK YILLARINDAN 1980'LERİN BAŞLARINA KADAR BÖLGE ÜLKELERİNDE DEMOKRATİKLEŞME.....	41
3.1.1. Arap Yarımadası Devletlerinde Demokratikleşme.....	42
3.1.2. Doğu Akdeniz Ülkelerinde Demokratikleşme.....	48
3.1.3. Kuzey Afrika Ülkelerinde Demokratikleşme.....	50
3.2. 1980'LERDEN 11 EYLÜL 2001 TARİHİNE KADAR BÖLGEDE DEMOKRATİKLEŞME.....	54
3.2.1. Arap Yarımadası Devletlerinde Demokratikleşme.....	55

3.2.2. Doğu Akdeniz Ülkelerinde Demokratikleşme.....	64
3.2.3. Kuzey Afrika Ülkelerinde Demokratikleşme.....	68
3.3. 11 EYLÜL 2001 TARİHİNDEN GÜNÜMÜZE KADAR BÖLGE ÜLKELERİNDE DEMOKRATİKLEŞME.....	73
3.3.1. Arap Yarımadası Devletlerinde Demokratikleşme.....	74
3.3.2. Doğu Akdeniz Ülkelerinde Demokratikleşme.....	80
3.3.3. Kuzey Afrika Ülkelerinde Demokratikleşme.....	82
4. ORTADOĞU VE KUZEY AFRİKA ÜLKELERİNİN DEMOKRATİKLEŞMESİNDE KARŞILAŞILAN PROBLEMLER VE ATILMASI GEREKEN ADIMLAR.....	88
4.1. ULUSLARARASI ATMOSFERİN UYGUNLUĞU VE ULUSLARARASI DESTEK.....	88
4.1.1. NATO'nun Akdeniz Diyalogu.....	89
4.1.2. AGİT'in ve DEF'in Girişimleri.....	91
4.1.3. AB'nin Barselona Süreci ve Yeni Komşuluk Politikası.....	93
4.1.4. ABD'nin Büyük Ortadoğu Projesi ve G-8'in GODKA Girişimi.....	96
4.2. GÜVENLİĞİN TESİSİ.....	102
4.3. KURUMSALLAŞMA VE HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜ İLKESİNE SAYGININ YAYGINLAŞTIRILMASI.....	108
4.4. EKONOMİK GELİŞİM.....	112
4.5. SİVİL TOPLUMUN GELİŞMESİ.....	116
4.6. KADINLARIN EKONOMİK VE POLİTİK HAYATA KATILIMI VE EĞİTİMİN YAYGINLAŞTIRILMASI.....	120
5. SONUÇ.....	123
KAYNAKÇA.....	127
ÖZGEÇMİŞ.....	151

KISALTMA LİSTESİ

- ABD - Amerika Birleşik Devletleri'nde
BM - Birleşmiş Milletler
AGİT - Avrupa Güvenliği ve İşbirliği Teşkilatı
AB - Avrupa Birliği
NATO - Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
DEF - Dünya Ekonomik Forumu
AGİK - Avrupa Güvenliği ve İşbirliği Konferansı
FLN - Front de Liberation Nationale (Milli Kurtuluş Cephesi)
GHK - Genel Halk Kongresi
YSP - Yemen Sosyalist Partisi
ODKA - Ortadoğu ve Kuzey Afrika
BAE - Birleşik Arap Emirlikleri
STK - Sivil Toplum Kuruluşları'nın

ÖNSÖZ

İstanbul Kültür Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde aldığım lisans eğitiminden itibaren Ortadoğu ve Kuzey Afrika Bölgesi'ne (ODKA) karşı sahip olduğum ilgi, bölgenin 11 Eylül 2001 tarihinde ABD New York Dünya Ticaret Merkezi İkiz Kuleleri'ne yapılan terörist saldırılar ardından, dünya gündeminin ön sıralarına çıkması ile birlikte daha da arttı. Yapılan tartışmalarda terörist saldırıların kaynağının bölgenin anti-demokratik yapısında aranması ve bölgede ekonomik, sosyal ve politik dönüşümü hedefleyen bir çok uluslararası girişimin başlatılması üzerine tez çalışması olarak teorik ve pratik açıdan bölgede demokratikleşmeyi incelemeye karar verdim.

Bölgede demokratikleşmeyi çalışmamın diğer bir sebebi de bölge ülkeleri ile komşu olan, tarihi ve kültürel ortak paydalara sahip, Müslüman yoğun nüfusu, serbest piyasa ekonomisi ve 1947'den itibaren kesintilere karşın istikrarlı bir şekilde devam eden çok partili politik yaşamı ile AB'ye tam üyelik yolunda ilerleyen Türkiye'den bir araştırmacının, bölgede demokratikleşme tartışmalarına farklı yaklaşımlar getirebileceğine yönelik inancım oldu.

Bu çalışmanın hazırlanmasında isimleri sayfalar tutabilecek bir çok kişinin ve kurumun emeği bulunmaktadır. Bunlardan özellikle tez danışmanlığımı yapan Prof. Dr. Gencer Özcan'a, akademik hayatı seçmemde büyük rolü olan ve tez çalışması boyunca yoğun gündemine karşın yorumları ve fikirleriyle bana yol gösteren Doç. Dr. Mensur Akgün'e, tez çalışmasının gözden geçirilmesinde önemli yardımları bulunan Kültür Üniversitesi İktisat Bölümü Araştırma Görevlilerinden Deniz Dilara Girgin'e, desteklerinden ötürü Kültür Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Araştırma Görevlisi arkadaşlarım M. Mert Kaleci'ye, Fulya Kıvılcım'a, Yunus Emre'ye ve lisans dönemi sınıf arkadaşlarımdan Banu Servetoğlu'na, nazik tavırlarından ötürü Koç Üniversitesi, Boğaziçi Üniversitesi ve Kültür Üniversitesi kütüphaneleri çalışanlarına teşekkürlerimi borç bilirim. Ayrıca maddi ve manevi desteklerini esirgemeyerek her zaman yanımda olan ve bana destek veren anneme, babama ve kız kardeşlerime teşekkür etmek isterim.

ÖZET

Bu tezin amacı demokratikleşme teorisinin Ortadoğu ve Kuzey Afrika (ODKA) bölgesinin demokratikleşmesine uygulanıp uygulanamayacağını incelemektir. Temel iddiası, bölge tarihinde ciddiye alınabilecek herhangi bir demokratikleşme pratiği yaşanmamasına karşın, uygun şartların sağlanması halinde bölgede demokratikleşmenin gerçekleşebileceği hipotezidir. Bu çalışmanın hedefi, birçok bölgede veya ülkede yaşanmış demokratikleşme pratiklerini açıklamada kullanılabilmesine karşın ODKA’da uygulandığında sonuç vermeyen demokratikleşme teorisinin yetersiz kaldığı noktalara dikkat çekmek, demokratikleşme teorisinin bölgeye uyarlanması ile birlikte ortaya çıkan sorunlar ve çelişkileri göstermek, bunların aşılması için uygulanabilecek politikalar önermektir.

Çalışmada ilk olarak, demokratikleşme teorisi kapsamında, demokratikleşme ve demokrasi kavramları açıklanmıştır. Teori incelendikten sonra ikinci bölümde bölgede demokratikleşme tarihi ele alınmıştır. Bölge tarihinde ciddiye alınabilecek bir demokratikleşme pratiği yaşanmamıştır. Buna karşın birçok ülkede demokratikleşme çabaları yaşanmış, bunun için çeşitli fırsatlar yakalanmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünün amacı, bölge ülkelerinin bağımsızlıklarını kazandıkları tarihten günümüze değin yakaladığı demokratikleşme fırsatları ve bu fırsatların nasıl değerlendirilemediğini, bölge ülkelerindeki siyasal gelişmeler eşliğinde ele almaktır. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise, bölgede demokratikleşme sürecinde karşılaşılan sorunlar ve bu sorunların çözümüne yönelik öneriler ele alınmıştır.

ABSTRACT

The aim of this thesis is to research whether the theory of democratization can be applied to cases of Middle East and North Africa (MENA) regions. The main assertion of this thesis is that democratization can be fulfilled given that relevant conditions are provided , even though serious democratization attempts cannot be witnessed in the region. The democratization theory, which is used to comprehend democratization theories of many regions and states, cannot provide sufficient comprehension points for the democratization practices of MENA region. The objective of this thesis is to highlight insufficient hypotheses of the theory, to pinpoint the problems and contradictions when the theory is used to study democratization of the region and to suggest some recommendations in order to overcome these deficiencies.

In this study, firstly, democracy and democratization concepts are explained under the heading of the theory of democratization. In the second chapter, the history of the democratization in the region is presented. There has been no significant democratization practice in the region. On the other hand, democratization attempts have been continuously evident in other regions. After the liberation of the states of the region, some democratization opportunities have appeared in the region, but these opportunities could not be utilized. The aim of the second chapter is to evaluate the relation between the political movements in those countries and the overlooked democratization opportunities. In the third chapter, the problems which were confronted with during the democratization process and the recommendations to prevent those problems are stated.

ÖZET

Bu tezin amacı demokratikleşme teorisinin Ortadoğu ve Kuzey Afrika (ODKA) bölgesinin demokratikleşmesine uygulanıp uygulanamayacağını incelemektir. Temel iddiası, bölge tarihinde ciddiye alınabilecek herhangi bir demokratikleşme pratiği yaşanmamasına karşın, uygun şartların sağlanması halinde bölgede demokratikleşmenin gerçekleşebileceği hipotezidir. Bu çalışmanın hedefi, birçok bölgede veya ülkede yaşanmış demokratikleşme pratiklerini açıklamada kullanılabilmesine karşın ODKA’da uygulandığında sonuç vermeyen demokratikleşme teorisinin yetersiz kaldığı noktalara dikkat çekmek, demokratikleşme teorisinin bölgeye uyarlanması ile birlikte ortaya çıkan sorunlar ve çelişkileri göstermek, bunların aşılması için uygulanabilecek politikalar önermektir.

Çalışmada ilk olarak, demokratikleşme teorisi kapsamında, demokratikleşme ve demokrasi kavramları açıklanmıştır. Teori incelendikten sonra ikinci bölümde bölgede demokratikleşme tarihi ele alınmıştır. Bölge tarihinde ciddiye alınabilecek bir demokratikleşme pratiği yaşanmamıştır. Buna karşın birçok ülkede demokratikleşme çabaları yaşanmış, bunun için çeşitli fırsatlar yakalanmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünün amacı, bölge ülkelerinin bağımsızlıklarını kazandıkları tarihten günümüze değin yakaladığı demokratikleşme fırsatları ve bu fırsatların nasıl değerlendirilemediğini, bölge ülkelerindeki siyasal gelişmeler eşliğinde ele almaktadır. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise, bölgede demokratikleşme sürecinde karşılaşılan sorunlar ve bu sorunların çözümüne yönelik öneriler ele alınmıştır.

ABSTRACT

The aim of this thesis is to research whether the theory of democratization can be applied to cases of Middle East and North Africa (MENA) regions. The main assertion of this thesis is that democratization can be fulfilled given that relevant conditions are provided , even though serious democratization attempts cannot be witnessed in the region. The democratization theory, which is used to comprehend democratization theories of many regions and states, cannot provide sufficient comprehension points for the democratization practices of MENA region. The objective of this thesis is to highlight insufficient hypotheses of the theory, to pinpoint the problems and contradictions when the theory is used to study democratization of the region and to suggest some recommendations in order to overcome these deficiencies.

In this study, firstly, democracy and democratization concepts are explained under the heading of the theory of democratization. In the second chapter, the history of the democratization in the region is presented. There has been no significant democratization practice in the region. On the other hand, democratization attempts have been continuously evident in other regions. After the liberation of the states of the region, some democratization opportunities have appeared in the region, but these opportunities could not be utilized. The aim of the second chapter is to evaluate the relation between the political movements in those countries and the overlooked democratization opportunities. In the third chapter, the problems which were confronted with during the democratization process and the recommendations to prevent those problems are stated.

1. GİRİŞ

Bu tezin amacı demokratikleşme teorisinin Ortadoğu ve Kuzey Afrika (ODKA) bölgesinin demokratikleşmesine uygulanıp uygulanamayacağını incelemektir.¹ Temel iddiası, bölge tarihinde ciddiye alınabilecek herhangi bir demokratikleşme pratiği yaşanmamasına karşın, uygun şartların sağlanması halinde bölgede demokratikleşmenin gerçekleşebileceği hipotezidir. Bu çalışmanın hedefi, birçok bölgede veya ülkede yaşanmış demokratikleşme pratiklerini açıklamada kullanılabilmesine karşın ODKA’da uygulandığında sonuç vermeyen demokratikleşme teorisinin yetersiz kaldığı noktalara dikkat çekmek, demokratikleşme teorisinin bölgeye uyarlanması ile birlikte ortaya çıkan sorunlar ve çelişkileri göstermek, bunların aşılması için uygulanabilecek politikalar önermektir.

Bilindiği gibi ODKA bölgesinde demokratikleşme son yıllarda uluslararası gündemin en önemli konularından birisi olmuştur. Konu, 11 Eylül 2001 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri’nde (ABD), New York Dünya Ticaret Merkezi İkiz Kulelerine düzenlenen terörist saldırılar ardından gündeme gelmiştir. Eylemi yapan El-Kaide terör örgütünün gücünü bölgeden alması ve saldırıyı düzenleyen militanların Ortadoğu kökenli olması tüm gözlerin bölgeye odaklanmasına neden olmuştur. Başta ABD olmak üzere batılı devletler terör eylemlerinin nedenini bölgenin anti-demokratik yapısında aramışlardır.

Bu görüşün meşru zeminini, 2002 ve 2003 tarihli Birleşmiş Milletler (BM) Arap İnsani Kalkınma Raporları hazırlamıştır.² Bölgenin toplam GSMH’sinin İspanya’nın GSMH’sinden düşük olduğunu gösteren raporlarda, bölgede ekonomik, sosyal ve politik sorunlar nedeniyle gerginlikler yaşandığı ifade edilmiştir.³ ODKA’ya yönelik ekonomik ve politik reformların aciliyetini belirten raporlarda, bölgenin mevcut

¹ Bölgede demokratikleşme literatürüne bakıldığında coğrafi alanın belirlenmesinde çeşitli farklılıklar yaşandığı görülmektedir. Kimi analizlerde Ortadoğu ve Kuzey Afrika Bölgesi’ne (ODKA) Pakistan ve Afganistan’da eklenerek Genişletilmiş Ortadoğu ve Kuzey Afrika Bölgesi (GODKA), kimi analizlerde ise sadece ODKA demokratikleşmenin incelendiği görülmektedir. Bu çalışmada coğrafi alan olarak ODKA bölgesi ele alınmış, ancak bölge ülkelerinden Türkiye, İran ve İsrail çalışma kapsamı dışında bırakılmıştır. Böylece sadece Arap ve Müslüman nüfusu yoğun bölge ülkelerine odaklanmak amaçlanmıştır.

² United Nations Development Programme, **Arab Human Development Report 2002**, New York: UNDP, 2002. ve United Nations Development Programme, **Arab Human Development Report 2003**, New York: UNDP, 2003.

³United Nations Development Programme, **Arab Human Development Report 2002**, New York: UNDP, 2002, s. 85.

koşullarda devam etmesinin dünya barış ve istikrarı için tehlikeli olduğu vurgulanmıştır.⁴ Bunun yanı sıra Freedom House'un yıllık yayınladığı özgürlük indeksinde de bölge ülkeleri en alt seviyelerde yer almaktadır.⁵

Terörün kaynağının bölgedeki demokrasi eksikliğinde görülmesinin ardından başta terörden en çok zararı gören ABD olmak üzere, Avrupa Güvenliği ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), Avrupa Birliği (AB), Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO), Dünya Ekonomik Forumu (DEF) gibi uluslararası aktörler tarafından, bölgede demokratik dönüşümü hedefleyen önemli girişimler başlatılmıştır. Bu doğrultuda bölgede de çeşitli gelişmeler yaşanmaktadır. Ancak gelişmelerin demokratikleşmeyi de beraberinde getirip getirmeyeceği henüz belirsizlik taşımaktadır.

Bölge ülkeleri kişisel diktatörlükler, askeri diktatörlükler, mutlak monarşiler veya tek parti iktidarlara şeklinde sınıflandırılabilir otoriter veya yarı otoriter rejimler altında yaşamaktadır. Bölgenin anti-demokratik yapısına karşın, bölgede demokratikleşme tartışmalarının uzun bir geçmişi bulunmaktadır. ODKA ülkeleri, geçmişten günümüze değin demokratikleşme için 11 Eylül sonrası dönem hariç iki önemli fırsat yakalamıştır. Bunlardan ilki bağımsızlık sonrası dönemde yakalanmış, ikincisi ise Soğuk Savaş'ın bitmesi ardından tüm dünyada yükselişe geçen demokratikleşme hareketinin bölgeye yansması sonucu elde edilmiştir. Buna karşın iki fırsat da değerlendirilememiş, otoriter rejimler iktidarlara sürdürmeye devam etmişlerdir.

ODKA bölgesinde demokratikleşmenin bir türlü gerçekleşmemesine karşın dünyanın diğer bölgelerinde birçok demokratikleşme pratiği yaşanmıştır. Samuel Huntington, *Üçüncü Dalga: Yirminci Yüzyılın Sonlarında Demokratikleşme* (The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century) kitabında küresel nitelik sergileyen demokratikleşme dalgalarını üçü düz, ikisi ters olmak üzere beş dalgaya bölmüştür.⁶ Demokratikleşme dalgaları sonucu Latin Amerika'dan Orta ve Doğu

⁴ Bkz.: United Nations Development Programme, **Arab Human Development Report 2002**, New York: UNDP, 2002. ; United Nations Development Programme, **Arab Human Development Report 2003**, New York: UNDP, 2003 ve United Nations Development Programme, **Arab Human Development Report 2004**, New York: UNDP, 2004

⁵ Freedom House Political Rights and Liberties Index, **Freedom in the World 2006**, Washington, DC: Freedom House, 2006.

⁶ Bu ülkeler için bkz. Samuel P. Huntington, **Üçüncü Dalga. Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma**, Çev. Ergun Özbudun, Ankara: Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, 1993, s. 10-22.

Avrupa ülkelerine kadar dünyadaki birçok ülke etkilenmiş, demokratikleşme sürecine girmiştir. Bunlardan bazıları başarılı olmuş, bazıları ise ters dalgalarda tekrar otoriter rejimler tarafından yönetilmeye başlanmışlardır.

ODKA bölgesi ülkelerinin günümüze değin yakaladığı demokratikleşme fırsatlarını değerlendirememiş olması ve tüm dünyada yaşanan demokratikleşme pratiklerine karşı bölgenin demokratikleşmeye direnç göstermesi, demokratikleşme literatüründe bölgenin fevkalade durumuna yönelik görüşlerin geçerlilik kazanmasına neden olmuştur.

Bölgenin fevkalade durumuna vurgu yapan çalışmalardan en tanınmış Ernest Gellner'a aittir.⁷ Toplamların demokratikleşmesini sekülerleşme üzerinden açıklayan Gellner, bölgenin demokratikleşmesinin önündeki en önemli engeli İslam dini olarak göstermiştir. Gellner'a göre demokratik bir sivil toplum olmak için öncelikle birey olmak gerekmektedir. Birey olmak için ise sekülerleşmeye ihtiyaç duyulmaktadır. Buna göre bir toplumun sekülerleşmesi sanayileşme ve rasyonelleşme ile paralel ilerlemektedir.

Gellner, Ortadoğu'nun istisnai durumunu sekülerleşme üzerinden açıklamaktadır. Gellner, Müslümanlığın sekülerleşmeye karşı özel bir direnci bulunduğuna, yapısı itibariyle sekülerleşmeden muaf olduğuna inanmaktadır. Bundan dolayı Müslüman toplumları sivilleşmemekte, dolayısıyla demokratikleşmemektedir. Bu teze göre İslam, sivil toplumun önündeki en büyük düşman olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸

Larry Diamond da, bölgedeki fevkalade durumu açıklamaya çalışan bir başka sosyal bilimcidir. Diamond'a göre bölgedeki demokrasi eksikliği Arap ülkelerinde geçerlidir.⁹ Buna göre, Ortadoğu ülkeleri İslam dininden dolayı değil, Arap kültüründen dolayı demokratikleşememişlerdir. Diamond'a göre bölgede demokratikleşmemenin en önemli nedeni Arap kültürüyle demokratikleşmenin bağdaşmamasıdır.

⁷ Bkz.: Ernest Gellner, **Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals**, London: Hamish Hamilton, 1994.

⁸ Bkz.: A.g.e

⁹ Larry Diamond, "Universal Democracy?", **Policy Review**, No. 119, Haziran-Temmuz 2003, s. 1-18. Özellikle bkz.: s. 5-6.

Diğer bir analiz ise bölgede demokratikleşmenin önündeki temel engel olarak bölgede var olan siyasi kültürü göstermektedir.¹⁰ Bu analize göre ODKA bölgesinde demokratikleşme gerçekleşmemesinin nedeni Müslüman gelenekleri ve anti-demokratik kültürden kaynaklanmaktadır. Başka bir analiz de Ortadoğu'nun demokrasi eksikliğinin nedeni, bölge ülkelerinin ekonomik yapılarının petrol gelirlerine bağlı olmasında aramıştır. Bu görüşe göre, petrol gelirleri devleti topluma karşı aşırı olarak güçlendirmekte ve bu yapılar düşük vergiler nedeniyle toplumsal katılımın önünü tıkamaktadır.¹¹

Bölgenin demokratikleşmemesine yönelik başka bir görüş de bölgedeki sınıf yapıları ve ittifakların, demokratikleşme yolunda engel teşkil eden bir durum arz ettiğini iddia etmektedir. Buna göre bölgedeki toprak ağaları demokratikleşme önündeki en büyük engeldir.¹² Diğer bir yaklaşım da bölgedeki otoriter yapıların başarısı üzerine odaklanmaktadır. Bu analizde bölgedeki demokrasi eksikliğinden ziyade, otoriter rejimlerin başarısı üzerinde durulması gerektiğine vurgu yapılmaktadır.¹³

Görüldüğü gibi bu çalışmalarda bölgenin fevkalade durumu vurgulanmakta ve bölgenin neden demokratikleşmeyeceği anlatılmaktadır. Günümüze değin bölgede demokratikleşmenin gerçekleşmemesi ise görüşlerinin doğruluğunu kanıtlayan bir örnek olarak gösterilmektedir. Gerçekten de bölgenin diğer bölgelere göre özel şartları bulunmaktadır ve günümüze değin demokratikleşme gerçekleşmemiştir.

Buna karşın bu iddiaların birçoğu oryantalist bir bakış açısını yansıtmakta ve aşağılamadan ırkçılığa kadar geniş bir yelpazeyi içinde barındırmaktadır. Müslüman nüfusun yoğun olduğu ülkelerde demokratikleşmenin gerçekleşebileceğine yönelik

¹⁰ Örneğin bkz.: Elie Kedouri, **Democracy and Arab Political Culture**, London; Portland, 1994. ve Raphael Patai, **Arab Mind**, New York: Scribners, 1973. Ayrıca bkz.: Michael C. Hudson, "Political Liberalization in the Arab World: Theoretical Perspectives" **The Political Culture Approach to Arab Democratization: The Case for Bringing it Back in, Carefully**, Eds. Rex Brynen-Bahgat Korany-Poul Noble, Volume 1, Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1995.

¹¹ Huntington, **Üçüncü dalga...**, s. 307-308. ve ayrıca bkz.: Michael Ross, "Does Oil Hinder Democracy?", **World Politics**, Vol. 53, Issue 3, Nisan 2001, s. 325-361.

¹² Haim Gerber **The Social Origins of the Modern Middle East**, Colorado: Lynne Rienner Publishers, 1987.

¹³ Örneğin, Holger Albrecht ve Oliver Schlumberger'in yazdığı "Waiting for Godot: Regime Change Without Democratization in the Middle East" başlıklı makalede, Orta Doğu'da demokratikleşme beklemenin, aslında hiç gelmeyecek olan Godot'u beklemeye benzediği iddia edilmektedir. Yazarlar, bölgede demokrasinin başarısızlığından ziyade, otoriterlerin başarısının anlaşılması üzerinde durmakta ve aslında Orta Doğu'da değişim olduğunu, ancak bu değişimin otoriter rejimlerin devamını mümkün kılacak yönde gerçekleştiğini iddia etmektedirler. Bkz.: Holger Albrecht-Oliver Schlumberger, " 'Waiting for Godot': Regime Change Without Democratization in the Middle East", **International Political Science Review**, No. 25, Volume 4, 2004, s. 371-392.

alışmalar da bulunmaktadır. Bunlardan birisi Nasr Vali'nin *The Rise of Muslim Democracy* (Müslüman Demokrasisinin Yükselişı) başlıklı çalışmasıdır. Avli alışmasında Müslüman ölkelerde de demokratikleşme pratiklerinin yaşandığını açıklamaktadır. Buna göre Malezya, Bangladeş, Pakistan, Hindistan ve Türkiye gibi Müslüman nüfusu yoğun ölkelerde demokratikleşme pratikleri gerçekleşmiştir. Bu süreç Pakistan'da ki askeri devrim dışında halen devam etmektedir.¹⁴

Bölgenin demokratikleşememesini açıklayan çalışmalarda genel olarak ekonomik faktörler, hukukun üstünlüğü, kadınların politik ve ekonomik hayata katılımı, eğitimin yaygınlaştırılması gibi içsel faktörlerdeki sorunlara vurgu yapılmaktadır. Buna karşın, bölgenin demokratikleşmesindeki temel sıkıntılar, uluslararası desteğin niteliğı, Filistin-İsrail sorunu, Irak'ta yaşanan otorite boşluğu ve istikrarsızlık gibi dışsal nedenlerden kaynaklanmaktadır. Bu doğrultuda, bölgede demokratikleşmenin gerçekleşebilmesi için içsel faktörlerin desteklenmesinin yanı sıra bölgede demokratikleşme için destek veren güçlü bir uluslararası desteğin varlığı, Filistin-İsrail sorununun özölmesi, Irak'ta süren istikrarsızlığın sona erdirilmesi gibi dışsal faktörlerde de gelişmelerin yaşanması gerekmektedir.

Bölgede demokratikleşme için uygun olan şartların belirlenmesine yönelik hazırlanan bu tezin ilk bölümünde, demokratikleşme teorisi kapsamında, demokratikleşme ve demokrasi kavramları açıklanmıştır. Teori incelendikten sonra ikinci bölümde bölgede demokratikleşme tarihi ele alınmıştır. Bölge tarihinde ciddiye alınabilecek bir demokratikleşme pratiğı yaşanmamıştır. Buna karşın birçok ölkede demokratikleşme çabaları yaşanmış, bunun için çeşitli fırsatlar yakalanmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünün amacı, bölge ölkelerinin bağımsızlıklarını kazandıkları tarihten günümüze değin yakaladığı demokratikleşme fırsatları ve bu fırsatların nasıl değerdendirilemediğini, bölge ölkelerindeki siyasal gelişmeler eşliğinde ele almaktadır. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise, bölgede demokratikleşme sürecinde karşılaşılan sorunlar ve bu sorunların çözümüne yönelik öneriler ele alınmıştır.

¹⁴ Vali Nasr, "The Rise of Muslim Democracy", **Journal of Democracy**, Vol. 16, Issue 2, Nisan 2005, s. 13-27.

2. DEMOKRATİKLEŞME TEORİSİ

Günümüze kadar birçok bölgede ve ülkede demokratikleşme pratiği yaşanmıştır. Bazı ülkelerdeki demokratikleşme pratikleri diğer örneklerle benzemediği gibi, bazılarında ise demokratikleşme süreçleri paralellik göstermiştir. Her ülkenin kendine özgü özellikleri olmasına karşın, demokratikleşme teorisi, yaşanan örnekleri anlamakta ve diğer örneklerle uyarlamakta olumlu bir rol üstlenmektedir. Buna karşın geçmiş demokratikleşme pratiklerini açıklamada kullanışlı olan demokratikleşme teorisi, ODKA bölgesine uyarlandığında yetersiz kalmaktadır.

Teorinin bölgeye uyarlanması sonucu karşılaşılan eksiklikleri bulmak, ODKA bölgesinde demokratikleşme için neler yapılması gerektiğini belirleyebilmek için önem taşımaktadır. Bundan dolayı ODKA’da demokratikleşme için ilk olarak demokratikleşme teorisinin ele alınması gerekmektedir. Bu bölüm demokratikleşme teorisinin temel kavramlarını açıklamak ve konu hakkındaki tartışmaları incelemek amacıyla hazırlanmıştır. Demokratikleşme teorisinin anlaşılabilmesi için bu bölümün ilk kısmında, demokratikleşme nedenleri, süreçleri ve demokratikleşme sürecinde karşılaşılan sorunlar örnekler eşliğinde açıklanmaya çalışılmıştır. İkinci kısmında ise, demokratikleşme sonucu kurulmak istenen demokrasi şeklinin anlaşılabilmesi için demokrasi kavramının antik çağlardan günümüze kadarki gelişimi kısaca açıklanmıştır.

Demokratikleşme teorisi sadece demokrasilerin kurulmasına giden süreci kapsamamaktadır. Teori aynı zamanda kurulan demokrasilerin varlıklarını nasıl istikrarlı bir şekilde koruyup geliştireceklerini de kapsamaktadır. Bundan dolayı çalışmanın üçüncü kısmında demokrasilerin yaşayabilme ve geliştirebilmeleri için gereken şartlar incelenmiştir. Demokratikleşme teorisinin dördüncü kısmında da, demokrasi bağlamında, ülkelerin birbirleri ile karşılaştırmalı analizine ve derecelendirilmelerine ilişkin çalışmalara yer verilmiştir.

Demokratikleşmenin kavramsal ve teorik çerçevesinin çizildiği çalışmanın ilk bölümünde teorinin gelişimine katkıda bulunmuş felsefecilerin ve sosyal bilimcilerin fikirleri tartışılmış, konu hakkında yetkinliği olan birçok kaynak ve isime de atıfta bulunulmuştur.

2.1. DEMOKRATİKLEŞME KAVRAMI VE DEMOKRATİKLEŞME PRATİKLERİ

Demokratikleşme askeri rejimler, kişisel diktatörlükler, monarşiler, feodal aristokrasiler ve totaliter rejimler gibi otoriter, yarı otoriter veya totaliter rejimlerin demokratik rejimlere geçişini ifade eden süreçlere verilen isimdir.¹⁵ Demokratikleşmenin kökenleri Amerikan ve Fransız devrimlerine dayanmakla birlikte modern anlamda demokrasilerin kurulması için 19. yüzyılı, kurulan demokrasilerin olgunlaşması, diğer ülkelere örnek rejimler haline dönüşmesi ve yaygınlaşması için 20. yüzyılın ikinci çeyreğini beklemek gerekecektir.

Demokratikleşme kavramı ve demokratikleşme pratiklerinin incelendiği bu kısımda ilk olarak, demokratikleşme dalgaları nedenleriyle birlikte ele alınmıştır. Ülkelerin demokratikleşme yolları ve süreçleri birbirinden farklılık sergilemektedir. Bunun yanı sıra ülkelerin demokratikleşme aşamasında karşılaştıkları sorunlarda birbirinden farklıdır. Bu nedenle demokratikleşme dalgaları ardından ikinci olarak demokratikleşme yolları, süreçleri ve demokratikleşme sırasında ülkelerin karşılaştıkları sorunlar ele alınmıştır. Çalışmanın bu kısmında birçok sosyal bilimcinin konu hakkındaki görüşlerine atıfta bulunulmakla birlikte genel olarak Samuel Huntington'ın 1991 yılında yayınladığı *Üçüncü Dalga: Yirminci Yüzyılın Sonlarında Demokratikleşme* (The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century) başlıklı çalışmasından yararlanılmıştır.

Günümüze değin yaşanan demokratikleşme örneklerine bakıldığında ülkelerin demokratikleşme nedenlerinin ve yollarının birbirinden farklı olduğu gözlemlenmektedir. Ancak Huntington 1991 yılında yayınladığı *Üçüncü Dalga* kitabında, demokratikleşme süreçlerinin ivme kazanmasının ve hız kaybetmesinin küresel nitelik sergilemesi nedeniyle, demokratikleşme tarihini, üçü düz, ikisi ters olmak üzere, beş dalgaya bölmektedir.¹⁶

¹⁵ Otoriter rejimler, yarı otoriter rejimler veya totaliter rejimler arasında bir çok farklılık bulunmasına rağmen farklı görüşlerin yarıştığı serbest, adil ve katılımcı bir seçim sistemin yokluğu hepsinin ortak özellikleri olduğu için çalışmada bundan sonra demokratik olmayan rejimler için otoriter rejim ifadesi kullanılacaktır. Otoriter ve totaliter rejimler arasındaki farklılıklar için bkz.: Carl J. Friedrich-Zbigniew Brzezinski, **Totalitarian Dictatorship and Autocracy**, 2bsk, New York: Praeger, 1965.

¹⁶ Huntington, *Üçüncü Dalga...*, s. 10-12.

Üçüncü dalga kitabında da belirtildiği gibi ilk demokratikleşme dalgası, kökenleri Amerikan ve Fransız ihtilallerine dayanmakla birlikte, seçme hakkının yaygınlaşmasına bağlı olarak 19. yüzyılda başlamıştır.¹⁷ İlk demokratikleşme pratiğinin hangi tarihte ve hangi ülkede yaşandığına dair tartışmalar bulunmaktadır. Joseph A. Schumpeter'in 1947 yılında yayınladığı *Capitalism, Socialism, and Democracy* (Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi) kitabında belirttiği kriterler esas alındığında ABD ilk demokratikleşme örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁸ Demokratikleşmede ABD'yi, dominyonlarıyla birlikte Büyük Britanya İmparatorluğu, Batı ve Kuzey Avrupa ülkeleri izlemişlerdir.¹⁹

Birinci dalga demokratikleşme sonucunda yaklaşık 30 kadar devlet, gelişmiş demokrasiler olarak uluslararası arenaya dahil olmuşlardır.²⁰ Birinci dalgada demokratikleşen devletler demokratikleşme mücadelelerini monarşiler, ayakta kalmış feodal aristokrasiler ve kıtasal imparatorluklar gibi otoriter rejimlere karşı vermiştir.

İlk dalganın küresel nitelik sergilemesi, I. Dünya savaşından sonra otoriter rejimlerle yönetilen birçok ülkenin peş peşe demokratik rejimler kurmaya başlamaları sonucu gerçekleşmiştir. ABD ve İngiltere gibi demokratik ülkelerin başını çektiği ittifak ülkelerinin kıtasal imparatorluklara karşı savaşı kazanması birçok yeni devletin siyasi arenaya katılmasına neden olmuştur. Yeni devletlerin büyük çoğunluğu savaşı kazanan tarafın demokrasiler olmasının da etkisiyle demokratik rejimler kurmaya çalışmışlardır.²¹

Ancak birinci dalgada demokratikleşen devletlerin büyük bölümü kısa süre sonra tekrar otoriter rejimlere dönmüşlerdir. İlk dalga demokrasilerinin uzun ömürlü olamayışının nedenlerinden ilki, bağımsızlığını kazanan birçok yeni devletin kısa sürede Hitler Almanya'sı ve Mussolini İtalya'sının etkisine girmesidir.²² İkinci neden, I. Dünya

¹⁷ Huntington, *Üçüncü Dalga...*, s. 13-14. Ayrıca bkz.: Helena Catt, *Democracy in Practice*, London: Routledge, 1999, s. 6.

¹⁸ Joseph Schumpeter, *Capitalism, Socialism, and Democracy*, 2bsk., New York: Harper, 1947, s. 269.

¹⁹ David Goldblatt, "Democracy in the 'long nineteenth century', 1760-1919", *Democratization*, Eds. David Potter-David Goldblatt-Margaret Kiloh-Paul Lewis, Cambridge: Polity Press, 1997, s. 46.

²⁰ Huntington, *Üçüncü Dalga...*, s. 14.

²¹ Fritz Stern, "The new democracies in crisis in interwar Europe", *Democracy's Victory and Crisis*, Eds. Axel Hadenius, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, s. 15-17.

²² A.g.e., s. 18-22.

Savaşından sonra yaşanan ekonomik sıkıntılara, demokratik hükümetlerin tatmin edici çözümler bulamamış olmasıdır.²³ Üçüncü neden ise, savaş sonrası yapılan anlaşmaların Almanya gibi yenilmiş devletlere kaldıracağından çok yük bindirmiş olması ve yükselişte olan milliyetçiliğin ırkçı partilerce daha iyi kullanılmasıdır.²⁴

Bazen bu etkenlerin bir kaçı bazen de hepsi yeni kurulmuş demokrasilerin tekrar otoriter rejimlere dönmesine yol açmıştır. 1922’te Mussolini’nin, İtalyan demokrasisini yıkmasıyla başlayan süreç 1926’da Salazar’ın Portekiz’de kişisel diktatörlüğünü kurmasıyla devam etmiştir. Aynı yıllarda Litvanya, Polonya, Letonya ve Estonya’da, askeri darbeler sonucu demokrasiler yıkılmıştır. 1933’te Almanya’da, Weimar Cumhuriyeti Hitler’in Nasyonel Sosyalist partisi tarafından ortadan kaldırılırken, buna bağlı olarak aynı yıl içerisinde Avusturya’da, 1938’de de Çekoslovakya’da demokratik hükümetler yıkılmıştır. Kısa bir süre demokrasinin yaşayabildiği Yunanistan’da 1936’da rejim devrilmiştir. 1936’da başlayan İspanyol iç savaşı ise 1939’da demokratların tasfiyesi ile sonuçlanmıştır.²⁵

Avrupa dışındaki ülkelerde de otoriter rejimlere yönelik aynı zaman dilimine denk düşmektedir.²⁶ 1930’da Brezilya ve Arjantin’deki askeri darbeler sonucu demokrasiler yıkılırken 1930’da Japonya ve 1933’de Uruguay, askeri rejimler tarafından yönetilmeye başlamışlardır.²⁷

Demokratikleşmenin tekrar ivme kazandığı ikinci demokratikleşme dalgası, II. Dünya Savaşı ardından başlamış 1960’ların başına kadar devam etmiştir.²⁸ İkinci dalga sonucu ilk demokratikleşme, işgal sonucu demokrasiye geçen Batı Almanya, İtalya, Avustralya, Japonya ve Kore gibi ülkelerde yaşanmıştır. Bu ülkelerde demokrasi, 1973’te otoriter yönetime dönen Kore haricinde, kurulduktan sonra kesintisiz ilerlemeye

²³ Atul Kohli, “On sources of social and political conflicts in follower democracies”, **Democracy's Victory and Crisis**, Eds. Axel Hadenius, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, s. 77-82.

²⁴ Richard Bessel, “The crisis of modern democracy, 1919-39”, **Democratization**, Eds. David Potter-David Goldblatt-Margaret Kiloh-Paul Lewis, Cambridge: Polity Press, 1997, s. 75-76.

²⁵ Yaşanan gelişmeler ile ilgili ayrıntılar için bkz.: Garrard John-Vera Tolz-Ralph White, **European Democratization Since 1800 : Past & Present**, Basingstoke: Macmillan, 2000.

²⁶ Huntington, **Üçüncü Dalga...**, s. 14-15.

²⁷ Yaşanan gelişmeler ile ilgili ayrıntılar için bkz.: Laurence Whitehead, **Emerging market democracies: East Asia and Latin America**, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2002.

²⁸ Huntington, **Üçüncü Dalga...**, s. 15-16.

devam ederken diğer ülkelerde zaman içerisinde kopuşlar ve geri dönüşler yaşanmıştır.²⁹

Akdeniz ülkelerinden Türkiye ve Yunanistan da ikinci demokratikleşme dalgasına dahil olmuşlardır.³⁰ Türkiye'deki demokrasi deneyimi ordunun 1960'da yönetime el koymasıyla aksarken, Yunanistan'ın demokrasi tecrübesi 1965'de kralcılarının, 1967'de de askerlerin yönetime el koyması sonucu kesintiye uğramıştır.³¹

İkinci dalga sonucu demokratikleşen Asya ülkelerinin demokrasi deneyimi de uzun sürmemiştir.³² Endonezya 1957'ye kadar parlamenter sistemi devam ettirebilirken, Malezya'da 1969- 71 arası dönem haricinde kısmi bir demokrasi uygulanabilmiştir. Filipinler'de demokrasi 1972'de ordunun yönetime el koymasıyla rafa kaldırılırken, Pakistan demokrasi deneyimini ancak 1958'e kadar yaşatabilmiştir. Hindistan, Sri Lanka, Filipinler ve İsrail gibi devletlerde demokrasi ilk on yıl içerisinde başarısızlığa uğramıştır.³³

Latin Amerika'da Uruguay, Brezilya, Kosta Rika, Arjantin, Kolombiya, Peru, Venezuela ikinci dalga sürecinde demokrasiye geçmişlerdir.³⁴ Ancak, Latin Amerika'daki demokratik rejimlerin büyük çoğunluğu kısa sürede otoriter rejimlere geri dönmüşlerdir. 1945- 46 yıllarında demokrasiye geçen Arjantin, Kolombiya, Peru ve Venezuela üç-dört yıllık bir süre sonra otoriter rejimlere geri dönerken, 1964'te Brezilya ve Bolivya'da, 1966'da Arjantin'de, 1968'de Peru'da, 1972'de Ekvator'da, ordu, darbe sonucu yönetime el koymuştur.³⁵

1960'larda bağımsızlığını kazanan ülkelerin birçoğu Afrika'da bulunmaktadır. Ancak bu dönemde bağımsızlığını kazanan Afrika ülkeleri ya doğuştan itibaren ya da

²⁹ Yaşanan gelişmeler ile ilgili ayrıntılar için bkz.: Whitehead, **Emerging market...**

³⁰ Huntington, **Üçüncü Dalga...**, s. 16.

³¹ Yaşanan gelişmeler ile ilgili ayrıntılar için bkz.: Eric, Rouleau, "Turkey's Dream of Democracy", **Foreign Affairs**, Vol. 79, Issue 6, Aralık 2000, s. 100-114. ve Constantine P. Danopoulos-Larry N. Gerston, "Democratic Currents in Authoritarian Seas: The Military in Greece and the Philippines", **Armed Forces & Society**, Vol. 16, Issue 4, Yaz 1990, s. 529-545.

³² Huntington, **Üçüncü Dalga...**, s. 17.

³³ Yaşanan gelişmelerle ilgili bkz.: Muthiah Alagappa, **Civil society and political change in Asia: expanding and contracting democratic space**, Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2004.

³⁴ Huntington, **Üçüncü Dalga...**, s. 16.

³⁵ Latin Amerika'da demokratikleşme süreciyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Geraldine Lievesley, **Democracy in Latin America : mobilization, power and the search for a new politics**, Manchester, New York : Manchester University Press, 1999.

hemen ardından otoriter rejim yönetimlerine geçmişlerdir. Bunun iki istisnası Nijerya ve Bostwana olmakla birlikte, Nijerya'nın demokrasi macerası 1966 yılındaki askeri darbe sonucu bitmiştir.³⁶

Afrika dışında bağımsızlığını kazanan ülkelerde de demokrasi rejimi nispeten sürdürülebilmektedir. 1962'de Jamaica, Trinidad ve Tobago, 1964'te Malta, 1966'da Barbados, 1968'de Mauritius demokratik rejimler kurmuşlardır ve bunu uzun yıllar devam ettirebilmişlerdir.³⁷

Demokratikleşmenin üçüncü kez küresel nitelikte ivme kazanması 1974'te Portekiz diktatörlüğünün son bulması ile başlamıştır ve halen devam etmektedir.³⁸ Önce Avrupa içerisinde, ardından Asya ve Latin Amerika'da otuzun üstünde ülkede otoriter rejimlerin çökmesine, birçok ülkede de otoriter rejimlerin liberal adımlar atmasına neden olan üçüncü demokratikleşme dalgasında çeşitli faktörler etkili olmuştur.

Portekiz'de otoriter rejimin çöküşü ardından, Portekiz'in sömürge yönetiminden kurutularak bağımsızlığını kazanmış beş devlet otoriter rejimler olarak hayata başlamıştır.³⁹ 1975 yılı içerisinde Yunanistan ve 1978'de de İspanya, demokrasiye geçmişlerdir. Türkiye'de ise 1971 ve 1979'da yapılan darbeler sonucu sekteye uğrayan demokrasi 1983'te ordunun yönetimi sivil otoriteye bırakmasıyla işlemeye devam etmiştir.⁴⁰

Amerika kıtası üçüncü demokratikleşme dalgasının etkili olduğu bölgelerden birisidir. Latin Amerika'da 1980'de Peru, 1982'de Bolivya, 1983'de Arjantin, 1984'de Uruguay, 1974'de Brezilya demokrasiye geçmişlerdir.⁴¹ Orta Amerika'da 1984'de Salvador, 1985'de Guatemala'da askeri diktatörlükler yıkılmıştır.⁴² Batı Yarımküre'de, 1988'de Meksika ve Şili, 1983'de ABD askeri müdahalesiyle Grenada, 1989'da

³⁶ Afrika ülkelerinde demokratikleşme süreçleriyle ilgili bkz.: Chuka Onwumechili, **African democratization and military coups**, Westport, Conn.: Praeger, 1998.

³⁷ Huntington, **Üçüncü Dalga...**, s. 17.

³⁸ A.g.e., s. 18.

³⁹ A.g.e., s. 21. Ayrıca bkz.: Jarle Hersvik; Stein Ugelvik Larsen, "Democratic breakdown and transitions to democracy in Portugal", **Portuguese Journal of Social Science**, Vol. 2 Issue 3, 2003, s. 165-192.

⁴⁰ Yaşanan gelişmelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Eric, **Turkey's Dream...**, ve Danopoulos-Gerston, **Democratic Currents...**

⁴¹ Huntington, **Üçüncü Dalga...**, s. 19. Yaşanan gelişmeler için bkz.: Lievesley, **Democracy in Latin America...**

⁴² Huntington, **Üçüncü Dalga...**, s. 19. Yaşanan gelişmeler için bkz.: James Mahoney, **The Legacies of liberalism: path dependence and political regimes in Central America**, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001.

Panama ve 1990'da Haiti demokrasiye geçmişlerdir.⁴³ Asya'da da 1977'de Hindistan, 1986'da Filipinler, 1987'de Kore, 1988'de Tayvan ve Pakistan, 1975'te Papua Yeni Gine demokrasiye geçmişlerdir.⁴⁴

Üçüncü demokratikleşme dalgasına Afrika ve Ortadoğu ülkelerinde yöneliş oldukça sınırlı olmuştur.⁴⁵ 1979'da demokratik yönetime geçen Nijerya'da hükümet 1984'deki bir darbe sonucu devrilmiştir. 1990'larda ise Senegal, Tunus, Cezayir, Mısır ve Ürdün'de liberal adımlar atılmasına rağmen demokratikleşme sınırlı kalmıştır. 1978'de Güney Afrika Yönetimi ırk ayrımını yavaş yavaş azaltmaya ve demokratikleşmeye başlamıştır. Sömürge yönetiminden çıkan Namibiya da bir demokrasi olarak uluslararası sisteme dahil olmuştur.⁴⁶

1980'lerin sonlarında üçüncü demokratikleşme dalgasının en etkili olduğu bölge Merkez ve Doğu Avrupa Ülkeleri olmuştur. Sovyet sisteminden kopan bu ülkelerdeki demokrasiye geçiş diğer ülkelere göre daha hızlı, istikrarlı ve başarılı olmuştur. İlk olarak 1988'de Macaristan'da, ardından 1990'ların başlarında Baltık Cumhuriyetleri'nde çok partili hayata geçiş için adımlar atılmıştır. 1989'da Polonya'da muhalefet lideri Cumhurbaşkanı seçilmiş, aynı yıl Doğu Almanya, Çekostavakya ve Romanya'daki komünist rejimler çökmüştür. 1990 yılında Bulgaristan'da liberal reformlar gerçekleştirilerek serbest seçimler yapılmıştır.⁴⁷

Merkez ve Doğu Avrupa Ülkeleri'nde kurulan demokrasilerin diğerlerine göre daha uzun ömürlü ve sağlıklı olmasının nedenlerinden ilki, bu ülkelerde demokrasi kültürünün varlığıdır. Sovyet rejiminden önce demokrasi deneyimleri olan halklar komünist idaresi altında da Çekostavakya, Macaristan ve Polonya'da olduğu gibi demokratik açılımlar talep eden isyanlarda bulunmuşlardır.

⁴³ Huntington, *Üçüncü Dalga...*, s. 20-21.

⁴⁴ Aurel Croissant, "From transition to defective democracy: mapping Asian democratization", *Democratization*, Vol. 11, Issue 5, Aralık 2004, s. 156-178.

⁴⁵ Huntington, *Üçüncü Dalga...*, s. 21.

⁴⁶ Yaşanan gelişmelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Onwumechili, *African democratization...*

⁴⁷ Demokratikleşme konusunda Doğu Avrupa'da yaşanan gelişmeler için bkz.: Jan Zielonka, *Democratic consolidation in Eastern Europe*, Eds., **Volume 1**, Oxford; New York: Oxford University Press, 2001, s. 109-454. ve Jan Zielonka-Alex Pravda, *Democratic consolidation in Eastern Europe*, Eds., **Volume II**, Oxford: Oxford University Press, 2001, s. 255-532.

İkinci neden, Sovyetler Birliği politikalarında yaşanan değişim olarak gösterilmektedir. Komünizmin sonlarına doğru Sovyetlerin liderliğini üstlenen Michael Gorbachev'in başlattığı ekonomik açılımlar ve Batı Bloğu'yla işbirliğini geliştirme politikaları Sovyet uydularının demokrasiye geçişinde önemli rol oynamıştır. Gorbachev'in yeni politikaları sonucu ülkelerindeki komünist partilere karşı seslerini duyurma fırsatı bulan muhalif gruplar AGİK (Avrupa Güvenliği ve İşbirliği Konferansı)* sayesinde muhalefetlerini daha açık ve örgütlü yapabilme olanağına kavuşmuşlardır.

AGİK'in muhaliflere destek olabilmesi Sovyetler Birliği ve Batı Bloğu arasında varılan uzlaşmanın ürünü olan *Helsinki Nihai Senedindeki* üç sepetten birisinin *insani boyut sepeti* olması sayesinde olmuştur. Sovyetler *güvenlik sepeti* ve *ekonomi sepeti* ile önceliklerinin karşılandığını düşünürken, batılı devletler de insan hakları sepeti ile Sovyet ülkelerindeki muhalefete aktif destek verme imkanına kavuşmuştur.⁴⁸

Merkez ve Doğu Avrupa Ülkeleri'ndeki otoriter rejimlerin niteliği, demokratikleşmede yardımcı olan etkenlerden üçüncüsü olarak gösterilmektedir.⁴⁹ Ülkelerin çoğunda tek parti iktidarının olması, demokratikleşmeye geçişte yardımcı olan unsurlardandır. Geçmiş örneklere bakıldığında tek parti iktidarlarının askeri rejimlere veya tek adam diktatörlüklerine göre demokratikleşmeye daha yatkın olduğu gözlemlenmektedir.

Merkez ve Doğu Avrupa Ülkeleri'nin demokratikleşme sürecine bakıldığında bu teori makul görünmektedir. Çünkü Helsinki süreciyle birlikte manevra alanını genişleten muhalefet, komünist partisine karşı meydan okumalara başlamış, Sovyet ordusundan destek bulamayan otoriter rejimler mecburen iktidar için pazarlıklara girmek zorunda kalmıştır. İktidarın kanlı isyanlar sonucu alınmaması bu ülkelerde demokrasiye geçişin otorite boşluğu yaratmadan kademe kademe ilerlemesi ile sonuçlanmıştır.

⁴⁸ Michael Waller, "Voice, choice and loyalty: democratization in Eastern Europe", **Democracy and Democratization**, Eds. Geraint Parry-Michael Moran-London: Routledge, 1994, s. 138.

⁴⁹ Paul Lewis, "Democratization in Eastern Europe", **Democratization**, Eds. David Potter-David Goldblatt-Margaret Kiloh-Paul Lewis, Cambridge: Polity Press, 1997, s. 400-409.

Merkez ve Doğu Avrupa Ülkeleri'nin demokrasiye geçişlerinde önemli etkenlerden dördüncüsü coğrafi, tarihi ve kültürel olarak ilişki içerisinde oldukları AB'ye aktif desteğidir.⁵⁰ Eski Sovyet ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından bu devletlerle yakın işbirliğine girişen AB, bu devletlere AB'ye üyelik perspektifini sunmuştur. Birliğe üyeliği *Kopenhagen Kriterleri*'nin karşılanması olarak belirten AB, bu şekilde Merkez ve Doğu Avrupa ülkelerini demokratik açılımlara teşvik ederek bu ülkelerde demokrasinin gelişimine destek olmuştur.

Üç demokratikleşme dalgasının analizi yapıldığında bazı ülkelerin demokratikleşme yolunda başarılı olduğu bazılarının ise başarısız olduğu görülmektedir. Ülkelerin neden demokratikleşmeye geçtiği sorusuna cevap bulunduktan sonra cevabı aranması gereken sorular; ülkelerin nasıl demokratikleştikleri, demokratikleşme süreçlerinde hangi yolları izledikleri ve ne tür sorunlarla karşılaştıklarıdır.

2.1.1. Demokratikleşme Yolları ve Demokratikleşme Sürecinde Karşılaşılan Sorunlar

Demokratikleşme örneklerine bakıldığında ülkelerin otoriter rejimlerden demokratik yönetimlere geçişlerde farklı yollar izledikleri görülmektedir. Bu durum her ne kadar genelleme yapmayı zorlaştırsa da, genelleştirme yapılmak istendiğinde, ayrıntıları göz ardı etmek şartıyla beş farklı demokratikleşme yolu olduğu söylenebilir.⁵¹

Bunlardan ilki bir işgal gücü tarafından yıkılmış olan demokrasilerin, diğer demokratik ülkelerin yardımıyla tekrar tesis edilmesi örneğidir. II. Dünya Savaşı ardından birçok ülke demokratikleşme sürecinde bu yolu izlemiştir. Nasyonel Sosyalist Almanya'nın işgali ardından yıkılan Hollanda, Belçika, Norveç ve Danimarka

⁵⁰ Dönem içinde AB'nin desteğiyle ilgili bkz.: Geoffrey Pridham, **Designing Democracy: EU Enlargement and Regime Change in Post-Communist Europe**, New York : Palgrave Macmillan, 2005, s. 25-62.

⁵¹ Birbirinden farklı demokratikleşme yolları için bkz. Alfred Stepan, **Paths Toward Redemocratization: Theoretical and Comparative Considerations**, 1986.; Guillermo O'donnell-Philippe A. Schmitter- Laurence C. Whitehead, **Transitions from Authoritarian Rule. Comparative Perspectives**, Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1986.; Juan J. Linz, "Transition to Democracy", **The Washington Quarterly**, No 2, Vol.2, Yaz 1990, s. 12-34.; Huntington, **Üçüncü dalga...**, s.137-158.; Scott Mainwaring, "Presidentialism, Multipartism, and Democracy", **Comparative Political Studies**, Vol.26, No 2, Temmuz 1993, s. 198-228. ;Terry Lynn Karl- Philippe C. Schmitter, "The Types of Democracy Emerging in Southern and Eastern Europe and South and Central America", **Bound to Change: Consolidating Democracy in East Central Europe**, Eds. Peter M.E Volten, Boulder: Westview Press, 1992, s. 61.

demokrasilerinin, Alman işgalinin bitimi ve uluslararası destek sayesinde tekrar inşası bu konuda verilebilecek örnekler arasındadır.⁵²

İkinci yol, otoriter rejimlerin demokrasilere karşı yaptığı savaşı kaybetmesi ardından işgal sonucu demokratik kurumlar kurması şeklinde formülleştirilebilmektedir. II. Dünya Savaşından sonra Batı Almanya, Japonya, Avusturya ve İtalya’da demokratik rejimlerin kurulması bu modele örnek olarak gösterilmektedir.⁵³

Üçüncü yol, mevcut otoriter rejimin sivil veya askeri grupları ile muhalefet arasında demokrasiye geçme yönünde varılan bir mutabakat sonucu demokratikleşmedir. Bu yolun en iyi örnekleri 70’li yıllarda Yunanistan ve İspanya’nın demokratikleşmesidir. İki ülkede de, otoriter rejimin çeşitli kanatlarından insanlar ile muhalefet arasında iktidar pazarlığı yapılmış ve demokrasiye geçilmiştir.⁵⁴

Demokratikleşmede dördüncü yol, *yıkma*, *kolapsüs* (çökme), *replacament* (yerine başkasını koyma, değiştirme), *ruptura* (kopma veya yapıdan kopma) gibi kavramlarla ifade edilmektedir.⁵⁵ Bu tip demokratikleşme süreçlerinde muhalefet dış güçlerin de yardımı ile otoriter rejimi çökertmekte veya devirmektedir. Demokratik Almanya’nın 1989 / 1990’da 1970’li yıllarda Yunanistan ve Portekiz’in, 1980’li yıllarda Arjantin’in demokratikleşmesi, raptura şeklindeki demokratikleşmeye örnek olarak gösterilebilmektedir.⁵⁶

Beşinci yol, otoriter rejimdeki reformcular ile muhalefetin katılımıyla eski rejimin geniş ölçüde değiştirilmesidir. Buna örnek olarak 1980’li yıllarda Uruguay, Güney Kore, Polonya’daki demokratikleşme süreci gösterilmektedir.⁵⁷ Dördüncü yol hem dönüşümü hem de yapıdan kopmayı içermesi nedeniyle karma bir yol olarak nitelendirilmektedir.

⁵² Huntington, *Üçüncü Dalga...*, s. 38-39.

⁵³ A.g.e.

⁵⁴ Örneğin Yunanistandaki sivil asker ilişkisi için bkz.: Neovi Karakatsanis, “Do attitudes matter? The military and democratic consolidation in Greece”, *Armed Forces & Society*, Vol. 24 Issue 2, Kış 1997, s. 289-312.

⁵⁵ M. Rainer Lepsius, “From Fragmented Part Democracy to Government by Emergency Decree and National Socialist-Takeover: Germany”, *Breakdown of Democratic Regimes*, Eds. Juan J. Linz, Alfred Stepan, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978, s. 78. ve Huntington, *Üçüncü Dalga...*, s. 108-110.

⁵⁶ Huntington, *Üçüncü dalga...*, s. 582.

⁵⁷ Bkz.: Manfred G. Schmidt, *Demokrasi Kuramına Giriş*, Çev. M. Emin Köktaş, 2.bs., Ankara: Vadi, 2002 s. 307-308.

Demokrasiye hangi yollardan geçildiği, demokratik rejimin devamı ve gelişimi açısından önem taşımaktadır. İstisnaları bulunmakla birlikte örneklerle bakıldığında devrimci geçişlerin daha çok örtülü bir tek parti devletine yol açarken, anlaşmaya dayalı geçişler istikrarlı demokrasilerin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Bunun dışında dayatma zoruyla kurulan demokrasilerin istikrarsız ve populist bir demokrasinin kurulmasına yol açtığı söylenebilmektedir.⁵⁸

Demokratikleşme süreci otomatik işleyen ve kolay geçilen bir süreç değildir.⁵⁹ Demokratikleşme sürecinde karşılaşılan pek çok sorun bulunmaktadır. Genel olarak bakıldığında demokratikleşmede ilk sorun, demokratikleşme yanlısı liderler arasında ortak eylem planının hazırlanmasında yaşanan zorluklardır. Mevcut otoriter rejime karşı muhalefet eden farklı gruplar olmasına karşın her grubun rejimle farklı bir hesabının olması ve rejimin yerine kurmak istedikleri yeni rejimin nitelik olarak ayrı olması gibi sorunlarla karşılaşmaktadır.

Demokratikleşmede sık karşılaşılan diğer bir sorun ise demokratikleşme süreciyle birlikte ortaya çıkan otorite boşluğudur. Özellikle etnik, dini, ideolojik gruplaşmaların yaşandığı ülkelerde demokratikleşme süreci iyi kontrol edilemez ve otorite boşluğu olursa, ülkede iç savaşın çıkmasına neden olabilecek gelişmelerin yaşanması tehlikesi bulunmaktadır.

Demokratikleşme sürecinde, otoriter rejim temsilcileri ile yapılacak görüşmelerin mahiyeti de yaşanan güçlükler arasında yer almaktadır.⁶⁰ Otoriter rejim mensuplarına, dönüşüm ardından taviz verilip verilmeyeceği, yargılanıp yargılanmayacakları gibi sorunlar demokratikleşme süreci boyunca sıkıntı yaratabilmektedir.

Dördüncü bir sorun da askeri ve ekonomik gücü elinde bulunduran otoriter rejime karşı halkın örgütlendirilebilmesinde yaşanan zorluklardır. Ölçsüz güç kullanabilen otoriter rejime karşı savunmasız kalan demokratikleşme öncülerine bu konuda en büyük yardım dış ülkelerden gelmektedir.

⁵⁸ Schmitter C.-Karl L., *The Types of...*, s. 61.

⁵⁹ Geraint Parry-Michael Moran, "Introduction: problems of democracy and democratization", *Democracy and Democratization*, Eds. Geraint Parry-Michael Moran-London: Routledge, 1994, s. 10.

⁶⁰ Huntington, *Üçüncü Dalga...*, s. 204-224.

Sonuç olarak, yaşanan üç demokratikleşme dalgası incelendiğinde ülkelerin farklı nedenlerden dolayı farklı yollarla ve bazı engellerle karşılaşarak demokratikleşme pratikleri sergiledikleri görülmektedir. Demokratikleşme sürecine giren ülkelerin bir kısmı demokratik rejimler kurabilirken bir kısmı süreç içerisinde başarısızlığa uğramakta ve otoriter rejimlere geri dönmektedirler. Tarihte yaşanmış demokratikleşme örneklerinin nedenleri, yöntemleri ve zorluklarının açıklanması ardından cevabı aranması gereken soru; demokrasi kavramından ne anlaşıldığı sorusudur.

2.2. DEMOKRASİ KAVRAMI

Demokrasi kavramı, demokratikleşme teorisi içerisinde tartışılması gereken önemli konulardan biridir. Günümüzde, literatürde ve günlük kullanımda birçok demokrasi şekli ve ifadesiyle karşılaşmaktadır. Bu ise demokratikleşme sonucu nasıl bir demokrasinin kurulması gerektiği sorusunu akıllara getirmektedir. Ancak soruya cevap verebilmek çeşitli güçlükleri göze alabilmeyi gerektirmektedir. Çünkü kökeni antik Yunan'a kadar uzanan demokrasi kavramı, yüzyıllar boyu geçirdiği evrim sonucu hem ideale hem de pratiğe vurgu yapmaktadır. Kavramın bu özelliği ise tanım yapmakta sorunlara yol açmaktadır. Bu sebeplerden ötürü demokrasi kavramının gelişiminin ve evriminin antik çağlardan günümüze değin kısaca incelenmesi gerekmektedir.

Çalışmanın bu bölümünde demokrasi düşüncesinin gelişimi tarihsel olarak ele alınmıştır. Klasik demokrasi anlayışında, demokrasi kavramına dolaylı ya da dolaysız katkılarda bulunan Aristoteles ve Platon, Tomas Hobbes, John Locke ve Jean Jacques Rousse gibi antik çağ ve aydınlanma düşünürlerinin görüşlerine yer verilmiştir. Modern demokrasi anlayışında ise Jeremy Bentham, John Stuart Mill, Alexis Tocquaville gibi 20. yüzyıl düşünürlerinin fikirlerinden yararlanılmıştır.

2.2.1. Demokrasi Kavramının Doğuşu ve Gelişimi

Demokratikleşmenin yaygınlaşması klasik demokrasi tanımının evrimi sonucunda gerçekleşmiştir. Modern demokrasi son yüzyılda gelişen bir sistem olmasına karşın kökeni antik Yunan'a kadar dayanmaktadır.⁶¹ Demokrasi kelimesinin kökeni, Yunanca *demos* (halk), *kratein* (egemenlik) kelimelerinin birleşiminden oluşan *demoskratein* kelimesine dayanmaktadır. Yani demokrasi en genel anlamıyla *halkın egemenliği*, *halkın kuralları* anlamına gelmektedir.⁶²

Demokrasi kavramı üzerindeki ilk yazılı değerlendirmeye M.Ö. 5. Yüzyılda yazılan *Heredot Tarihi*'nin üçüncü cildinde rastlanmaktadır. Bunun dışında *Thucydides Tarihi*'nde yer alan, *Perikles'in ünlü söylevi* de, demokratik düşüncenin gelişimini sergileyen önemli belgelerdendir.⁶³ Ancak demokrasinin ilk örneği olan Atina demokrasisini inceleyebilmemizi ve eleştirmemizi sağlayan esas dayanaklar Aristo ve Plato'nun demokrasi kuramlarıdır.

Antik Yunan demokrasisi ile modern demokrasiler arasında birçok farklılık bulunmaktadır.⁶⁴ İlk olarak halk yani *demos* modern anlamdaki halkı yansıtmamaktadır. Kadınlar, erkekler, köylüler, çiftçiler, köleler, askerler, vs. gibi farklı kategorilerde sınıfların bulunduğu Atina şehir devletinde halk sadece vatandaş olmaya hak kazanmış belirli bir yaşın üzerindeki erkeklerden oluşmaktadır.⁶⁵

Atina demokrasisinde yasama, yürütme ve yargı gibi kuvvetlerin kullanımı da modern anlamdan uzaktır. Atina'da, yürütme görevini *blue* adı verilen *beş yüzler meclisi* ve *statego* adı verilen generaller ellerinde tutmuşlardır.⁶⁶ Atina demokrasisinin

⁶¹ Geraint Parry, Michael Moran, "Introduction: problems of democracy and democratization", **Democracy and Democratization**. (Eds.) Geraint Parry, Michael Moran, London: Routledge, 1994, s. 1-2.

⁶² Catt, "**Democracy...**", s. 4.

⁶³ Aleksandros Hacıopolos, **Thucydides tarihinden Periklis'in ayt nutku : iktibaslar –mukayeseler**, İstanbul: Doan Kardeth, 1973. ve James L. O'Neil, **The origins and development of ancient Greek democracy**, Lanham, Md. : Rowman & Littlefield, 1995.

⁶⁴ Bkz.: Anthony H. Birch, "**The Concepts and Theories of Modern Democracy**", 2 bs., London: Routledge, s. 45-46.

⁶⁵ Atina'da egemen olan halkı oluşturan vatandaşlardan birisi olabilmenin çeşitli koşulları bulunmaktadır. Bunlardan en önemlileri Atina'nın yerlisi olmak, eli silah tutan bir erkek olmaktır. Atina'nın merkez olduğu Attika'nın yüzölçümü 2.55 km²'dir ve sadece toplam nüfusun küçük bir kısmına den düşen 7000-8000 kişi vatandaşlığa sahiptir 315.000 nüfuslu köleler, 28.500 nüfuslu yabancı kökenli Metoikler siyasal haklara sahip değildir. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: O'Neil, **The origins...**

⁶⁶ A.g.e.

eşitlik esasına dayanması nedeniyle her Atina vatandaşı bir kez olsun blue olma hakkını elde etmiştir.⁶⁷

Yasama ise *Eklesia* adı verilen halk meclislerince yürütülmüştür. Konuşmaların yaş sırasına göre yapıldığı Eklesia’da, yasa önerileri vatandaşlık hakkına sahip herhangi birisi tarafından yasanın sorumluluğunu almak kaydıyla her ayın ilk toplantısında verilebilmiştir.⁶⁸ Atina’da yargı gücünü *halk jürileri* elinde bulundurmıştır. Toplam sayısı 6.000 kadar olan halk jürilerinin toplanabilmesi için 201 kişinin mevcut olması gerekmiştir.⁶⁹

Ancak demokrasi pratiği Antik Yunan’ın Makedonya tarafından işgali ardından büyük bir kesinti yaşamıştır.⁷⁰ Her ne kadar dolaysız demokrasi tam anlamıyla yok olmadıysa da, Atina demokrasisinin yıkılmasıyla birlikte en büyük uygulama alanını kaybetmiştir. Demokrasi düşüncesinin düşüşe geçmesinin çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Nedenlerden ilki, Aristo ve Plato gibi düşünürlerin demokrasiyi kötü bir yönetim biçimi olarak nitelendirmeleridir.⁷¹

İkinci neden de, Antik Yunan’daki çok tanrılı dinlerin yerine 324 yılında Büyük Konstantin’in tek tanrılı bir din olan Hristiyanlığı, Roma’nın resmi dini ilan etmesidir. Böylece Roma’nın ayrılmaz bir parçası haline gelen Katolik Kilisesi yavaş yavaş iktidar üzerinde güç elde etmeye başlamıştır.

İlk yıllarında ‘*Tanrı’nın hakkını Tanrı’ya, Sezar’ın hakkını Sezar’a veriniz*’ sözünün de simgelediği gibi dini işler ile dünyevi işler arasında bir ayrım gözetilmiştir. Ancak kilise, giderek imparatorluk içerisindeki yerini sağlamlaştırması ve kurumsallaşması ile birlikte politikaya da el atmaya başlamıştır. Kilisenin iktidarda hak talep etmesi, Papa Innocentius III’ün, Papa’nın iktidarın tümüne sahip olduğunu anlatan ‘*plenitudo potestas*’ (kayıtsız şartsız iktidar) prensibini öne çıkması sonucu

⁶⁷ Anthony Arblaster, **Democracy**, 2 bs., Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994, s. 15.

⁶⁸ A.g.e., s. 18.

⁶⁹ Ross Harrison, “**Democracy**”, London: Routledge, 1993, s. 3.

⁷⁰ Robert A. Dahl, **On Democracy**, New Haven: Yale University Press, 1998, s. 11.

⁷¹ Arblaster, **Democracy...**, s. 16.

gerçekleşmiştir.⁷² Bu sav ile Papa, tüm dünyevi iktidarın kendisine ait olduğunu ileri sürmüştür.⁷³

Kilise teorideki plenitudo potestas savını, pratikte feodal düzene bağlı olarak parçalanmış siyasal güçleri birbirine karşı kullanarak işletmiş ve dünyevi alanda oldukça güçlenmiştir. Bu nedenle feodalitenin yarattığı parçalanmış siyasi otoriteleri yaptıkları savaşlarla tek irade altında toplamaya başlayan krallıklar için, önlerindeki en büyük engel kilise olmuştur.

Krallıklar aradıkları fırsatı otuz yıl din savaşları ardından yakalamışlar ve savaş sonrasında krallar, kiliseye devrettikleri iktidarı geri almaya başlamışlardır.⁷⁴ Ancak iktidar yavaş yavaş el değiştirmeye başlasa da kaynağında bir değişme söz konusu olmamıştır. Krallıklar kendilerinin tanrının temsilcileri olduğu iddiasıyla iktidarlarını meşrulaştırmışlardır.⁷⁵

Demokrasi kavramının gelişimi ile “*iktidarın kaynağı nedir?*” sorusuna verilen cevapların gelişimi paralellik izlemektedir. Ortaçağ süresince egemenliğin kaynağını Tanrı olarak gören kilise öğretisi demokrasinin gelişimine katkı sağlamazken, egemenliğin kaynağı insanlardır cevabı veren aydınlanma düşünürleri, kuramın gelişimine dolaylı ve dolaysız katkılarda bulunmuşlardır.

15.ve 16. yüzyılda yaşanan rönesans ve reform döneminden sonra 17. ve 18. yüzyıl aydınlanma çağı olarak nitelendirilmiştir. Aydınlanma ile antik Yunan’dan beri donmuş olan insan aklına tekrar güven tesis edilerek bireyin tanımı tekrar yapılmış ve bireyin dokunulmaz ve kutsal bir takım hakları doğuştan edindiği ilkesi kabul edilmiştir.

⁷² Bu öğreti daha sonra Papa Gregorius VII’nin İmparator Henri IV’le 1080 dolaylarında giriştiği mücadeleden, Bonifacius VIII’in 1302’deki Unam Sanctum başlıklı papalık fermanının mutlaklığının ilanına dek, çeşitli biçimlerde geliştirilmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz: Louis Dumont, “Bireycilik üzerine denemeler: Doğuş. XIII. Yüzyıldan başlayarak siyaset kategorisi ve devlet”, **Devlet Kuramı**, Eds. Cemal Bali Akal, Ankara: Dost, 2000, s. 146.

⁷³ İmparatorluk bu iddiaya karşı ‘*Kralların Kutsal Hakkı*’ prensibiyle cevap vermiştir. İmparatorluk aslında kilisenin üstünlüğünü ve ruhani alandaki bağımsızlığını kabul etmektedir. Ancak, imparatorluk, dini yetki ile (*secerdotium*) imparatorluk yetkisi (*imperium*)’nin tanrı tarafından kurulmuş iki bağımsız alan olduğunu düşünmüş ve bunların karşılıklı ilişkisi içerisinde olan iki ayrı iktidar olarak tanımlamıştır. Bkz: A.g.e.

⁷⁴ David Held, **Models of Democracy**, 2bs., California: Stanford University Press, 1996, s. 72.

⁷⁵ Catt, **Democracy...**, s. 6.

Aydınlanma çağı demokrasi kuramının gelişimi açısından önemli bir süreci ifade etmektedir. Ancak süreç içerisindeki düşünürlerin kurama katkısı oldukça karışıktır. Birçok aydınlanma düşünürü demokrasiye karşı mesafeli durmuş, demokrasiyi kötü bir sistem olarak tanımlamışlardır. Ancak Thomas Hobbes, John Locke, Baron de Montesque ve Jean-Jacques Rousse gibi aydınlanma düşünürleri, siyaset felsefesine getirdikleri yenilikler ile modern demokrasinin gelişimine dolaylı yada dolaysız katkıda bulunmuştur.

Modern demokrasi düşüncesinin gelişiminde incelenmesi gereken ilk isim Rönesans düşünürlerinden Thomas Hobbes (1588- 1679)'dur. Feodalitenin yerini mutlakiyetçi krallara bıraktığı dönemde yazmaya başlayan Hobbes'u, demokrasi kuramı açısından önemli yapan daha sonra geliştirilecek ve şekillendirilecek *bireysellik* kavramının onunla başlaması ve '*Toplum Sözleşmesi*' nin Epikür'den sonra ilk toparlamasını Hobbes'un yapmış olmasıdır.⁷⁶

17. yüzyıl düşünürlerinden John Locke da (1632- 1704) modern demokrasilerin temellerini atan isimlerden birisidir. Doğal hukuka dayalı demokrasi geleneğinin en önemli isimlerinden Locke, demokrasi idealinin temel prensiplerinin ondan önce de işlenmiş olmasına rağmen bireycilikle doğal hukuku özenle birleştirerek demokrasi kuramı tarihindeki eşsiz koltuğuna oturmuştur.⁷⁷

Toplum sözleşmesinin uyum gereğinden doğduğunu düşünen Locke, kendisine göre tüm haklardan üstün olan mülkiyet hakkının korunmasını amaç olarak belirtmiştir. Locke'a göre dünya insanlara verilmiştir ve doğanın ürünlerinden herkes kendi yeteneği oranında yararlanmalı ve öteki insanlar önünde eşit olmalıdır.⁷⁸ Locke'un siyaset felsefesinde geliştirdiği kuramı ekonomi alanında ise Adam Smith yapmıştır.⁷⁹

Kişinin devletin saygı göstermek zorunda olduğu bazı doğal hakları olduğunu, bu hakların devletten önce insana verilmiş olduğunu savunan Locke'a göre bu haklara

⁷⁶ Toplum sözleşmesini doğal haklara dayandıran Hobbes, devlet onu kuran insanların eseri olduğu için, devletin insanlarda doğuştan varolan doğal hakların devlette de bulunması gerektiğini belirtmiştir. Monarşik devlet iktidarının doğal ve ilahi olarak iki sınırında belireyen Hobbes, monarşik devlete sınırsız bir iktidar vaat etmeyerek onu sınırlandırmıştır. Bkz: Held, **Models...**, s. 75-78.

⁷⁷ Catt, **Democracy...**, s. 9.

⁷⁸ Held, **Models...**, s. 79.

⁷⁹ Adam Smith'in kuramını incelemek için bkz. Stephen Copley-Kathryn Sutherland, **Adam Smith's Wealth of nations : new interdisciplinary essays**, New York: St. Martin's Press, 1995.

saygı gösterilmemesi durumunda sosyal sözleşmenin ruhu zedelenmekte ve halkın direnme hakkı doğmaktadır.⁸⁰ ‘*Vox Populi, Vox Dei*’ (Halkın sesi, hakkın sesidir) diyen Lock bu felsefesi ile Avrupa ve Amerika’daki burjuva devrimlerine gerekçe yaratmıştır.

17. yüzyılda demokrasinin gelişimi alanında etkin isimlerinden diğeri Baron de Montesquieu’dur. *Kanunların ruhu* adlı eserinde *kuvvetler ayrımı* ve *kuvvetlerin birbirini dengelemesini* inceleyen Montesquieu, modern demokrasilerin önemli bir ilkesinin tartışılmasına zemin hazırlamıştır.⁸¹

Montesquieu, altı kısımdan oluşan kanunların ruhu kitabının birinci kısmında, yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerinin birbirinden ayrılmasını istemiştir. Montesquieu’ya göre üç kuvvetin ayrılması birbirlerini denetlemelerine neden olacak, bu da kişi özgürlüklerinin ve vatandaş haklarının korunmasını güvence altına alınmasını sağlayacaktır.⁸²

Jean-Jacques Rousseau, demokrasi düşüncesinin gelişimine katkıda bulunan diğeri bir aydınlanma düşünürüdür. Rousseau, her alanda eşitliği ve tam bir demokrasiyi savunmuştur. Ona göre en iyi çözüm halkın iktidarını doğrudan kullanmasıdır. Toplum sözleşmesini inceleyerek ona nihai halini veren Rousseau özgürlüklerin güvence altına alınabilmesi için, *servet eşitliği* de dahil her alanda insanlar arasında eşitliğin sağlanması gerektiğini savunmuştur. Rousseau böylece gücün eşit dağılacağını ve kimseye devredilemeyeceğini, bu şekilde de özgürlüklerin güvence altında olacağını savunmuştur.⁸³

Antik çağlarda uygulanmaya başlayan demokrasi düşüncesi ve yanıtlanmaya çalışılan iktidarın kaynağının ne olduğu sorunu, aydınlanma düşünürleri tarafından tartışılıp geliştirilmekle birlikte; demokrasi kavramının modern yorumu için 19. ve 20. yüzyılı beklemek gerekecektir.

⁸⁰ Held, *Models...*, s. 78-79.

⁸¹ Montesquieu bu konuları ilk işleyen isim değildir. Cromwell’in “Instrument of Government”, James Harrison’un “The Commonwealth of Oceana” ve Lock’un “Treatise on Civil Government” ında da bu konular işlenmiştir. Montesquieu’nun en önemli özelliği tüm bu konuları kitabında toplamış olmasıdır.

⁸² Held, *Models...*, s. 83.

⁸³ Andrew Levine, *The general will : Rousseau, Marx, communism*, Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1993.

2.2.2. Demokrasi Kavramının Evrimi: Liberal Demokrasi

17. ve 18. yüzyıllarda felsefi arka planı tartışılan ve oluşturulan demokrasi kavramının içi 19. ve 20. yüzyılda doldurulmuştur. Literatürde ve söylemde '*Liberal demokrasi*', '*Marksist demokrasi*', '*Sosyal demokrasi*', '*İslami demokrasi*', '*Çoğunluk demokrasisi*', '*Elitist demokrasi*', '*Anayasal demokrasi*', '*Katılımcı demokrasi*' vs. gibi birçok demokrasi çeşidi ve ifadesi bulunmaktadır. Demokrasinin birçok varyantı olmasına karşın günümüzde demokratik olarak nitelendirilen ülkelerin büyük bölümü kendilerini liberal demokrasi olarak ifade etmektedir.⁸⁴

Liberal demokrasinin alt yapısı 18. ve 19. yüzyılda liberal teorinin gelişimiyle birlikte inşaa edilmiştir. Liberal teorinin gelişimi ise sanayi devrimi ardından orta sınıfın ve burjuva sınıfının ortaya çıkmasına paralel olarak 18. yüzyılda geliştirilmiştir. Bu dönemde liberalizme özel koşullarından ötürü en büyük katkı İngiltere'den, *faıdacılık akımından* gelmiştir. Faydacılık akımın öncülerinden Jeremy Bentham (1748-1832) doğal hakların savunuculuğunu yaparak toplum yararının en üst noktaya çıkarılması için bireysel faydaların toplamının alınması gerektiğini savunmuştur.⁸⁵

Bentham'a göre devlet, bireysel haklarının toplanmasında bireyleri eşit olarak varsaymalıdır. Böylece bireylere sınırsız hürriyet tanıyan devlet, fayda maksimizasyonunun en kuvvetli olduğu devlet konumuna ulaşmış olacaktır. Bundan dolayı devletin görevi, yaşama emniyetini, bireysel özgürlükleri ve mülkiyeti korumakla sınırlanmalıdır.⁸⁶

19. yüzyılda Bentham'ın faydacılığını geliştirerek onu sosyal nedenler üzerine kuran düşünür ise John Stuart Mill(1806-1873) dir. Faydacı ahlakın ana temelini insanlığın sosyal duyguları olduğunu belirten Mill'e göre tüm farklı sınıflarda koruması gereken en önemli değeri özgürlük tür.⁸⁷ Devletin görevini de özgürlüğü korumak olarak

⁸⁴ Liberal demokrasinin kavramsal kullanımında ortaya çıkan güçlükler için bkz: David Beetham, **Democracy and Human Right**, Cambridge: Polity Press, 1999, s. 33-38., Bunun yanında Liberal demokrasinin de tek bir formu mu olduğu yoksa çeşitlerinin bulunup bulunmadığı üzerine tartışmalar ile ilgili bkz: Alan Ware, "Liberal Democracy: One Form or Many?", **Transition to Democracy**, Eds. Geoffrey Pridham, Cambridge: Dartmouth, 1995.

⁸⁵ John Bonner, **Economic efficiency and social justice : the development of utilitarian ideas in economics from Bentham to Edgeworth**, Aldershot, Hants, England; Brookfield, Vt. ; E. Elgar Pub., 1995.

⁸⁶ A.g.e.

⁸⁷ A.g.e., s. 85.

açıklayan Mill, çoğunluğun azınlıkta olanları ezmesine engel olacak çareler aranması gerektiğini düşünmüştür.⁸⁸

Liberal demokrasi kuramına eşsiz katkılar yapan diğer bir düşünür Fransız Alexis de Tocqueville'dir. Tocqueville, görevli olarak gittiği ABD'deki gözlemleri sonucu yazdığı *Amerika'da Demokrasi* kitabı ile demokrasi düşüncesinin gelişimine katkıda bulunmuştur. ABD'nin en büyük şansının Avrupa'daki aristokrat sınıftan yoksun oluşu ve güçlü bir orta sınıfa sahip olması olarak gören Tocqueville, özgürlüklerin korunması için yerinden yönetim ve kitle örgütleri şeklinde iki yol önermiştir.⁸⁹

Tocqueville, siyasal özgürlüklerin güvence altına alınması ve yurttaşların yönetime daha aktif katılımı için yönetim yetkilerinin tek merkezde toplanmasının önlenmesi ve özerk bölgelere dağıtılması gerektiğini belirtmiştir. Tocqueville kitabında, yurttaşların sorumluluk duygusunun gelişmesi ve farklı çıkarların çatışmaya dönüşmeden uzlaştırılabilmesi amacıyla dernekler, birlikler gibi kitle örgütlerinin çoğalması gerektiğini ifade etmiştir.⁹⁰

Liberal demokrasinin gelişimine katkıda bulunan diğer bir düşünür Thomas Hill Gren (1836-1882)'dir. Green, 1880'de yayınlanan *Lecture on Liberal Legislation and Freedom of Contract* (Liberal Yasama ve Sözleşme Özgürlüğü) kitabında devletin görevini yurttaşlarının özgürlüğünün sağlanması ve korunması şeklinde açıklamıştır.⁹¹

Liberal demokrasi ilk olarak uzun bir süreç sonucunda ABD'de hayata geçirilmiştir. Avrupa'daki feodal bağlardan bunalmış, sosyal sistemde ezilmiş insanların göç ettiği Amerika'da, Büyük Britanya İmparatorluğuna bağlı olarak 13 koloni kurulmuştur. Ancak Fransa'yla giriştiği 7 yıl savaşlarının maliyetini Amerikan kolonilerinden finanse etmeye çalışan İngiliz Kraliyeti'ne karşılık koloniler tepki

⁸⁸ Arend Lijphard, "Back to democratic basics: who really practices majority rule?", **Democracy's Victory and Crisis**, Eds. Axel Hadenius, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, s. 145-147.

⁸⁹ Joshua Mitchell, **The fragility of freedom : Tocqueville on religion, democracy, and the American future**, Chicago : University of Chicago Press, 1995.

⁹⁰ A.g.e.

⁹¹ Brian Doherty-Marius de Geus, **Democracy and green political thought : sustainability, rights, and citizenship**, London : Routledge, 1996.

göstermeye başlamışlardır. '*Temsil yoksa vergide yok*' sloganıyla başlayan özgürlük savaşı sonucu, ABD hazırladığı anayasası ile bağımsızlığını ilan etmiştir.⁹²

ABD'nin kurucu babaları bağımsızlık sonrası hazırladıkları anayasada demokrasiye sıcak bakmamışlardır. ABD elitlerinin tasarladıkları bağımsız ABD, bir demokrasiden ziyade bir cumhuriyet şeklinde düşünülmüştür. Demokrasiden kaçınılmasının nedeni de devlet kontrolünün doğrudan doğruya halkın duygularının kontrolü olmasından duyulan endişeler olmuştur. Örneğin Federalistlerden James Madison, demokrasinin insanlar tarafından dolaysız yönetim olduğunu, demokrasinin bireyin güvenliğiyle veya mülkiyet hakkı ile uygun olmadığını savunmuştur.⁹³

Ancak 19. yüzyılda Avrupa'da Helenizm ve antik Yunan'a karşı gelişen ilgi sonucu demokrasi kavramı daha etraflıca incelenmeye başlanmış ve halk arasında popülerlik kazanmıştır. ABD'de de buna paralel olarak yükselen sempati sonucu kendisini demokrasi, hükümetini ve toplumunu ise demokrat olarak nitelemeye başlamıştır. Zaten kuruluşundan itibaren dışlanmayan halkın egemenliği kavramı, halkın egemenliğini seçilmişlerin kullanabilmeleri olarak nitelendirilmiştir.⁹⁴

Böylece önceleri '*ayaktakımı kuralları*' olarak benimsenen demokrasi tekrar tarif edilmiştir.⁹⁵ Artık demokrasiden anlaşılan, Lincoln'ün '*insanlar tarafından, insanlar için, insanların hükümeti*' ifadesine uygun düşen, vatandaşların sahip olduğu hakların kanunlarca belirlendiği ve garanti altına alındığı temsili liberal demokrasi olmuştur.

Ancak demokrasi düşüncesindeki ütopya ve realite arasında gerilim son bulmamıştır.⁹⁶ Demokrasiyi kaynak olarak halkın iradesi ve amaç olarak ortak iyilik şeklinde tanımlayan klasik demokrasi okuluna karşı ilk kapsamlı eleştiri Joseph Schumpeter'den gelmiştir. Schumpeter, klasik demokrasi teorisi yerine yeni bir demokrasi teorisi koyarak demokratik yönetimin tanımını değiştirmiştir. Yeni tanıma

⁹² Ayrıntı için bkz: David Goldblatt, **Democracy...**, s. 48-50.

⁹³ Loren Samons, **What's Wrong with Democracy: from Athenian practice to American worship**, New Jersey: University of California Press, 2004, s. 1-2.

⁹⁴ Birch, **The concepts...**, s. 45-46.

⁹⁵ Arblaster, **Democracy...**, s. 13.

⁹⁶ Catt, **Democracy...**, s. 13.

göre iktidarın yolu yarışmacı bir mücadelenin yaşanacağı seçimler olarak belirtilmiştir.⁹⁷

Schumpeter'in klasik demokrasi okuluna karşı başlattığı kapsamlı eleştirinin ardından klasik demokrasi okulu varlığını korusa da demokrasinin *akılcı, ütopyacı, idealist* tanımlarından ziyade *ampirik, tasviri, kurumsal ve yöntemsel* tanımlarını yapan modern demokrasi düşüncesi yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu doğrultuda, William Riker ve Adam Przeworski gibi sosyal bilimciler de Schumpeter'in açtığı yolu takip etmişlerdir.⁹⁸

Sonuç olarak demokrasi düşüncesi kökeni Antik Yunan'a dayanan bir kavramdır. Ancak Atina demokrasisi olarak da adlandırılabilen antik çağ demokrasisinden, kötü bir yönetim şekli olduğu düşüncesiyle yüzyıllar boyu uzak durulmuştur. Demokrasi düşüncesinin gelişmesi için Reform ve Rönesans dönemi ardından aydınlanma düşünürlerinin iktidarın kaynaklarını ve bireyin siyasetteki yerini tekrar sorgulamaya başlamalarını beklemek gerekecektir. Demokrasi literatüründe ve söyleminde birçok farklı çeşide ve ifadeye vurgu yapılmaktadır. Ancak günümüzde demokrasi kelimesinden anlaşılan liberal demokrasidir. Bu ise aydınlanma düşünürlerinin alt yapısını hazırladığı fikirlerin 19. ve 20. yüzyıl bilim adamları tarafından yorumlanması ve geliştirilmesi sonucu gerçekleşmiştir.

Demokratikleşme sonucu varılması hedeflenen demokrasinin niteliğinin açıklanması ardından irdelenmesi gereken konu yeni kurulan bir demokrasinin yaşayabilmesinin, istikrarlı bir şekilde ilerlemesinin ve gelişebilmesinin şartlarının neler olduğudur.

⁹⁷ Schumpeter, *Capitalism...*, s. 269.

⁹⁸ William Riker ve Adam Przeworski'nin demokrasi konusundaki görüşleri için bkz. William H. Riker, **Democracy in the United States**, New York: Macmillan, 1953. William H. Riker, **Liberalism against populism : a confrontation between the theory of democracy and the theory of social choice**, Prospect Heights, Ill.: Waveland Press, 1988.; Adam Przeworski, **Sustainable democracy**, Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1995.; Adam Przeworski-Susan C. Stokes-Bernard Manin, **Democracy, accountability, and representation**, Cambridge, U.K. ; New York : Cambridge University Press, 1999.

2.3. DEMOKRASİLERİN YAŞAYABİLMELERİNİN VE GELİŞEBİLMELERİNİN ŞARTLARI

Demokratikleşmenin, kelime anlamıyla, otoriter rejimler yerine demokratik rejimlerin kurulmasına giden süreci ifade etmesine karşılık; demokratikleşme teorisi, sürecin sonrasına da vurgu yapmaktadır. Tarihte birçok ülkede otoriter rejimler yerine demokratik rejimler kurulmuştur. Ancak birçok örnekte, yeni demokrasilerin yaşam süreleri uzun olamamıştır. Bu durum demokratikleşme teorisi başlığı altında yeni kurulan demokrasilerin hayatta kalabilmeleri ve istikrarlı bir şekilde gelişebilmeleri için gerekli olan şartların neler olduğu sorunun incelenmesine neden olmuştur.

Bir ülkede kurulan demokrasinin hangi şartlar altında yıkılmadan ayakta kalabileceği ve gelişebileceğine yönelik birçok hipotez bulunmaktadır. Bunlardan birisi Martin Lipset'in sosyal-ekonomi kuramı, diğeri de Tatu Vanhanen'nin iktidar kaynaklarının bölüşümü ilkesidir. Çalışmanın ilk bölümünde demokratikleşme teorisindeki özgün konumlarından ötürü ilk olarak, Lipset ve Vanhanen'in çalışmalarından yararlanılarak sosyal ekonomik kuram ve iktidar kaynaklarının bölüşümü ilkesi açıklanmaya çalışılmıştır. Bunun ardından da, soruna katkıda bulunan diğer sosyal bilimcilerin görüşlerine yer verilmiştir.

2.3.1. Seymour Martin Lipset'in Sosyal-Ekonomik Kuramı ve Tatu Vanhanen'in İktidar Kaynaklarının Bölüşümü İlkesi

Demokrasilerin başarılı olması ve varlığını sürdürmesi için gerekli şartların neler olduğu sorusuna ilk cevabı Aristoteles'in kuramı vermiştir. Aristoteles, topluluğun büyük olmamasını, toplumun homojenliğini, orta sınıfın görece olarak güçlü olmasını demokrasinin işleyebilmesi için gerekli olan şartlar içerisinde saymıştır.⁹⁹

Modern demokrasi okulu ise Aristoteles'in kuramında belirttiği şartları kabul etmekle birlikte demokrasinin küçük toplumlarda var olabileceği tezini terk etmiştir. Modern demokrasi okulunda demokrasinin varlığını koruyabilmesine ilişkin ilk

⁹⁹ Schmidt, **Demokrasi...**, s. 283.

kapsamlı çalışma demokrasinin işleyişinin sosyal-ekonomik kuramını geliştiren Seymour Martin Lipset tarafından yapılmıştır.¹⁰⁰

Libset'in çalışmaları Anglo-Amerikan modernleşme kuramlarına özellikle de Daniel Lerner'in 1958'de yayınladığı *The Passing of Traditional Society: Modernizing Middle East* (Geleneksel Toplumdan Geçiş: Ortadoğuyu Modernleştirmek) adlı eserine bağlı olarak gelişmiştir.¹⁰¹ Lipset'in sosyal-ekonomik kuramı, temel olarak “*bir ulus ne kadar zenginse demokrasiyi sürdürme şansının okadar yüksek olduğu*” (*The more well-to-do a nation, the greater the chances that it will sustain democracy*) tezini ileri sürmüştür.¹⁰² Bunun yanında Lipset, *Political Man* (Politik Adam) adlı kitabının üçüncü bölümünde demokrasinin istikrarı için ekonomi dışında sistemin *etkinliği* (effectiveness) ve *meşruluğu* (legitimacy)'nu da etkenler olarak ele almıştır.¹⁰³

Lipset'e göre bir demokrasinin iyi işleyebilmesi için bazı şartları karşılaması gerekmektedir. Bunlardan ilki ekonomik gelişme, kitlesel iletişim, sanayileşme, eğitim seviyesi, kentleşme gibi göstergelere bakıldığında bir ülkenin pazar ekonomisi temelinde gelişmiş bir sosyal-ekonomik görünüm sergilemesi gerektiğidir.

İkincisi ise büyüyen ve gelişen bir orta sınıf ile sosyal ve ekonomik güvenliğe sahip bir alt tabakanın bulunması gerektiğidir. Demokrasinin işleyebilmesi için gerekli üçüncü nitelik ise, sınıflar arasında geçişi kolaylaştıran bir yapının bulunmasıdır. Dördüncü özellik, vatandaşların dernekler, örgütler gibi çıkar grupları oluşturmada gösterdikleri katılımcı tavrın yüksek olması gerektiğidir. Beşinci özellik de, eğitim seviyesinin yüksek olması gerektiğidir.¹⁰⁴

Demokrasilerin yaşayabilmesi hakkında literatüre önemli katkılarda bulunan diğer bir düşünür Finlandiyalı sosyal bilimci Vanhanen Tatu'dur. Vanhanen, 1984'te yayınladığı *The Emergence of Democracy: A Comparative Study of 119 States* (Demokrasinin Ortaya Çıkışı: 119 Devletin Karşılaştırmalı Çalışması) kitabı ile bir

¹⁰⁰ Seymour Martin Lipset, **Political Man: the social bases of politics**, New York: Anchor Books, 1963.

¹⁰¹ A.g.e., s. 48. Ayrıca bkz: Daniel Lerner, **The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East**, Glencoe: Free Press, 1958.

¹⁰² Lipset, **Political Man...**, s. 48.

¹⁰³ A.g.e., s. 77.

¹⁰⁴ A.g.e., s. 51.

ülkede demokrasinin işleyebilmesi için gerekli yeni bir ilkeyi tartışmaya açmıştır.¹⁰⁵ Vahalen'e göre bir devlet yönetiminin demokratik içeriği, toplumda ve ekonomide *iktidarın kaynaklarının bölüşülmesi veya dağılımı* (resource distribution theory) ile bağlantılıdır. Buna göre, iktidar kaynakları ne kadar çok dağıtılsa bir ülkenin demokratikleşme düzeyi de o oranda yüksek olacaktır.¹⁰⁶

Vanhanen bunun dışında, Dahl'ın Polarşi kavramını geliştirerek, kendi döneminden ve geçmiş dönemlerden 130'dan fazla devleti incelediği *iktidar kaynakları endeksini* (index of power resource) geliştirmiştir. Vanhanen endeksini, ekonomik ve bilgisel kaynakların dağılımını ve mesleki çeşitliliği kapsayan üçlü göstergelerin bileşimine dayandırarak hazırlamıştır.¹⁰⁷

Vanhanen üç endeksi farklı göstergeler aracılığıyla belirlemiştir. Mesleki çeşitlilik endeksini kentleşme derecesini toplam nüfusun tarım sektöründeki oranına bölerek elde etmiştir. Bilgi kaynaklarının dağılımı endeksini ise okur-yazarlık oranı ve üniversite eğitimi alanların sayısının bütün nüfusa oranının ortalama değeri üzerinden hesaplamıştır. Ekonomik kaynakların dağılımı endeksi, emlak ve arazi sahiplerinin dağılımı ile tarımsal olmayan ekonomik kaynakların hangi oranda genele dağıldığına bakılarak değerlendirilmiştir. Vanhanen, üç endeksin bileşimine bakarak iktidar kaynaklarının dağılımının endeksini ortaya çıkarmıştır.¹⁰⁸

Lipset'in sosyal-ekonomik kuramı ve Vanhanen'in kaynakların paylaşımı ilkesine karşı getirilen eleştirilerin önemli bir bölümü, çalışmalarda aktör kuramına vurgunun ihmal edilmiş olmasıdır. Bu eleştiriye göre, demokrasiye başarılı geçişin ve demokratik sistemlerin kökleşmesinin önemli değişkenlerinden birisi siyasal aktörlerin aldıkları kararlardır.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Vanhanen Tatu, **The Emergence of Democracy: A Comparative Study of 119 States**, Helsinki: Societas Scientiarum Fennica, 1984, s. 9-11 ve s. 24-28, ayrıca özeti ve gözden geçirilmiş hali için bkz: Vanhanen Tatu, **Democratization: A comparative analysis of 170 countries**, London: Routledge, 2003, s. 25-103.

¹⁰⁶ A.g.e.

¹⁰⁷ A.g.e.

¹⁰⁸ A.g.e.

¹⁰⁹ Siyasal elitlerin aldıkları kararların önemine dair çalışmalara örnek olarak bkz. : Dankwart A Rustow, **A world of nations; problems of political modernization**, Washington: Brookings Institution, 1967. ve John Higley-Michael G. Burton, "The Elite Variables in democratic transitions and Breakdowns", **American Sociological Review** 54, Şubat 1989, s. 17-32.

Bunun yanında sosyal-ekonomik kuram her örneğe uygulanabilir durumda değildir. Özellikle iki savaş arası dönemde Almanya’da Weimar Hükümetin’de olduğu gibi, demokratik rejimlerin çökmesiyle ilgili bulgular, sosyal-ekonomik modelin öngörülerıyla uyuşmamaktadır.¹¹⁰

Bu bakımdan sosyal-ekonomik kuram demokrasinin yaşaması, istikrarlı bir şekilde devam etmesi ve gelişmesi için gerekli olan şartları belirlemede ancak sınırlı olarak kullanılabilir. Sosyal-ekonomik kuram birçok örneği açıklamakla birlikte, model kullanılırken özel şartlarının da göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bunun yanında, sosyal-ekonomik kuramı inceleyen birçok düşünür kurama çeşitli katkılarda ve eklemelerde bulunmuşlardır.

Ülkelerin sosyal-ekonomik modernleşmesi ile demokratikleşme arasında kurulan pozitif ilişki başta Lipset olmak üzere pek çok analizi tarafından temel yaklaşım olmaya devam etmiştir. Bu tür çalışmalardan önemlilerinden biri Kenneth A. Bollen ve Robert W. Jackman’ın 1980 yılında, *American Sociological Review*’de çıkan *Democracy; Stability and Dichotomies* (Demokrasi: İstikrar ve Bölünme) başlıklı makalesidir.¹¹¹

Bu çokça referansı verilen makalede, ülkelerin ekonomik durumunun, demokratikleşmenin derecesini veya demokrasi ile diktatörlük arasındaki farkı açıklayan en önemli değişken olduğu tezi ileri sürülmüştür.¹¹² Bollen ve Jackman’ın savunduğu temel iddia “*bir ülke ekonomik olarak ne kadar zenginse o ülkede bir diktatörlüğün ortaya çıkması veya varlığı sürdürmesi ihtimali o kadar düşüktür*” görüşüdür.¹¹³

Larry Diamond gibi bazı sosyal bilimciler de Lipset’in refah ve demokrasi ilişkisi konusundaki temel tezine eklemelerde bulunmuşlardır. Buna göre artık refah ve demokrasi ilişkisi konusundaki temel iddia, “*bir ülkenin halkı ortalama olarak ne kadar zenginse o ölçüde ülkede demokratik sistemi kurar, ona sahip çıkar ve onu yaşatırlar*”

¹¹⁰ Lepsius, *From Fragmented...*, s. 34-79.

¹¹¹ Kenneth A. Bollen-Robert W. Jackman, “Democracy; Stability and Dichotomies”, *American Sociological Review* 54, Ağustos 1989, s. 612-621.

¹¹² A.g.e.

¹¹³ A.g.e.

(The more well-to-do the people of a country, on average, the more likely they will favor, achieve, and maintain a democratic system for their country)¹¹⁴ fikri olmuştur.

Demokrasilerin varlıklarını sürdürebilmeleri için sosyal-ekonomik kuramın savunduğu ekonomik gelişmişlik şartı dışında başka gereklilikler de ortaya atılmıştır. Bu konuda Robert A. Dahl, sosyal-ekonomik kurama, siyasi kültürel faktörleri eklemiştir. Dahl, demokrasinin etkin işlediği toplumları MDÇ yani modern, dinamik ve çoğulcu toplumlar olarak nitelemiştir.¹¹⁵

Dietrich Rueschemeyer vd. 1992 yılında yayınladıkları “*Capitalist Development and Democracy*” (Kapitalist Gelişme ve Demokrasi) kitapları ile demokrasi dostu ve düşmanı sınıflar arasındaki güç ilişkilerinin, devlet toplum ilişkilerinin ve uluslararası bağımlılığın da demokrasilerin varlığını sürdürmesinde hayati öneme sahip olduğu tezini savunmuşlardır.¹¹⁶ Barrington Jr. Moore ise 1966 yılında yayınladığı “*Social Origins of Dictatorship and Democracy*” (Diktatörlüğün Sosyal Kökenleri ve Demokrasi) kitabında demokrasilerin var olabilmesi için burjuvazi sınıfının gerekli olduğu aksi takdirde diktatörlüklerin ortaya çıkacağını ileri sürmüştür.¹¹⁷

Bir diğer tez de, devletlerin ilişkide oldukları ülkelerin yapısına vurgu yapmaktadır. Buna göre demokratik olmayan ya da demokrasi düşmanı olan bir ülkeye bağımlılık, bir demokrasinin varlığını sürdürebilmesi ve istikrarlı devam edip gelişebilmesi için sakıncalı bir durum yaratmaktadır. Buna karşılık demokratik ve demokrasi dostu bir ülkeye bağımlılık, demokrasi düşmanı iktidara ve çevrelere karşı özerklik, demokrasinin varlığına ve istikrarlığına katkı sağlamaktadır.¹¹⁸

Demokrasinin başarısını etkileyen faktörler arasında çevresel veya yarı çevresel faktörlerde listeye eklenebilmektedir.¹¹⁹ Çevresel veya yarı çevresel faktörlere, eski İngiliz sömürgelerinde demokratikleşme oranı yüksekken, Fransız sömürgelerinde

¹¹⁴ Larry Diamond, **The Democratic Revolution: struggles for freedom and pluralism in the developing world**, Washington, DC: Freedom House, 1992, s. 109.

¹¹⁵ Robert A. Dahl, **Polyarchy: participation and opposition**, New Haven: Yale University Press, 1971, s. 251.

¹¹⁶ Dietrich Rueschemeyer-Evelyn Huber Stephens-John D. Stephens, **Capitalist Development and Democracy**, Chicago: University of Chicago Press, 1992.

¹¹⁷ Barrington Jr. Moore, **Social Origins of Dictatorship and Democracy**, Cambridge: Mass, 1966.

¹¹⁸ Dahl, **Polyarchy...**, s. 189-201., Huntigton, **Üçüncü Dalga...**

¹¹⁹ Kenneth A. Bollen, “World System Position, Dependency, and Democracy: The Cross-National Evidence”, **American Sociological Review** 48, Ağustos 1983, s. 468-479.

oranın düşmesi veya komşusundan askeri veya ideolojik tehdit alan devletlerde demokratikleşmenin oldukça sınırlı kalması örnek olarak gösterilmektedir. Bunun dışında demokrasinin işleyebilmesi için demokrasinin yaşı, sosyal sınıfların durumu, din ya da etnisite bakımından çatışmaların yaşanıp yaşanmadığı, merkezi otoritenin kurulup kurulamaması gibi faktörler de önemli etkenler olarak sıralanmaktadır.¹²⁰

Bir başka faktör ise yeni demokrasinin niteliğine ilişkindir. Linz'in geliştirdiği teze göre ortaklaşmacı demokrasiler, yüksek bütünleşme başarısı nedeniyle, çökme eğilimlerine karşı çoğunluk demokrasilerine oranla daha iyi korunmaktadırlar.¹²¹ Bunun yanında Axel Hadenius de, parlamenter hükümet sistemlerinin benzer sosyal-ekonomik şartlar altında başkanlık demokrasisine göre daha istikrarlı olduklarını savunmuştur.¹²²

Demokrasilerin etkin işlemelerine ilişkin çeşitli görüşlerin ve fikirlerin tartışılması ardından ele alınması gereken diğer bir konu da demokrasilerin ne kadar demokratik olup ne kadar demokratik olmadığı sorunudur.

2.4. DEMOKRASİLERİN DERECELENDİRİLMELERİ / ÖLÇÜMÜ

Demokrasilerin ne kadar demokratik olduğu, demokratikleşme sürecindeki ülkelerin hangi seviyede olduğu gibi sorular demokratikleşme teorisi içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Çalışmanın bu kısmında, demokrasinin niteliği ve işleyişi hakkında karşılaştırmalı analiz yapılmasına yardımcı olacak, demokrasilerin ölçülmesi alanındaki çalışmalar incelenmiştir.

Demokrasilerin sınıflandırılmasına yönelik öncü çalışmalar arasında Rober A. Dahl'ın Polarşı kavramı ve Tatu Vanhanen'in demokrasi endeksi gösterilebilmektedir. Bundan dolayı çalışmanın ilk olarak Dahl ve Tatu'nun çalışmaları açıklanmaya çalışılmıştır. İkinci olarak da, ülkelerin karşılaştırmalı analizlerinin yapılabilmesini

¹²⁰ Robert H Dix, "History and Democracy Revisited", **Comparative Politics** 27, Ekim 1994, s. 91-105.; Donald L. Horowitz, "Democracy in Divided Societies", **Journal of Democracy**, Vol 4, No. 4, Ekim 1993, s. 18-38.

¹²¹ Juan J. Linz-Alfred Stepan, **The Breakdown of democratic regimes**, Eds., Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978.

¹²² Hedenius Axel, **Democracy and Development**, Cambridge: Cambridge University Press, 1992. ve Hedenius Axel, "The Duration of Democracy: Institutional vs. Social-Economic Factors", **Defining and Measuring Democracy**, Eds. David Beetham, London: Thousand Oaks, 1994, s. 63-88.

sağlayan Michael Coppedge ve Wolfgang H. Reinicke ile Keith Jagers ve Ted Robert Gurr'un demokrasi endeksleri ve Freedom House'un özgürlük endeksi irdelenmiştir.

2.4.1. Robert A. Dahl'ın Polarşisi ve Tatu Vanhanen'in Demokrasi Endeksi

Demokrasilerin derecelendirmesine yönelik ilk çalışma Robert A. Dahl'ın 1971 yılında yayınladığı *Polyarchy: Participation and Opposition* (Polarşi: Katılım ve Muhalefet) başlıklı kitabıdır.¹²³ Dahl, kitabında Lipset'in bulgularına dayanarak polarşi kavramını geliştirmiş ve demokrasilerin ne kadar demokratik olduklarını ölçmeye çalışmıştır.

Polarşi kelimesinin kavramsal temelleri 17. yüzyıl düşünürlerinden J. H. Alstedius'a kadar gitmektedir.¹²⁴ Altenius'un en yüksek iktidarın halkın elinde olduğu bir düzen olarak nitelendirdiği polarşi kavramı dilbilimsel olarak çoğunluğun egemenliği anlamına gelmektedir.¹²⁵ Dahl'ın polarşisi ise oligarşiye ve demokrasinin ideal formuna karşıtlığı vurgulamaktır. Böylece Dahl'ın kullandığı anlamda polarşi; *“polyarchy are regimes that have been substantially popularized and liberalized, that is highly inclusive and extensively open to public contensation”*¹²⁶ şeklinde özetlenebilmektedir.

Dahl, polarşilerin gelişimini 1776- 1930 arası dönem, 1950- 1959 arası dönem ve 1980 sonrası dönem olarak üç kesite ayırmıştır.¹²⁷ İlk kesit, Amerikan ve Fransız devrimlerinden başlayıp iki savaş arası dönemi ifade etmektedir. İkinci kesit, sömürgeleşmenin tasfiye edilmeye başlaması ile birlikte demokratikleşmenin hız kazandığı döneme denk gelmektedir. Polarşilerin gelişimindeki üçüncü dönem de 1980'lerde Latin Amerika ülkelerinin demokratikleşme sürecine girmeleri ile birlikte 1990'larda Orta ve Doğu Avrupa'nın sosyalist ülkelerinde pazar ekonomisinin kurulması ve demokratik adımların atılması yönündeki gelişmeleri kapsamaktadır.

¹²³ Dahl, *Polyarchy...*

¹²⁴ Schmidt, *Demokrasi...*, s. 256.

¹²⁵ A.g.e.

¹²⁶ Dahl, *Polyarchy...*, s. 8

¹²⁷ Robert A. Dahl, *Democracy and Its Critics*, New Haven: Yale University Press, 1989.

Dahl çalışmalarında gelişmiş bir polarşinin yedi temel özelliği bulunduğunu savunmuştur. Bunlardan ilki, görev başındakilerin seçimle işbaşına gelmiş olması; ikincisi, yetişkinlerin büyük çoğunluğunun oy verme hakkına sahip olması; üçüncüsü, herkesin seçilme hakkının olması; dördüncüsü, düşünce özgürlüğü; beşincisi, haberleşme özgürlüğü; altı ve yedincisi ise, bağımsız siyasal partiler veya çıkar grupları oluşturabilecek şekilde örgütlenme ve koalisyon özgürlüğüdür.¹²⁸

Bir ülkenin rejiminin demokratik olup olmadığını yukarıda sayılan özelliklere göre belirleyen Dahl, ülkelerin ne kadar demokratik olduklarını belirlerken öncelikle iki ölçüme başvurmuştur. Bunlardan ilki, seçme hakkına sahip yetişkin nüfusun seçime katılma derecesi; İkincisi de, Dahl'ın '*contestation*' olarak nitelendirdiği siyasal partilerin veya çıkar gruplarının seçimlerdeki rekabet derecesidir.¹²⁹

Dahl, iki ölçüm biriminin yanı sıra birçok ölçüyü de çalışmasına katmıştır. Dahl'ın polarşi çalışmasında ülkelerin demokrasi derecesini belirlemek amacıyla, bir ülkede yaygın özgürlüğün ölçüsü; rejimin anayasaya göre statüsü; seçim sisteminin yarışmacılık derecesi; muhalefet gruplarının özgürlük derecesi; birlikler tarafından çıkarların devşirilme düzeyi; siyasal partiler tarafından çıkarların devşirilme düzeyi; yasama meclisleri tarafından çıkarların toplanması; partiler sisteminin niceliksel yönü; yatay iktidar bölüşümü; yasama meclisinin statüsü gibi ölçütleri de kullanmıştır.¹³⁰

Dahl geliştirdiği sınıflandırma tekniği ile 60'lı yılların sonunda 26 tam gelişmiş polarşi, seçim siyasetiyle ilgili kısıtlamaları olan üç özel durum ve altı yarı polarşi tespit etmiştir.¹³¹ Sonuçlar, Dahl'ın tekniğinde seçim kısıtlamalarının ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Örneğin araştırmanın sonuçlarına göre Lübnan gelişmiş polarşiler sınıfına girerken kadınların ulusal seçimlerde oy hakkını ilk kez 1971 yılında

¹²⁸ A.g.e., s. 220-221.

¹²⁹ Dahl polarşisini, esas itibarıyla 'rekabetçi oligarşi' olarak nitelendirdiği; muhalefete izin vermesine karşılık hükümet ve ona karşı legal muhalefet yapmanın, katılanların küçük bir grubuyla sınırlı olduğu kuvvetli dışlayıcı sistemlerden ayırmaktadır. Dahl bu rejimleri, siyasal katılım hakkını sadece azınlığa veya çoğunluğa tanıyıp tanımama bakımından 'kapalı hegemonyalar' (closed hegemonies) veya 'dahil edici hegemonyalar' (inclusive hegemonies) olarak gruplandırmıştır. Bkz. A.g.e., s. 220.

¹³⁰ Dahl, *Polyarchy...*, s. 238-40.

¹³¹ Avusturya, Avusturalya, Belçika, Büyük Britanya, Danimarka, Federal Almanya, Filipinler, Finlandiya, Fransa, Hindistan, Hollanda, İrlanda, İsrail, İsveç, İtalya, İzlanda, Jamaika, Japonya, Kanada, Kosta Rika, Lübnan, Lüksemburg, Norveç, Trinidad ve Tobago, Uruguay, Yeni Zellenda tam gelişmiş polarşiler olarak gösterilirken, ABD, İsviçre ve Şili Seçim Siyaseti ile ilgili kısıtlamalar nedeniyle Özel Durumdaki Polarşiler olarak gösterilmiştir. Dominiken Cumhuriyeti, Kıbrıs, Kolombiya, Malezya, Türkiye, Venezüella ise yaklaşık polarşiler olarak listelenmiştir. Bkz: A.g.e., s. 248.

elde ettiği İsviçre ve bu dönemde Güney Amerika’da zenciler aleyhine seçmeyle ilgili sınırlandırmaların bulunduğu ABD ikinci kategoriye alınmışlardır.¹³²

Demokrasi skalası geliştiren diğeri bir isim T. Vanhanendir. Vanhanen modernleşme ile ilgili düşüncelere ve polarşi kuramına dayanarak 19. yüzyıldan 1990’lı yıllara kadar ki süreyi kapsayan bir demokratikleşme endeksi geliştirmiştir.¹³³ Vanhanen, endeksin temelinde Dahl’ın polarşi kuramının iki anahtar boyutu olan katılma ve rekabet derecesini kullanmıştır.

Vanhanen’in endeksinde, ülkelerin 0 ila 10 arası aldıkları değerler bu ülkelerin demokrasilerinin durumunu göstermektedir. Endeksin sonuçlarına bakıldığında nüfusun büyük bölümünün seçime katıldığı, partiler arasında sert rekabetin egemen olduğu ve bir çok partinin kayda değer bir seçmen taraftarı ile seçmen oyları için yarıştığı ülkelerin yüksek sayısal değerler aldıkları görülmektedir.¹³⁴

Vanhanen’in demokrasi skalası, seçme hakkı ile başlamaktadır. Buna göre seçme ve seçilme hakkı olmayan ülkelerin demokrasi endeksi 0’ı göstermektedir. Bunun yanında seçime yüksek katılımda, endeksin sonuçları üzerinde etkilidir. Sonuçlara bakıldığında seçimlere katılımın düşük olduğu veya partiler arasında gerçek bir yarışın bulunmadığı ülkelerin demokrasi endeksleri de düşük değerler almışlardır.¹³⁵

Genel olarak bakıldığında Vanhanen’in endeksi diğeri endekslerde olduğu gibi batılı ülkeleri, en gelişmiş demokrasiler olarak ilk sıraya sokmaktadır.¹³⁶ Ancak Vanhanen’in endeksi çeşitli yönleriyle eleştiriler almıştır. Eleştirilerden ilki, endeksin sistematik olması, kontrol edilebilir olması ve polarşi kuramına bağlılığı gibi eksikleridir. Bunun dışında, Vanhanen’in endeksi, siyasal yarışmanın sadece bir kısmını kapsamaktadır. Örneğin fırsatların göz önünde bulundurulması, çıkarların korunması ve

¹³² A.g.e.

¹³³ Vanhanen, **Prospects...**, s. 27-66.

¹³⁴ A.g.e.

¹³⁵ A.g.e., s. 176-137.

¹³⁶ Endekste ilk sıralarda sırasıyla belçika, italya, danimarka gelmekte dördüncülüğü ise Uruguay almaktadır. Bunun dışında İsveç, Norveç ve Almanyada gelişmiş demokrasiler kategorisindedir. Ancak endekste Rusya İsviçre ve ABD’den önde gelmiştir. Vanhanen’e göre 20 ila 30 arasında değişen ortalamaları alanlar yerleşik demokrasilerdir. Burada Macaristan, Romanya, Hırvatistan, Rusya ve Bulgaristan yerleşik üdemokrasiler olarak gösterilir. Bunun yanında skalası 20’nin altında olan Bangladeş, Hindistan, Türkiyedir. Bkz: A.g.e.

birleştirilmesi, düşünce özgürlüğü gibi konular endeksin hazırlanmasında göz önünde bulundurulmamış ya da sınırlı değerlendirilmiştir.¹³⁷

Bunun dışında nüfusun yaş dağılımı dikkate alınmadan tümüyle incelemeye alınması ve katılımın, katılım hakkı bakımından değil de seçime katılma olarak incelenmesi eksiklikler arasında sayılmaktadır.¹³⁸ Vanhagen endeksindeki bu türlü eksiklikler nedeniyle demokrasi ile otoriter rejimler arasında gidip gelen Rusya Federasyonu, ABD ve İsviçre'ye göre daha demokratik bir rejim çıkmıştır.

Coppedge ve Reinicke ise Dahl'ın polarşi skalasını geliştirerek, bir ölçüde Vanhagen'in eksikliklerini gidermeye çalışarak, rekabetin kurumsal şartlarını araştırmışlardır.¹³⁹ Coppedge ve Reinicke'nin endeksinin dört temel ölçütü bulunmaktadır. Bunlardan ilki, ulusal seçimlerin adaletli ve özgür bir ortamda yapıp yapılmadığı ve ne kadar etkisi olduğudur.

İkinci ölçüt düşünce özgürlüğünün, üçüncüsü de ülkede örgütlenme özgürlüğünün bulunup bulunmadığıdır. Dördüncüsü de otoriteden bağımsız bilgi kaynaklarının çeşitliliğidir. Coppedge ve Reinicke, bu ölçütleri temel alarak Dahl'ın skalasından farklı olarak özgürlük, örgütlenme ve katılım haklarını çalışmalarının merkezine yerleştirmişlerdir.¹⁴⁰

Coppedge ve Reinicke'nin skalasında batılı devletler gelişmiş demokrasiler arasında yer alırken, Dahl'ın skalasında yarı polarşi olarak gözüken Brezilya, Kolombiya, Papua Yeni Gine ve Venezüella gibi devletler demokrasi olarak belirtilmiştir. Dahl'ın polarşisinden farklı olarak Dahl'ın endeksini hazırladığı yıllarda bağımsızlığına kavuşmamış ülkelerde listeye eklenmiştir.¹⁴¹

Vanhanen'in endeksine getirildiği gibi Coppedge ve Reinicke'nin endeksine de çeşitli eleştiriler getirilmiştir. Eleştirilerin ilki, endeksin hazırlanmasında 'yürütmeye

¹³⁷ Bollen, **Democracy...**

¹³⁸ A.g.e.

¹³⁹ Michael Coppedge-Wolfgang Reinicke, "Measuring Polyarchy", **Studies in Comparative International Development**, Vol. 25, Issue 1, İlkbahar 1990, s. 51-72.

¹⁴⁰ A.g.e.

¹⁴¹ A.g.e.

*konan frenlemenin göz önünde bulundurulmaması’ ve ‘modern anayasal demokrasinin bir ayağının uygun biçimde göz önünde bulundurulmaması’ dır.*¹⁴²

Coopedge ve Reinicke’nin eksikliklerini Jagers ve Gurr yaptıkları demokrasi endeksi ile gidermeye çalışmışlardır. Ülkelere 1’den 10’a kadar dereceler veren Jagers ve Gurr’a göre demokrasinin üç yönü bulunmaktadır. Demokrasinin ilk yönü, vatandaşların isteklerini ve düşüncelerini paylaştıkları kurumların ve mekanizmaların varlığıdır. İkinci yönü, kişisel ve medeni hakların garanti altına alınmış olmasıdır. Üçüncü yönü de yürütmenin kurumsal olarak sınırlandırılmış olmasıdır.¹⁴³

Jagers ve Gurr’a göre bu şekilde kurumsallaşmış demokrasinin beş temel göstergesi bulunmaktadır. Göstergelerden ilki, siyasi katılımındaki rekabetin derecesidir. İkincisi, siyasal katılımın düzenlenişidir. Üçüncüsü, görevde bulunanların değişiminde yaşanan rekabet derecesidir. Dördüncüsü, görevde bulunanların değişiminin süresidir. Beşincisi de yürütmenin sınırlanmasıdır.¹⁴⁴

Jagers and Gurr’un demokrasi skalasına bakıldığında, 1993 yılında skala değeri en az 8 olan 65 demokrasi olduğu görülmektedir.¹⁴⁵ Ancak sonuç bir ölçüde yanıltıcı olabilmektedir. Çünkü skalada yüksek değer alan ülkelerin büyük bölümü genç ve narin demokrasilerdir. 1960 yılından çalışmanın yapıldığı yıla kadar demokrasi tecrübesini kesintisiz sürdürebilmiş ülke sayısı sadece 28’dir. Bunun dışında endeks, her ne kadar rekabet derecesi ile birlikte yönetimde yer alan siyasi yapıları ölçse de siyasal hakların gerçekleşme derecesinin ölçülmemiş olması nedeniyle eleştiriler almaktadır.¹⁴⁶

Diğer bir demokrasi endeksi de siyasal hakların ve medeni hakların durumunun Washington D.C.’deki Freedom House tarafından dünya çapında yıllık olarak araştırılmasına dayanmaktadır. Freedom House yazarları, ‘*siyasal hakların*’ ve ‘*medeni hakların*’ yedili skalasını 2’den 14’e kadar uzanan bir özgürlük endeksinde toplamışlardır.¹⁴⁷ Amerikan yönetiminden anlaşıldığı şekliyle özgürlük veya

¹⁴² Schmidt, **Demokrasi...**, s. 267.

¹⁴³ Keith Jagers, Ted Robert Gurr, "Tracking Democracy's Third Wave with the Polity III Data", **Journal of Peace Research**, Nov95, Vol. 32, Issue 4, s. 469-482.

¹⁴⁴ A.g.e.

¹⁴⁵ A.g.e.

¹⁴⁶ Schmidt, **Demokrasi...**, s. 269.

¹⁴⁷ Freedom House Political Rights and Liberties Index, **Freedom in the World 2006**, Washington, DC: Freedom House, 2006.

demokrasiyi gösteren Freedom House'un 2004 yılı endeksinin sonuçlarına göre 192 devletten 89'sı özgür veya demokratik devlet, 54'i kısmen özgür, 49'ü de özgür olmayan devletlerdir.¹⁴⁸

Freedom House'un özgürlük endeksi, *özgür, yarı özgür ve özgür olmayan devlet* yönetimlerinin karşılaştırmalı incelemesi konusunda geniş bir veri tabanına sahiptir. Özgürlük endeksi demokrasi endeksine çevrildiğinde demokrasi tanımı geniş çerçeveli, hukuk ve anayasa devletine kadar uzanan içeriğe kavuşmaktadır. Ancak her anayasal devlet güçlü bir demokrasi anlamına gelmemektedir. Bundan dolayı Freedom House'un siyasal haklar skalası dar anlamda demokrasi ölçümü olarak kabul edilmektedir. Skalanın aldığı diğer bir eleştiri ise skalanın öznel olmasıdır. Buna göre Freedom House skalası ülkelerin siyasal ve sivil haklarının derecelendirmesinde sağlam bilgi temeline sahiptir fakat verilerin toplanması sezgisel bir gözlem ve değerlendirme sistemine dayanmaktadır.¹⁴⁹

Genel olarak bakıldığında, demokrasi skalaları ülkelerin demokrasi tecrübelerinin karşılaştırılması ve demokrasi pratiklerinin tarihsel incelenmesinde yararlı bilgiler vermektedirler. Ancak demokrasi skalaları, ayrıntılarda düzeltilmeye ihtiyacı olan bir resim sunmaktadırlar. Çünkü onlar, siyasal olanın girdi boyutunu vurgularken çıktısını ve sonuçlarını ihmal etmektedirler. Bunun dışında, devlet yönetimi ile demokrasinin kurumları arasında, diğer yandan da kurumlarla yönetim gerçekliği arasındaki farklılığı, araştırmanın yapıldığı bütün ülkelerde eşit olduğu gibi bir varsayımla yola çıkmaktadır.¹⁵⁰

Demokrasinin ölçümüne yönelik yapılan çalışmalarda farklı ölçüm araçları ve teknikler kullanılmasına rağmen araştırma sonuçları arasında belirli bir uyum gözlemlenmektedir. Örneğin araştırmaların büyük çoğunluğunun bulgularında ileri sanayiye sahip batılı ülkeler demokrasi olarak gösterilirken, ODKA ülkeleri, anti demokratik ya da birçok eksiği bulunan gelişmemiş demokrasiler olarak nitelendirilmektedir.

¹⁴⁸ A.g.e.

¹⁴⁹ Schmidt, **Demokrasi...**, 270-271.

¹⁵⁰ A.g.e., 273.

Demokratikleşme dalgaları birçok bölge ve ülkeyi etkilemiştir. Ancak, demokratikleşme yolunda önemli fırsatlar yakalayan ODKA ülkeleri bu dalgalardan ciddi anlamda etkilenmemiştir. Bu durum bölgenin neden demokratikleşemediğini akıllara getirmektedir. Bölgenin neden demokratikleşemediğini anlamak için de öncelikle bölgedeki demokratikleşme tarihine bakmak gerekmektedir. Bundan dolayı, çalışmanın bundan sonraki bölümde, ODKA bölgesinde demokratikleşme tarihi ele alınmıştır.

3. ORTADOĞU VE KUZEY AFRIKA BÖLGESİNDE DEMOKRATİKLEŞME TARİHİ

Çalışmanın bu bölümünde ODKA bölgesinde demokratikleşme tarihi incelenmiştir. Bölgede demokratikleşme tarihi, bağımsızlık yıllarından 1980'lerin başlarına kadar bölgede demokratikleşme, 1980'lerden 11 Eylül 2001'e kadar bölgede demokratikleşme ve 11 Eylül 2001'den günümüze kadar bölgede demokratikleşme olmak üzere üç ana başlık altında ele alınmıştır. Bunun yanı sıra çalışmada bölge ülkeleri, coğrafi, sosyal, tarihsel ve ekonomik benzerliklerinden ötürü Arap Yarımadası Devletleri, Doğu Akdeniz Ülkeleri ve Kuzey Afrika Bölgesi ülkeleri olmak üzere üç alt bölgeye ayrılarak irdelenmiştir.

Bölgenin tarihine bakıldığında, ODKA ülkelerinde demokratik rejimler kurulabilmesi için çeşitli fırsatların yakalandığı görülmektedir. Bunlardan ilki, bölge ülkelerinin İngiltere ve Fransa'dan bağımsızlıklarını kazanmaları ardından yakalanmıştır. Bu dönemde birçok ülkede parlamentolar kurulmuş, ulusal seçimlere gidilmiştir. Ancak demokrasiye geçme denemeleri başarısızlıkla sonuçlanmış, çoğu ülkede darbeler birbirini izlemiş ve kurulan rejimler gittikçe katılaşmıştır.

Bölge ülkelerinin demokratikleşmesi için ikinci fırsat 1980'lerin başlarından itibaren yakalanmıştır. Bölgedeki rejimlerin baskısından ve ekonomik performansından memnun olmayan sosyal kitleler mevcut rejimlere karşı gösteriler düzenlemeye başlamıştır. 1990'ların başlarında ise Sovyetler Birliği'nin çökmesinin etkisiyle tüm dünyada küresel bir demokratikleşme hareketi başlamış, uluslararası aktörler bölgenin demokratikleşmesi yolunda politikalar geliştirmişlerdir. Demokratik reformlar isteyen iç ve dış baskılara karşın otoriter rejimler çeşitli ekonomik ve politik açılımlara gitmek zorunda kalmış ancak kısa zamanda yapılan açılımları manipüle etmeyi bilmiş ve bunları kendi güçlerini sağlamlaştırmak üzere kullanmışlardır. Böylece demokratik dönüşüm için yakalanılan ikinci bir fırsat da değerlendirilememiştir.

Bölgenin demokratikleşmesi yönünde üçüncü fırsat ise 11 Eylül 2001 tarihinde, ABD'de New York Dünya Ticaret Örgütü İkiz Kulelerine yapılan terörist saldırılar ardından yaşanan gelişmeler sonucu yakalanmıştır. Başta ABD olmak üzere birçok

uluslararası aktör terörist saldırıların temelini bölgenin anti demokratik doğasında görmüş ve bölgenin demokratikleştirilmesini dünya güvenliği ve barışının anahtarı olarak ele almaya başlamışlardır. Bölge kamuoyunun da demokratikleşme taleplerini ortaya koymasıyla birlikte bölgedeki birçok otoriter rejim ekonomik ve politik açılımlara gitmek zorunda kalmıştır.

3.1. BAĞIMSIZLIK YILLARINDAN 1980'LERİN BAŞLARINA KADAR BÖLGE ÜLKELERİNDE DEMOKRATİKLEŞME

Birinci dünya savaşından önce büyük çoğunluğu Osmanlı İmparatorluğu egemenliğinde bulunan ODKA bölgesi ülkeleri 19. yüzyılın ortalarından itibaren İngiltere ve Fransa tarafından işgal edilip sömürgeleştirilmiştir. Osmanlı imparatorluğunun Birinci Dünya savaşı ardından tasfiye edilmesiyle birlikte bölgedeki yeni devletlerin sınırları çizilerek İngiltere ve Fransa manda yönetimi altına verilmişleridir. Ancak manda yönetimleri başarılı olamamışlardır. Mandalarında kendi politik sistemlerini kuran İngiltere ve Fransa'ya karşı bölge ülkelerinde bağımsızlık mücadeleleri vermeye başlanmıştır. Bağımsızlık mücadeleleri sonucu Irak, Suriye, Lübnan ve Mısır gibi devletler iki dünya savaşı arası dönemde bağımsızlıklarını kazanırken, bölgedeki birçok devlet ikinci dünya savaşı sonrasında bağımsızlıklarını kazanmışlardır.

Bağımsızlıkla birlikte bölgede demokratik rejimlerin kurulabilmesi için çeşitli fırsatlar yakalanmıştır. Birçok ülkede parlamentolar kurulmuş ve serbest seçimlere gidilmiştir. Ancak kurulan yeni devletlerin sınırları bölge coğrafyasına uygun çizilmemiş, ülke nüfusları etnik, dini veya mezhepsel homojenlikten yoksun kalmıştır. Bundan dolayı, bir devlet geleneğinden ziyade aşiret bağlarının yaygın olduğu bölge ülkelerinde kısa sürede kanlı iktidar mücadeleleri yaşanmış ve otoriter rejimler kurulmuştur. Bu doğrultuda birçok ülkede parlamentolar feshedilmiş, tek parti iktidarlara kurulmuş ve ordu politikadaki en önemli güç olarak ortaya çıkmıştır.

3.1.1. Arap Yarımadası Devletlerinde Demokratikleşme

Arap yarımadası bölgesinin büyük bölümü Birinci Dünya Savaşına kadar Osmanlı İmparatorluğu egemenliğinde kalmıştır. Savaş sonrasında yenilen Osmanlı İmparatorluğu diğer imparatorluklar gibi tasfiye sürecine girmiştir. Osmanlı'nın tasfiye edilmesi Ortadoğu bölgesindeki topraklarının geleceğini gündeme getirmiştir. Bölgenin geleceğini belirlemek için 1920'de İttifak Devletleri San Remo konferansını toplamıştır.¹⁵¹ Konferans sonucunda körfez ülkeleri İngiliz proteteryası olarak kalırken, Irak da İngiliz mandasına verilmiştir. Suudi Arabistan ise manda rejimi altına girmemiş, bağımsız bir devlet olarak uluslararası topluma katılmıştır. İngiltere kendi hakimiyetinde olan ülkelerde çift meclisli monarşi olarak tanımlanabilecek İngiliz sistemini kurma yoluna gitmiştir.

Irak Birinci Dünya Savaşı ardından Osmanlı İmparatorluğu'nun Musul, Bağdat ve Basra eyaletlerinin birleştirilmesinden oluşturulmuş ve İngiliz Mandası altına verilmiştir.¹⁵² İngiliz mandası olan Irak'ta ilk olarak 1924 yılında organik yasa yürürlüğe koyulmuştur. Irak'ta çift meclisli bir monarşi öngören yasa ile Mekke Şerifi Hüseyin'in Büyük oğlu Emir Fahd, kral olarak iktidara getirilmiştir. Diğer manda ülkelerinde yürürlüğe koyulan anayasalar gibi Irak anayasası da krala, yürütmeyi atamak ve feshetmek gibi geniş yetkiler vermiştir.

Etnik, dinsel ve mezhepsel homojenlikten yoksun olan Irak'ta kısa zamanda monarşi karşıtı güçler belirmeye başlamıştır.¹⁵³ Bunun üzerine, 1954 yılında Irak'ta faaliyet gösteren Ulusal Demokratik Partisi, Irak Komünist Partisi ve Baas Partisinin politik faaliyetleri yasaklamıştır. Ülkede gerginliğin artması ve dış müdahaleler üzerine Irak monarşisi 1958'de General Kasım tarafından yapılan bir darbe ile devrilmiş ve Irak

¹⁵¹ San Remo Konferansı'ndaki dağılımın kökenleri Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere ve Fransa'nın bölgenin geleceğini belirlemek üzere yaptıkları Syks-Pikot Anlaşmasına dayanmaktadır. Bu süreci ve bölgedeki nüfus mücadelelerinin ayrıntıları için bkz. Geoff Simons, **Iraq : from Sumer to post-Saddam**, New York: Palgrave Macmillan, 2004, 195-198.

¹⁵² Irak'ın sınırlarının belirlenmesi ve kurulumuyla ilgili bkz.: Simons, **Iraq...**, s. 199-200. ve 217-202.

¹⁵³ Judith S. Yaphe, "Iraq: Human Rights in the Republic of Fear", **Middle East and North Africa: Governance, Democratization, Human Rights**, Eds. Paul J. Magnarella, Aldershot: Ashgate, 1999, s. 40-42.

Cumhuriyeti kurulmuştur.¹⁵⁴ Ancak Kasım'ın yönetimi uzun sürmemiş, 8 Şubat 1963'te düzenlenen bir darbe ile iktidardan uzaklaştırılmıştır.¹⁵⁵

Aradan geçen beş yıllık dönemde darbeler birbirini izlemiştir.¹⁵⁶ Darbe ve karşı darbe ile geçen dönem sonucunda Temmuz 1968'de General Ahmet Hasan el-Bekir, askerlerin desteği ile Baas Partisi'ni iktidara getirmiştir.¹⁵⁷ Yeni yönetimde el-Bekir'in yakın akrabası olan Saddam Hüseyin öne çıkmıştır. Özellikle istihbarat kurumlarında etkili olmaya başlayan Saddam Hüseyin kısa zamanda parti içerisinde etkin biri olmaya başlamış ve 1979'da iktidarı tamamen ele geçirmiştir.¹⁵⁸

Körfez ülkelerinden Kuveyt, 1899'da İngiltere'nin protektorası olmuştur. İngiltere Kuveyt ile yakından ilgilenmiş ve ülkede 18. yüzyıldan beri nüfuz sahibi olan el-Sabah ailesiyle sıcak ilişkiler kurmuştur.¹⁵⁹ 19 Haziran 1961 tarihinde bağımsızlığını kazanan Kuveyt'te ilk seçimler Aralık 1961'de anayasayı oluşturacak meclisi (al_majlis al-Ta'sisi) seçmek amacıyla yapılmıştır. Seçimler sonucu oluşan meclis bir anayasa taslağı hazırlamış ve bu taslak 1962'de Emir Abdullah el Salim tarafından yürürlüğe koyulmuştur. Bunun ardından ilk meclisi oluşturmak için 1963'de seçimlerine gidilmiştir.¹⁶⁰

1962 anayasası ile Kuveyt'te kralın otoritesi altında bir yasama meclisi ve bu meclisten çıkacak bir yürütme kolunun ve Bakanlar Kurulu'nun kurulması öngörülmüştür. Buna göre meclis üyeleri seçimle gelmekte, yürütme ise Emir tarafından atanmaktadır. Bu anlamda Kuveyt bu dönemde, seçilmiş bir meclisi olan tek Körfez ülkesi olmuştur.¹⁶¹ Ancak 1962 anayasasında herkese oy verme hakkı tanınmamıştır. Anayasaya göre sadece babalarının veya dedelerinin 1920 yılından beri Kuveyt'te yaşadığını kanıtlayan erkekler oy verme hakkına sahip olmuştur.¹⁶²

¹⁵⁴ Heather Deegan, **The Middle East and Problems of Democracy**, Boulder, Colo: Lynne Rienner Publishers, 1993, s. 70-71.

¹⁵⁵ Bkz.: William L. Cleveland, **A history of the modern Middle East**, Boulder, 2000., s. 318.

¹⁵⁶ Bu süreçteki darbeler ve gelişmeler için bkz.: Cleveland, **A history...**, s. 318- 321.

¹⁵⁷ Bkz.: Simons, **Iraq...**, s. 264.

¹⁵⁸ Saddam Hüseyin'in iktidara geçiş süreci ile ilgili bkz. Cleveland, **A history...**, s. 395-397.

¹⁵⁹ Anthony H. Cordesman, **Kuwait : recovery and security after the Gulf War**, Boulder, Colo.: Westview Press, 1997., s. 3-4.

¹⁶⁰ Deegan, **The Middle East...**, s. 36.

¹⁶¹ 1962 Kuveyt anayasası için bkz. http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/ku00000_.html , 25 Haziran 2006.

¹⁶² Tam metin için bkz http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/ku00000_.html , 25 Haziran 2006.

Bu dönemde Kuveyt'te muhalefete sınırlı şekilde izin verilmiştir. 1971 seçimleri ardından kabineye ulusal meclisin seçilmiş üyelerinden iki bakan atanmış, 1975 yılında buna yedi bakan daha eklenmiştir. Ancak bu olumlu tablo fazla uzun sürmemiş, parlamento Emir tarafından 1976 yılında feshedilmiş ve 1962 anayasasının tekrar gözden geçirilmesi için bir komite kurulmuştur.¹⁶³

Bahreyn de 1971'de bağımsızlığını kazanmıştır. Bağımsızlığın ardından, Aralık 1972'deki seçimlerle, anayasayı hazırlamak için bir kurucu meclis oluşturulmuştur. Hazırlanan yeni anayasa ile 1973 yılında seçimlere gidilmiş ve böylece ilk ulusal meclis kurulmuştur. Yeni anayasada Bahreyn bir İslam devleti olarak nitelendirilmiş ve Emir'in, Şeyh İsa Bin Salman el-Halife soyundan olması gerekliliğini garanti altına almıştır. Siyasi partileri yasaklayan anayasa ile Emir'e geniş yetkiler verilmiştir.¹⁶⁴ Buna karşın parlamento kısıtlı yetkilerle hükümetin kararlarını eleştirmeye başlayınca Ağustos 1975'de Emir tarafından feshedilmiştir.¹⁶⁵

I. Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı hakimiyetinde kalan Katar ise 1916'da İngiltere'nin denetimine girmiştir. İngiltere'nin protektorası olan Katar, 1 Aralık 1971'de bağımsızlığını kazanmıştır. Bağımsızlığın ardından 1972'de Danışma Meclisi (Majlis al-Shura) kurulmuş ve geçici bir anayasa yürürlüğe konulmuştur. Bunun dışında dönem boyunca hiçbir ekonomik ve politik açılıma gidilmemiştir.

Umman ile Kuveyt arasında yer alan ve 1971 yılına kadar İngiltere'nin protektorası durumundaki Abu Dabi, Dubai, Şarja, Acman, Ümmül Kayvan, Füceyre ve Ra's el-Hayma Emirlikleri Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) olarak bir federasyon şeklinde birleşmişlerdir.¹⁶⁶ BAE'nin en önemli yönetim aygıtı olarak, yedi emirliğin başında bulunan idarecilerin katılımıyla oluşan ve bir anlamda başkanlar konseyi niteliğinde olan Yüksek Konsey kurulmuştur.

Devlet başkanı ve yardımcısını seçen konseyde, Abu Dabi ve Dubai'ye veto hakkı verilmiştir. Bunun yanı sıra, Dubai Emirliği'nin Devlet Başkan Yardımcılığı ve

¹⁶³ Deegan, *The Middle East...*, s. 36-37.

¹⁶⁴ 1973 Bahreyn anayasası için bkz.: http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/ba01000_.html , 25 Haziran 2006.

¹⁶⁵ Rosemarie Said Zahlan, *The making of the modern Gulf states : Kuwait, Bahrain, Qatar, the United Arab Emirates and Oman* , London : Hutchinson, 1989, s. 74.

¹⁶⁶ Bkz. Zahlan, A.g.e., s. 107.

Başbakanlık görevleri de sürekli hale getirilmiştir. Yürütme açısından diğer bir organ olarak Federal Bakanlar Kurulu kurulmuştur. Bu kurulun önerdiği yasaların, Emirlerin iki yıllık bir dönem için atadığı danışma organı niteliğinde 40 üyeli Federal Ulusal Konsey tarafından incelenmesi öngörülmüştür.¹⁶⁷

1744'de El Bu Said ailesi tarafından bağımsız bir hanedanlık olarak kurulan Umman, 1891'de İngiliz proteteryası olmuş, 1971'de bağımsızlığını kazanmıştır.¹⁶⁸ Said Hanedanlığı altında yönetilen Umman'da dönem boyunca bir anayasa ve yasama meclisi bulunmamıştır. Tüm Bakanlar Said ailesi mensuplarından oluşmuş ve Sultan Başbakanlık görevini de elinde tutmuştur.

Diğer bir monarşi Suudi Arabistan'dır. Suudi Arabistan Krallığı'nın kurucusu İbn Suud dağınık halde bulunan kabilelerin oluşturduğu bir konfederasyon yerine merkezi bir devlet kurmuştur.¹⁶⁹ 1953'de Kral İbn Suud'un ölümüyle birlikte en büyük oğlu Suud İbn Abdül Aziz iktidara gelmiştir.¹⁷⁰ Kral Suud döneminde Kraliyet yönetimine karşı, tüm bölgeyi saran Nasır ve sosyalizmin etkisiyle, içeride ve dışarıda muhalefet artmıştır. Bunun üzerine 1964'de ülkede dini önderlerin fetvası alınarak bir anlamda saray darbesiyle Kral Suud görevden alınmış ve yerine kardeşi Faysal getirilmiştir.¹⁷¹

Faysal döneminde petrol gelirlerindeki umulmadık artışla mali gücü artan Suudi Arabistan'da monarşi büyük bir güce sahip olmuştur. Monarşinin etki alanı da ekonomik gücüne paralel olarak genişlemiştir. Böylece devlet mekanizmalarında görev alan bürokratların sayısında da önemli bir artış gerçekleşmiştir. Bunun yanı sıra Faysal döneminde petrol gelirleri ile eğitimde ve alt yapıda yatırımlara gidilmiş, ülkeye modern bir devlet kimliği kazandırılmaya çalışılmıştır. Ancak dönem boyunca Suudi monarşisi ekonomik ve politik açılımlarda bulunmamıştır.¹⁷²

¹⁶⁷ The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **United Arab Emirates**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005. s. 7.

¹⁶⁸ Bkz. Zahlan, **The Making...**, s. 125-131.

¹⁶⁹ Bkz. A.g.e., s. 136-141.

¹⁷⁰ A.g.e., 141.

¹⁷¹ A.g.e. s. 141-144.

¹⁷² A.g.e., s. 147-148.

Yemen'in Aden merkezli Güney'i, İngiltere tarafından işgal edilerek 1839'da protektora haline dönüştürülürken, Sana merkezli Kuzey'inde yerel yönetimde söz sahibi olan Zeydi Aşireti 1918 Ekiminde Osmanlı Devleti'nin bölgeden çıkmasıyla birlikte bağımsızlığını ilan etmiştir.¹⁷³ Ancak 16 Eylül 1962'de bir darbe ile monarşi son bulmuştur ve Yemen Arap Cumhuriyeti adını almıştır. Ancak Kuzey Yemen'de bu durum ülkede uzun yıllar sürecek bir iç savaşın önünü açmıştır.¹⁷⁴

İktidarı elinde tutan askerler ile monarşi yandaşları ancak 19 Mayıs 1970'de uzlaşabilmişlerdir. Bu tarihte Kuzey Yemen'in ilk anayasası hazırlanmıştır. Buna göre 33 üyeli bir Ulusal Konsey ve 179 üyeli bir Danışma Meclisi (majlis al-Shura) kurulması öngörülmüş ve ilk seçimler Aralık 1970'de yapılmıştır.¹⁷⁵ Ancak yönetim 13 Haziran 1974'de bir darbe ile düşürülmüştür. Darbeci subaylardan oluşan Komuta Konseyi 1970 Anayasasını ve danışma meclisini feshetmiştir.¹⁷⁶

Güney Yemen'de ise bağımsızlık yolunda Yemen Ulusal Kurtuluş Cephesi kurulmuştur. Bağımsızlık mücadelesinin kazanılması ardından 30 Kasım 1967'de Güney Yemen Halk Cumhuriyeti kurulmuştur. Ancak 22 Haziran 1969'da aşırı sol kesim tarafından devrilerek Marksist yönetim iş başına geçmiş ve ülkenin adı 30 Kasım 1970'de Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti olarak değiştirilmiştir. Güney Yemen 1972 ile 1979 yılları arasında Kuzey Yemen ile savaşmış, 1978 yılında mevcut yönetimin darbe ile düşürülmesi ardından savaş bitmiştir. Bunun üzerine ülkede darbeler birbirini izlemiştir.¹⁷⁷

3.1.2. Doğu Akdeniz Ülkelerinde Demokratikleşme

Doğu Akdeniz bölgesi ülkelerinin yönetimleri, San Remo konferansı ardından İngiltere'nin ve Fransa'nın manda idaresine devredilmiştir. Manda rejimi, teoride, sınırları çizilen yeni ülkelerin devlet formatında örgütlenmelerine yardımcı olmak üzere geliştirilmiş bir sistemdir. Bu doğrultuda İngiliz mandası altındaki Ürdün'de çift

¹⁷³ Paul Dresch, **A history of modern Yemen**, Cambridge, U.K. ; New York : Cambridge University Press, 2000, 9-10. ve 28-29.

¹⁷⁴ İç savaş ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: A.g.e., s. 89-96.

¹⁷⁵ Abdo Baaklini- Guilain Denoeux- Robert Springborg, **Legislative Politics in the Arab World: The Resurgence of Democratic Institutions**, Boulder, Colo: Lynne Rienner Publishers, 1999, s. 203.

¹⁷⁶ A.g.e., s. 204.

¹⁷⁷ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Dresch, **A history...**

meclisli anayasal monarşiler kurulurken, Fransız mandası altındaki Suriye ve Lübnan da parlamenter cumhuriyetler kurulmuştur. Ancak manda yönetimleri başarılı olmamış, bölge ülkelerinde bağımsızlık için mücadele verilmeye başlanmıştır.

Bölge ülkelerinden Suriye, Birinci Dünya Savaşı sırasında Fransızlar tarafından işgal edilmiş ve savaş sonrasında ülkede Fransız mandası kurulmuştur. 1930'da Fransız mandası altındaki Suriye'de bir anayasa kabul edilerek Suriye Cumhuriyeti kurulmuştur. Ancak kısa sürede Fransız manda yönetimine karşı bağımsızlık mücadeleleri başlamıştır.¹⁷⁸ Bu yıllarda bağımsızlık mücadelesi veren gruplar birleşerek Ulusal Blok adlı bir parti kurmuşlardır. Kurulan parti 1943 seçimlerine katılarak oyların çoğunluğunu almıştır. Ancak parti içerisinde fikir ayrılığına sahip birçok akımın bulunması sonucu ülkede kanlı devrimler süreci başlamıştır. Böylece bağımsızlıktan üç yıl sonra Suriye'deki cumhuriyetçi yapı çökmüştür.

Darbeler süreci General Hafız Esad'ın 1970'de yaptığı darbe ile sona ermiştir. 1965'den itibaren ülkede gücünü arttıran Esad, 1971'de yapılan genel seçimler ile yedi yıllığına Devlet Başkanı seçilmiştir.¹⁷⁹ Esad, Devlet Başkanı seçilmesi ardından anayasada değişiklikler yapmış ve yeni anayasayı 12 Mart 1973'de referanduma sunmuştur. Devlet başkanının yetkilerinin artırıldığı yeni anayasada Suriye, *planlı sosyalist ekonomi temelinde sosyalist bir demokrasi* olarak nitelendirilmiştir.¹⁸⁰

Anayasanın referandum ile kabul edilmesi ardından 1962'den beri yapılmayan parlamento seçimleri 1973 yılında yapılmıştır. Sınırlı bir muhalefete izin verilen seçimlerde farklı siyasi görüşleri temsil eden birçok parti seçimlere katılamamıştır.¹⁸¹ Suriye pratiğine bakıldığında dönem içerisinde, 1943'te yapılan seçimler dışındaki hariç, hiçbir seçimin demokratik olmadığı görülmektedir.¹⁸² Esad yönetimi altındaki seçimlerde hem UİC dışındaki partilerin katılmasına izin verilmemiş hem de Baas

¹⁷⁸ Suriye'nin Fransız mandası altında girmesi ve bağımsızlık mücadeleleri ile ilgili bkz. Zeine N. Zeine, **The struggle for Arab independence: Western diplomacy and the rise and fall of Faisal's kingdom in Syria**, Delmar, N.Y.: Caravan Books, 1977.

¹⁷⁹ Esad'ın iktidara gelme süreci ile ilgili bkz. Cleveland, **A history...**, s. 386-389. ayrıca bkz.: 389-395.

¹⁸⁰ Deegan, **The Middle East...**, s. 63.

¹⁸¹ Ag.e., s. 63-64.

¹⁸² Ag.e.

Partisine birçok anayasal avantaj sağlanmıştır. Bunun yanı sıra Esad yürütmeyi atama ve feshetme hakları ile mutlak bir güce ulaşmıştır.¹⁸³

Lübnan, San Remo konferansı kararları ile Fransız mandasına verilmiştir.¹⁸⁴ Lübnan'da Mayıs 1926'da bir anayasa yürürlüğe konulmuştur. Demokratik sayılabilecek bu anayasa ile dinsel gruplara kurumsal güç verilmiştir. Kişisel özgürlükler ve ifade özgürlüğünün garanti altına alındığı, dinsel grupların kendi okullarını açmasının kabul edildiği, mülkiyet hakkını yasa ile güvence altına alan bu anayasaya göre 21 yaşına gelmiş tüm Lübnan vatandaşlarına oy verme hakkı tanınmıştır.

Buna karşın ülkede bağımsızlık yolunda mücadeleler başlamıştır. Bağımsızlık isteyen Müslüman ve Hıristiyan liderler birleşerek 1943 yılında Ulusal Mutabakat'ı kurmuşlardır.¹⁸⁵ 1926 Anayasası'na bir ek mahiyetinde olan mutabakata göre Devlet Başkanı Maruni Hıristiyan'ı olacak, Başbakan Sünni Müslümanlardan, Meclis Başkanı Şii Müslümanlardan, Silahlı Kuvvetler Başkanı ise Durzilerden olacaktır. Parlamentodaki sandalyelerde dini grupların nüfus oranına göre dağılacaktır.¹⁸⁶

Ulusal mutabakata göre 25 yaşın üstündeki okuma yazma bilen üyelerden oluşacak bir parlamento yapılandırılacaktır. Buna göre parlamento üyeleri 60 gün içerisinde gerçekleştirilecek seçimlerle dört yıllık süre için belirlenecek ve anayasa değişikliklerinde üçte iki oy çoğunluğuna gerek duyulacaktır. Mutabakat, Devlet Başkanına önemli bir rol vermiştir. Mutabakata göre Parlamento Üyeleri tarafından seçilecek Devlet Başkanı, Başbakan ve bakanları atama hakkına sahip olmakta ve istediğinde parlamentoyu feshedip seçimlere gidebilmektedir.

Ülkede kurulan sistem uzun süre işlemiştir. Bu anlamda 1960'ların sonlarına kadar bölgenin tek liberal parlamenter sistemine dayalı istikrarlı bir ülke olarak varlığını korumuştur.¹⁸⁷ Ancak Ürdün'den ayrılmak zorunda kalan Filistinli grupların Lübnan'a

¹⁸³ A.g.e.

¹⁸⁴ Suriye Milliyetçileri tarafından Suriye'nin bir parçası olarak görülen Lübnan, Fransa tarafından ayrı bir devlet olarak belirlenmiştir. Bu dönemde yaşananlar için bkz. Daniel Pipes, **Greater Syria : the history of an ambition**, New York, N.Y.: Oxford University Press, 1990, s. 22-36.

¹⁸⁵ Ulusal mutabakat ile ilgili bkz. Deegan, **The Middle East...**, s. 104.

¹⁸⁶ A.g.e., s. 104-106. ve Baaklini-Denoex-Springborg, **Legislative...**, s.85-86.

¹⁸⁷ A.g.e., s. 79.

yerleşmesi ile iç dengeler bozulmaya başlamıştır. Lübnan, Filistinli grupların sınır boyunca yaptığı saldırılar karşısında İsrail ile karşı karşıya gelmiştir. Bozulan iç dengeler sonucu ülkedeki gruplar kamplaşmaya başlamış ve kendi militan örgütlerini kurmuşlardır. Böylece ülkedeki demokratik ortam ve istikrar bozulmaya başlamıştır.

Bölge ülkelerinden Ürdün, 1923 yılında Filistin mandası altında İngiliz manda yönetimine girmiştir.¹⁸⁸ Ürdün’de anayasa niteliğindeki ilk yasa 1928’de yürürlüğe konulmuştur. Yasada rejim anayasal bir monarşi olarak belirlenmiş, Mekke Şerifi Hüseyin’in küçük oğlu Emir Abdullah da Kral olarak tahta çıkmıştır. Ardından Nisan 1929’da seçimler yapılmış ve yeni parlamento göreve başlamıştır.¹⁸⁹ Ancak parlamentonun, hükümetin kararlarını masaya yatırması ve eleştirmesi sonucu Emir, parlamentoyu 1931’de feshedilmiştir.

Ürdün bağımsızlığını kazanması ardından Organik Yasa yerine 1946’da yeni bir anayasa yürürlüğe konulmuştur. İki meclisli bir yapıyı öngören yeni düzenlemede de Kral’ın kontrolü devam etmiştir.¹⁹⁰ Ürdün’de politik hayatta değişimler 1948- 49 Arap-İsrail savaşı ardından başlamıştır. Savaş sonrasında Batı Şeria’nın ve Doğu Kudüs’ün Ürdün kontrolüne geçmesi ve Ürdün’ün 1950’de Batı Şeria’yı ilhak etmesi, ülkedeki Filistin nüfusunun artmasına neden olmuştur. Demografik değişim 1950 seçimlerinde kendisini göstermiştir. Seçimler sonucunda birçok muhalif partiyi temsil eden Filistinli, parlamentoya girmiştir.¹⁹¹ Ancak Meclis, Kraliyet politikalarını eleştirmeye başlayınca Kral Abdullah tarafından feshedilmiştir.¹⁹²

Ülkede artan Filistinli nüfus ve Filistinli göçmenler arasında etkili olan siyasi gruplar ülkede gerilimin artmasına neden olmuştur. 1951’de Kral Abdullah bir Filistinli tarafından suikaste uğramış, yerine geçen oğlu Talat gerginliği azaltmak için anayasada değişikliğe gitmiştir. 1952’de yürürlüğe giren yeni anayasa ile parlamento ve yürütme

¹⁸⁸ Ürdün’ün sınırlarının belirlenmesi ile ilgili bkz. Michael R. Fischbach, “Jordan”, **Middle East and North Africa: Governance, Democratization, Human Rights**, Eds. Paul J. Magnarella, Aldershot: Ashgate, 1999, s. 84. ve Ma’an Abu Nowar, **The history of the Hashemite Kingdom of Jordan**, Oxford: Published for the Middle East Centre, St. Antony’s College Oxford by Ithaca Press, 1989.

¹⁸⁹ Deegan, **The Middle East...**, s. 20.

¹⁹⁰ A.g.e., s. 20.

¹⁹¹ A.g.e., s. 21.

¹⁹² Musa S. Braizat, **The Jordanian -Palestinian relationship : the bankruptcy of the confederal idea**, London : British Academic Press, 1998.

Filistinliler ve Ürdünlüler arasında iki eşit parçaya bölünmüş, Parlamento güçlendirilmiştir. Buna karşın ülkede gerilim artmaya devam etmiştir.¹⁹³

Ürdün’de yapılan en adil seçimlerden birisi olan 1956 seçimlerinde ise seçimleri Süleyman Nabulsi liderliğindeki Ulusal Sosyalist Partisi kazanmış ve 40 koltuklu parlamentonun 11 koltuğunu elde etmiştir. Bunun üzerine Kral Hüseyin, Nabulsi’yi Başbakan olarak atamış ancak kısa sürede monarşi karşıtı hareketlerin güçlenmesi nedeniyle ülkedeki tüm partileri yasaklamıştır. Kral Hüseyin 1967’de olağanüstü hal kanunu yürürlüğe koymuştur. 1974’te ise Kral Hüseyin parlamentoyu yeniden yapılandırmak amacıyla feshetmiş, seçimleri önce 1975 Martına ardından da belirsiz bir tarihe ertelemiştir.¹⁹⁴

3.1.3. Kuzey Afrika Ülkelerinde Demokratikleşme

Kuzey Afrika Devletleri 19. yüzyılın ortalarından itibaren İngiltere ve Fransa tarafından işgal edilmiştir. Buna karşılık, Birinci Dünya Savaşı sonrasında işgale karşı bağımsızlık yolunda mücadeleler başlamıştır. Bağımsızlık mücadelelerin yoğunlaşması üzerine Fransa ve İngiltere, Kuzey Afrika ülkelerinin bağımsızlıklarını tanımak zorunda kalmışlardır.

Bağımsızlık ardından bölge ülkeleri demokratik rejimler kurmak için önemli bir fırsat yakalamışlardır.¹⁹⁵ Bu doğrultuda bağımsızlık ardından Kuzey Afrika ülkelerinde parlamentolar oluşturulmuş ve seçimlere gidilmiştir. Ancak bağımsızlık mücadelesi veren grupların ülkelerdeki halkın desteğini almış tek örgütlü grup olmaları nedeniyle kuvvetli bir muhalefet oluşamamış, bağımsızlık mücadelesini veren örgütler tek başlarına iktidara gelmişlerdir.

Bağımsızlık savaşını örgütleyen kurumlar iktidara geldikleri ilk dönemlerde ülkelerini modernleştirmek için çalışmışlardır. Ancak hem devlet tecrübesine sahip olunamaması hem de kaynakların yetersizliği buna engel olmuştur. Ekonomik

¹⁹³ Bkz.: Michael R. Fischbach, “Jordan”, **Middle East and North Africa: Governance, Democratization, Human Rights**, Eds. Paul J. Magnarella, Aldershot: Ashgate, 1999, s. 84-85.

¹⁹⁴ A.g.e. 85.

¹⁹⁵ Bechir Chourou, “The Challenge of Democracy in North Africa”, **Democratization**, Vol. 9, Issue 1, Eylül 2002, s. 18.

problemlerin yükselmesi halkın iktidara muhalefet etmesine neden olmuştur. Bölgede toplumsal gerilimlerin artması üzerine, ordular darbe yaparak yönetime el koymuşlardır. Genel olarak bakıldığında darbeci liderler iktidarı geldiklerinde ilk iş olarak konumlarını güçlendirmeye çalışmış, muhalefetin üzerine gitmiş ve böylece ülkede kişisel diktatörlüklerini kurmuşlardır.

Kuzey Afrika bölgesindeki Mısır, Hindistan yolunun güvenliği gerekçesi ile İngiltere tarafından 1882’de işgal edilmiştir.¹⁹⁶ Birinci Dünya Savaşı sonrasında İngiltere diğer mandalarında yaptığı gibi 1923 yılında Mısır’da çift meclisli anayasal monarşi kurmuştur. Ancak Mısır’da monarşi, muhalefeti oldukça kısıtlamış ve parlamentoyu işlevsiz hale getirmiştir.¹⁹⁷ Bunun üzerine bir grup asker 1952 Eylül’ünde Hür Subaylar darbesi ile kralı değiştirmiş, 1953 yılında ise monarşiyi feshederek Mısır Cumhuriyeti’ni kurmuşlardır. Ancak kısa sürede darbecilerin arasındaki görüş ayrılıkları keskinleşmiş ve iç mücadeleler başlamıştır. Bu sürecin sonunda darbecilerden Cemal Abdül Nasır kısa zamanda diğer isimleri tasfiye ederek ülkede iktidarı denetimi altına almıştır.¹⁹⁸

Nasır kısa sürede uyguladığı politikalarla tüm bölgede Arap milliyetçiliğinin lideri konumuna yükselmiştir.¹⁹⁹ Nasır, 1956’da yeni bir anayasayı referanduma sunmuştur. Yeni yasaya göre 350 sandalyeli parlamenter yönetime geçilmiş, bakanların atanması ve feshedilmesinde başkan sorumlu tutulmuştur. Bunun yanında anayasada tek siyasi parti öngörülmüş ve parlamentoya girmek isteyen tüm adayların parti tarafından onaylanması gerektiği belirlenmiştir.²⁰⁰

Tüm bu kısıtlamalara karşın meclise girebilen üyeler yürütmeyi eleştirmiştir.²⁰¹ Bunun üzerine seçim sistemi daha sıkılaştırılmış ve 1964 anayasası yürürlüğe konulmuştur. Buna göre parlamentonun yarısının işçi ve köylülerden oluşması gerekmektedir. Bunun dışında başkan direk olarak meclis tarafından seçilmeyecek,

¹⁹⁶ İngilterenin Mısır politikası için bkz. Cleveland, **A history...**, s. 102-107.

¹⁹⁷ Baaklini-Denooux-Springborg, **Legislative...**, s. 253.

¹⁹⁸ Nasır’ın iktidara gelişi ile ilgili bkz. Kirk J. Beattie, **Egypt during the Nasser years: ideology, politics, and civil society**, Boulder : Westview Press, 1994., s. 66-110.

¹⁹⁹ Nasır’ın Arap Milliyetçiliği için bkz. A.g.e., 111-114 ve 119-123.

²⁰⁰ A.g.e., s. 123-124.

²⁰¹ A.g.e., s. 132-134.

meclisin önerdiği isim referanduma sunulacaktır.²⁰² Ancak 1964 parlamentosu da bir önceki parlamento gibi yürütmeye muhalif görüşlerin yer alabildiği bir alan olmuştur.²⁰³

Nasır'ın ölümü ardından 3 Ekim 1970'de Devlet Başkanı olan Enver Sedat başkanlığında hazırlanan anayasada devlet başkanı en güçlü makam olarak tutulmaya devam edilmiş, devlet başkanına; başkan yardımcısı ve bakanları atama ve görevden alma, parlamentoyu feshetme ve kanun hükmünde kararname çıkara bilme yetkisi verilmiştir. Hazırlanan yeni anayasa 1971 yılında Mısır'da yürürlüğe sokulmuş, Kasım 1971'de ise seçimlere gidilmiştir.

Kasım 1971 seçimleri diğer seçimlere oranla daha demokratik gerçekleşmiştir. Seçimler sonucu oluşan parlamento yeni politik açılımlar için önemli adımlar atmıştır. Ancak 1973 savaşıdan sonra parlamento liberalleşmedeki önderliğini kaybetmiş, devlet başkanı gücü tekrar eline almıştır. Parlamentonun zayıflamasına karşın Sedat, politik açılımlara devam etmiştir.²⁰⁴ 1976 seçimlerinde adaylar seçimlere bağımsız olarak da katılabilmiş böylece farklı siyasi görüşlerden 48 aday parlamentoya girebilmiştir. 1977'de ise seçim kanunu tekrar değiştirilmiş ve çok partili hayata geçilmiştir.²⁰⁵

1911'de İtalya tarafından işgal edilen Libya, Birinci Dünya Savaşı sonucu Fransa denetimine girmiştir. Libya, 24 Aralık 1951'de Fransa'dan bağımsızlığını kazanmış ve Libya'nın yerel yöneticisi İdris-es-Serusi kral olmuştur.²⁰⁶ Ancak İdris'in idaresi 1 Eylül 1969'da bir darbe ile son bulmuştur. Darbeyi yapan kadro içerisinde yer alan Albay Muammer Kaddafi kısa bir süre içerisinde Libya'da yönetimi ele geçirmiştir.²⁰⁷

Kaddafi iktidara geldiği zaman Yeşil Kitap (al-Fatih abadan) adlı bir manifesto yayınlamıştır. Yeşil kitap, halk yönetimi, sosyalizm ve üçüncü dünya teorisi başlıkları altında ideolojisini açıklamaktadır. Buna göre devlet artık bu manifestonun

²⁰² Baaklini-Denoaux-Springborg, **Legislative...**, s. 224.

²⁰³ A.g.e., s. 224-225.

²⁰⁴ A.g.e., s. 226-227.

²⁰⁵ A.g.e., s. 227.

²⁰⁶ Bağımsızlık yılları ile ilgili bkz.: Dirk Vandewalle, **Libya since independence : oil and state-building**, London : I.B. Tauris Publishers, 1998. s. 43-49.

²⁰⁷ Darbenin ayrıntıları için bkz. A.g.e. s. 61-74.

uygulanmasını takip edecektir. Manifestoya göre halk yönetime doğrudan girecektir. Bu amaçla bazı halk meclisleri oluşturulmuştur. Ancak meclise katılanlar seçimle değil atamayla gelmişlerdir. Devletin en üst kademesinde devrim önderi sıfatını taşıyan başkan bulunmaktadır. İkinci kademedeki yetkili ise Genel Halk Kongresi sekreteridir. 750 üyeli Genel Halk Kongresi'nin bazı üyeleri halk meclisleri tarafından belirlenmiştir.

208

1881 yılında Fransa tarafından işgal edilen Tunus ise 20 Mart 1956'da bağımsızlığını kazanmıştır. Bağımsızlık ardından yapılan genel seçimlerde Habib Burgiba, Tunus Cumhurbaşkanı seçilmiştir.²⁰⁹ Burgiba'nın başkanlığı Zeynel Abidin Bin Ali'nin 7 Kasım 1987'de bir darbeyle yönetime el koymasına kadar devam etmiştir. Darbe ardından Abidin bin Ali kişisel gücünü arttırmış ve ülkede tek otorite haline gelmiştir.²¹⁰

1830'da Fransa tarafından işgal edilen Cezayir'de Fransız yönetimine karşı bağımsızlık mücadelesi verilmeye başlanmıştır. Mücadele, 1954'te kurulan *Front de Liberation Nationale* (Milli Kurtuluş Cephesi-FLN) ile daha organize yapılmaya başlanmıştır. Bunun ardından 5 Temmuz 1962'de Fransa Cezayir'in bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştır.²¹¹ Bağımsızlık sonrasında ülkedeki tek geniş halk desteğine sahip FLN oyların büyük çoğunluğunu almıştır. Örgütün liderlerinden Ahmed Bin Bela ise devlet başkanı seçilmiştir. Ancak ülkedeki ekonomik problemler nedeniyle gerginleşen ortam sonucu 1965'te bir darbe ile ordu yönetime el koymuştur. 1965 darbesi ile Albay Huvari Bumedyen devlet başkanlığına getirilmiştir. Bumedyen ise Cezayir'de katı bir totaliter rejim kurmuştur.²¹²

30 Mart 1912 yılında Fransa tarafından işgal edilen Fas'ta bu tarihe kadar Filali sülalesi hüküm sürmüştür. İşgal sonrasında başlayan bağımsızlık mücadeleleri

²⁰⁸ Kaddafi'nin yönetimiyle ilgili ayrıntılar için bkz. Dirk Vandewalle, "The Libyan Jamahiriyya since 1969", **Qadhafi's Libya, 1969-1994**, Eds. Dirk Vandewalle, New York : St. Martin's Press, 1995. s. 17-26. ve Mansour O. El-Kikhia, **Libya's Qaddafi : the politics of contradiction**, Gainesville: University Press of Florida, 1997, s. 52-60.

²⁰⁹ Bağımsızlık yılları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kenneth Perkins, **A History of modern Tunisia**, New York: Cambridge University Press, 2004. s. 105-129.

²¹⁰ A.g.e., s. 157-184.

²¹¹ Cezayir bağımsızlık mücadelesi oldukça kanlı geçmiştir. Yarım milyon insan ölmüş, 8.000 köy yok olmuş, milyonlarca kilometrekarelik toprak kullanılamaz hale gelmiştir. Bkz. Robert Malley, **The Call from Algeria: Third Worldism, Revolution and the Turn to Islam**, Berkeley: University of California Press, 1996, s. 6-7.

²¹² William B. Quandt, **Between ballots and bullets : Algeria's transition from authoritarianism**, Washington, D.C.: Brookings Institution Press, 1998, s. 20-29.

1940'lerden sonra güç kazanmıştır. Bu amaçla *İstiklal Partisi* kurulmuştur. Sultan IV. Muhammed'in de Fransızlara karşı bağımsızlık mücadelesine destek vermesi üzerine 2 Mart 1956'da Fransız işgal güçleri Fas'tan çekilerek bu ülkenin bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştır.²¹³

Bağımsızlık ardından Sultan V. Muhammed yönetime geçmiş ve Fas'ın yönetim biçimi çift meclisli bir monarşi olarak belirlenmiştir. Buna göre Sultan hem ülkenin dini lideri (emirul'l-mu'minin) hem de yöneticisi olmuştur.²¹⁴ Fas'ta bağımsızlık ardından yetkileri oldukça sınırlı olan ve bir kısmı seçilmişlerden oluşan bir parlamento kurulmuş, Sultanın iznine tabii olmak şartıyla birden fazla partinin seçimlere girmesine izin verilmiştir. Fas'ta 26 Şubat 1961'de Sultan V. Muhammed'in ölmesiyle birlikte oğlu II. Hasan iktidara gelmiş, II. Hasan'da babasının yönetim anlayışına devam etmiştir.

3.2. 1980'LERDEN 11 EYLÜL 2001 TARİHİNE KADAR BÖLGEDE DEMOKRATİKLEŞME

ODKA bölgesi ülkelerinde bağımsızlık sonrası iktidara gelen otoriter rejimler iyi bir ekonomik performans sergileyememişlerdir. 1980'lere gelindiğinde rejimlerin baskıcı yaklaşımları ve ekonomik sorunlar halkın gözünde iktidarların imajlarının yıpranmasına neden olmuş, birçok ülkede ekonomik nedenlerle gösteriler düzenlenmeye başlamıştır.²¹⁵ 1990'larda ise Soğuk Savaşın bitmesinin etkisiyle tüm dünyada demokratikleşme hareketleri ivme kazanmıştır. Küresel anlamda yükselişe geçen demokratikleşme hareketi bölge halklarını da etkilemiş, halk ekonomi politikalarına tepkinin yanı sıra politik açılım içinde mücadele etmeye başlamıştır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde uluslararası aktörler de bölge ülkelerinde demokratikleşmeyi öncelikli dış politika hedeflerinden birisi haline getirmiş, bu doğrultuda inisiyatifler başlatmışlardır. Böylece bölgedeki otoriter rejimler iç ve dış

²¹³ Bağımsızlık mücadeleleri ile ilgili olarak bkz: Moshe Gershovich, **French military rule in Morocco : colonialism and its consequences**, London ; Portland, OR: Frank Cass, 2000.

²¹⁴ The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **Morocco**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 8.

²¹⁵ Mark Tessler, "Anger and Governance in the Arab World: Lessons from the Maghrib and Implications for The West", **Jerusalem Journal of International Relations**, Volume 13, No. 2, Eylül 1991, s. 7-33.

demokratikleşme baskısıyla karşı karşıya gelmiş, ekonomik ve politik açılımlara gitmek zorunda kalmışlardır.²¹⁶ Ancak otoriter rejimler kısa sürede açılımları manipüle ederek bulanıklaştırmaya ve gelişmeleri kendi iktidarlarını kuvvetlendirmek için kullanmaya başlamışlardır. Uluslararası aktörlerde bölgede istikrarı ön plana alarak bu değişime yeterli tepkiyi göstermemiş böylece bölgede ikinci bir demokratikleşme şansı kaçırılmıştır.²¹⁷

3.2.1. Arap Yarımadası Devletlerinde Demokratikleşme

1980’li yıllardan 11 Eylül 2001’e kadar geçen sürede Arap Yarımadası ülkeleri, iç ve dış demokratikleşme talepleriyle karşı karşıya gelmişlerdir. Bunun sonucunda, birçok körfez ülkesinde önemli ekonomik ve politik reformlar uygulamaya sokulmuştur. Ancak, bölge ülkelerindeki otoriter rejimler çeşitli müdahalelerde bulunarak açılımları bulanıklaştırmış ve otoriter yönetim anlayışını devam ettirmişlerdir.

Irak aldığı dış politika kararları ile 1980’lerde 1990’larda tüm bölgeyi etkileyecek gelişmelere neden olmuştur. Bu kararlardan ilki Irak’ın, İran’a savaş ilan etmesidir. 1979’da Ayetullah Uzma İmam Humeyni’nin İran’da gerçekleştirdiği İslam devrimi tüm bölgede gerilimin artmasına neden olmuştur. İran’daki gelişmeler özellikle de komşusu Irak’ı tedirgin etmiştir. Saddam Hüseyin yönetimindeki Irak, ülkenin güneyinde, İran sınırında bulunan ve Irak nüfusunun üçte birinden fazlasını teşkil eden Şii’lerin İslam devrimiyle birlikte İran’ın etkisinde kalabileceği ve ayaklanabileceğinden kuşkulandırmıştır.²¹⁸

Bunun sonucunda Irak, Körfez Ülkeleri ve Batılı Ülkelerin gayri resmi desteğini alarak İran’a savaş ilan etmiştir.²¹⁹ Irak savaşın ilk yıllarında başarılı olduysa da, 1982 yılından itibaren İran, savaşı dengelemiş ve Irak birliklerini İran topraklarından

²¹⁶ Jamal Al-Suwaidi, “Arab and Western Conceptions of Democracy: Evidence from UAE Opinion Survey”, **Democracy, War, and Peace in the Middle East**, Eds. David Garnham, Mark Tessler, Bloomington, IN: Indiana University Press, 1995, s. 82-83.

²¹⁷ Örneğin bkz. Chris Zambelis, “The Strategic Implications of Political Liberalization and Democratization in the Middle East”, **Parameters: US Army War College**, Vol. 35, Issue 3, Kış 2005, s. 87.

²¹⁸ Bkz.: Simons, **Irak...**, s. 305-310.

²¹⁹ Irak-İran savaşı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Stephen C. Pelletiere, **The Iran-Iraq War : chaos in a vacuum**, New York : Praeger, 1992.

çıkarmıştır. İki tarafından kesin bir başarı elde edemediği savaş 1980'li yıllar boyunca devam etmiş, 1988'de BM'nin girişimiyle yapılan bir ateşkes ile sona ermiştir.

Savaşın Irak ekonomisine yıkıcı etkileri olmuştur. Savaş masraflarını Körfez Ülkeleri ve Batılı finans gruplarından aldığı krediler ile karşılayan Saddam Hüseyin savaş sonrasında yüklü faturalar ile karşı karşıya kalmıştır. Buna karşılık Saddam Hüseyin körfez ülkelerine karşı saldırgan bir tavır içerisine girmiştir. Kuruluşundan itibaren üzerinde hak ilan ettiği Kuveyt'i fazla petrol işleyerek petrol fiyatlarını düşürmesi nedeniyle Irak'ın gelirlerinin de düşmesine neden olduğu, aynı zamanda sınır bölgelerinde Irak petrolünü çaldığı gerekçesiyle suçlamıştır. Saddam Hüseyin bu gerekçeler ile 2 Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgal etmiştir.²²⁰

Saddam'ın işgaline uluslararası tepkinin gelmesi gecikmemiştir. ABD öncülüğündeki uluslararası koalisyon 1991 başlarında beş haftalık hava bombardımanı, dört günlük kara harekatı sonucu Irak kuvvetlerini Kuveyt'ten çıkarmıştır. Bombardımanlar sonucu askeri savunma kapasitesi çöken Irak ateşkes anlaşması imzalamak zorunda kalmıştır.²²¹ Ateşkesin ardından güneyde Şii gruplar, Kuzey'de de Kürt gruplar Saddam Hüseyin yönetimine karşı ayaklanmışlardır. Tüm kilit mevkilere aile üyelerini getiren Saddam Hüseyin ise ayaklanmalara oldukça şiddetli yanıt vererek bastırmıştır.²²²

Kuveyt'te parlamentonun feshedilmesi ardından ilk seçimler Şubat 1981'de gerçekleşmiştir.²²³ Seçimler sonucunda monarşiyle uyumlu 23 muhafazakar aşiret lideri parlamentoya girmiş ve el Sabah ailesi yeni 15 üyeli kabinedeki kilit mevkileri elinde tutmuştur.²²⁴ Bunun üzerine muhalefetin etkin isimlerinden Dr. el-Khatib ve diğer muhalifler, Ulusal Meclisin yeniden yapılandırılması ve politik açılımların gerçekleştirilmesini istemişlerdir. İktidar ise isteklere karşı parti liderlerini tutuklayarak karşılık vermiştir.

²²⁰ Irak'ın Kuveyt'i işgaliyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Majid Khadduri-Edmund Ghareeb, **War in the Gulf, 1990-91 : the Iraq-Kuwait conflict and its implications**, New York: Oxford University Press, 1997. ve John Bulloch-Harvey Morris, **Saddam's war: the origins of the Kuwait conflict and the international response**, London ; Boston : Faber and Faber, 1991.

²²¹ Simons, **Iraq...**, s. 372-381. Ayrıca bkz.: Khadduri-Grareeb, **War in The Gulf...**, s. 169-179.

²²² Güneydeki isyan sonucu 6.000 kişi, kuzeyde ise salgın hastalık ve çatışmalardan 20.000 Kürt ölmüştür. Bkz. Cleveland, **A history...**, s. 473. ayrıca bkz. Khadduri-Grareeb, **War in The Gulf...**, s. 189-211.

²²³ Zahlan, **The Making...**, s. 52.

²²⁴ Baaklini-Denoex-Springborg, **Legislative Politics...**, s. 182.

1985 yılında ise Filistinliler, Arap Milliyetçileri ve reformistler için bir buluşma zemini olan Ulusal Demokratik Birliği, Dr. el-Khatib önderliğinde tekrar siyaset sahnesine çıkmıştır.²²⁵ Seçimler sonucunda muhalif milletvekillerinin meclise girmesi ile birlikte el-Sabah ailesinin yolsuzlukları gündeme gelmeye başlamış, hükümetin önerdiği birçok yasa tasarısı geri çevrilmiştir. Bunun üzerine Emir, Temmuz 1986'da parlamento feshetmiştir.²²⁶

Böylece Emir, körfezin tek seçilmiş parlamentosu feshederken, basına sıkı sansür yasağı getirmiş ve Velihat Prens'i başbakan olarak atamıştır. Emir parlamentonun feshedilmesi ardından iki ay içerisinde seçimlere gidilmesini öngören anayasanın 107. maddesini de askıya almıştır.²²⁷ Emir'in bireysel otoritesini arttıran bu tür girişimler, ülkede muhalefetin yükselmesine neden olmuş bunun sonucunda ise muhalefet partilerinin liderleri tutuklanmıştır.²²⁸

Ancak ülkedeki protestolar artarak devam etmiştir. 1989 yılında ülkede 30.000 ila 40.000 arasında Suni Müslüman parlamentonun tekrar açılması için dilekçe toplamışlardır.²²⁹ Bunun yanı sıra Aralık 1989 ve Ocak 1990'da sokaklarda birçok demokratikleşme gösterisi yapılmıştır. Bunun üzerine Haziran 1990'da tekrar seçimlere gidilmiştir. 62.000 kişi parlamento 50 üye seçmek için oy kullanmıştır. Diğer 25 üye ise Emir tarafından atanmıştır. Yeni meclis anayasa dışı bir meclis olduğu için seçimler büyük ölçüde protesto edilmiştir. (majlis al-watani)²³⁰

2 Ağustos 1990'da Kuveyt'in Irak tarafından işgal edilmesiyle birlikte ülke dışına çıkmak zorunda kalan Emir, ana muhalefet liderleri ile anayasal hükümete geri dönme konusunda anlaşmak zorunda kalmıştır.²³¹ Nisan 1991'de laik ve İslami kanattan 6 muhalefet partisi, politik partilerin açılmasını, yozlaşmaya karşı mücadeleyi, özgür medyayı ve adil yargıyı talep eden bir manifesto yayınlamışlardır. Sürgünden dönen

²²⁵ Zahlan, **The Making...**, s. 52.

²²⁶ A.g.e., s. 52-53.

²²⁷ Deegan, **The Middle East...**, s. 38.

²²⁸ A.g.e., s. 39.

²²⁹ A.g.e.

²³⁰ A.g.e. 39-40.

²³¹ Baaklini-Denoex-Springborg, **Legislative Politics...**, s. 187-188.

Emir ise yeni seçimlerin 1992’de yapılacağını ve kadınların için ve ikinci kategori vatandaşların parlamentoya katılımı için çalışılacağını belirtmiştir.²³²

Bunun üzerine Ekim 1992’de seçimlere bu şekilde girilmiş ve bağımsız adaylar ile muhalifler 50 sandalyeli parlamentonun 35 koltuğunu kazanmışlardır. Bu el-Sabah ailesi için gerçek bir şok etkisi yaratmıştır. Çünkü bağımsızlıktan beri ilk defa hükümet, parlamentoda çoğunluğa sahip olamamıştır.²³³ Dönem içerisindeki diğer seçim ise Ekim 1996’da yapılmıştır. Seçimlerde ilk kez otuz yılını doldurmak kaydıyla ülkedeki yerleşimcilere de oy hakkı verilmiştir. Bu seçimde laik muhaliflerin çoğu büyük bir oy kaybı yaşarken İslami partiler oy oranlarını arttırmışlardır. 1996 meclisi 4 Mayıs 1999’da Emir tarafından anayasal düzenlemeler yapılması amacıyla feshedilmiş ve ardından 3 Haziran 1999’da yeni seçimlere gidilmiştir. Seçimler sonucunda İslamcılar 1996 seçimlerine göre oy kaybı yaşamalarına karşın en etkin blok olarak parlamentoya girmişlerdir.

Bahreyn’de parlamento ve Emir arasındaki mücadele Aralık 1992’ye kadar devam etmiştir. Sonunda Emir anayasayı tekrar yürürlüğe sokmuş, seçilmiş Millet Meclisini tekrar açmış, devlet güvenlik yasasını iptal etmiş, tüm politik suçlulardan ve sürgünlerden özür dilemiştir. Bunun yanı sıra Emir, atanmışlardan oluşan ve hükümetin onayından geçen, hükümet tarafından geçirilmiş yasamalar hakkında Emir’e yorumda ve tavsiyede bulunmak amacıyla kurulduğu belirtilen, 30 üyeli bir danışma konseyi açmıştır.²³⁴

Ancak, meclisin istekleriyle hükümetin verdiği yanıtlar arasındaki uyumsuzluk yavaş yavaş artan bir hoşnutsuzluğu ve gerilimi de beraberinde getirmiştir. Aralık 1994’te Şii din adamlarından Ali Salman’ın tutuklanması üzerine hükümet aleyhine gösteriler başlamıştır. Ali Salman bir dini vaazinde hükümetin anayasa karşıtı hareketlerini kınamış ve dinleyenlere Millet Meclisini yenileme ve kadınlara oy hakkı verilmesi için hükümete şikayet dilekçesi yazmaları önermiştir. Bunun üzerine Şii ve Sünni kesimden 25.000 kişi dilekçeyi imzalamıştır. Buna karşı hükümet dilekçede rol

²³² Deegan, *The Middle East...*, s. 40-41.

²³³ Baaklini-Denooux-Springborg, *Legislative Politics...*, s. 190.

²³⁴ The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, *Bahrain*, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 4.

oynayan liderleri tutuklamış ve Şeyh Ali'yi de sınır dışı etmiştir. Ardından dilekçeye imza atan tüm Şii din adamları ve Sünni taraftarlar tutuklanmıştır.²³⁵

Tutuklular arasında feshedilen meclisin üyelerinden Seyh Abdel-Amir el-Jamri'de bulunmaktadır.²³⁶ Jamri'nin tutuklanması üzerine protesto gösterileri ülke genelinde yayılmaya başlamıştır. Bunun üzerine hükümet güçleri olaylara müdahale etmiş, 40'dan fazla Bahreyn'li hayatını kaybetmiştir. Ayrıca Emir, Kasım 1997'de muhalif Bahreyn Özgürlük Hareketi'nin 8 liderinin tutukluluk süresini 5 yıldan 15 yıla çıkarmış ve muhalefete sıkı yasaklar getirilmiştir.²³⁷

Velihat prens Şeyh Hamad'ın göreve gelmesi muhalefet ile hükümetin uzlaşmasına dair ümitleri arttırmıştır.²³⁸ BÖH, hükümetle askıya alınan görüşmelerin başlaması için protesto çağrısı yapmıştır. Bunun yanı sıra Şeyh Hamad, 300 politik suçluyu serbest bırakmış ve işkenceye karşı hazırlanan raporlara dikkat etmeye başlamıştır. Hamad aynı zamanda Danışma Konseyi'nin altında işkence raporlarını soruşturmak üzere İnsan Hakları Komisyonu kurdurtmuştur.²³⁹

Şeyh Hamad 2000'li yılının sonlarında tekrar seçilmiş bir meclis ve atanmış bir danışma meclisinden oluşan anayasal monarşiye dönmek için hazırlanan Ulusal Hareket Beyannamesi taslağına yardım etmek için bir komite atamıştır. Ardından Beyanname, 14- 15 Şubat 2001'de referanduma sunulmuştur. Referandumdan bir gün önce Emir tüm politik suçlulardan özür dileyerek onları serbest bırakmış ve beyanname yüzde 98, 4 ile onaylanmıştır. Oylamaya 21 yaşın üzerindeki tüm kadın ve erkekler katılmıştır. Referandumdan sonra iki komite kurulmuş birisi UHB'nin prensiplerini aktive etmekle diğeri de gerekli diğer anayasal değişiklikleri belirlemekle görevlendirilmiştir.²⁴⁰

Bunun yanı sıra Şubat 2001'de muhalif politikacıları mahkemeye çıkarmadan Üç yıl süresince alıkoyulmasını sağlayan devlet güvenlik yasası kaldırılmıştır. Mayıs ayında ise kamu soruşturmalarını İçişleri Bakanlığı'ndan alarak, Adalet ve İslami İşler Bakanlığı'na geçirilmiştir. 2001'in sonlarına doğru ise politik ve sosyal-ekonomik

²³⁵ A.g.e., s. 4-5.

²³⁶ A.g.e., s.5.

²³⁷ A.g.e.

²³⁸ A.g.e., s. 5.

²³⁹ A.g.e.

²⁴⁰ A.g.e., s. 5-6.

konularda çalışan Sivil Toplum Kuruluşları'nın (STK) açılmasına izin verilmiştir. 1996'da danışma meclisine hükümet politikalarına yorum getirme hakkı tanınmıştır.²⁴¹

Katar'da Haziran 1995'te Şeyh Khalifa büyük oğlu Şeyh Hamad'ın yaptığı bir saray darbesi sonucu tahtından olmuştur. Şeyh Hamad böylece Velihad Prens, Savunma Bakanı, Silahlı Kuvvetler Başkomutanı ve ülkenin günlük yönetiminden sorumlu olan kişi olmuştur. Şeyh Khalifa'ya karşı yapılan darbe birçok Katarlı tarafından da desteklenmiştir. ABD ve İngiltere'nin de yeni Emir'i tanınmasıyla birlikte Suudi Arabistan'da Emir'in meşruluğunu tanımıştır.²⁴²

Ancak Şeyh Khalifa'nın ülkenin parasının büyük kısmını kontrol etmesi yeni iktidarı zorlamıştır. Bu özellikle ülkenin kuzeyindeki gaz rezervleri için yapılacak yatırımların yavaşlamasına neden olmuştur. Şeyh Khalifa'ya ise Körfez işbirliği Konseyi ülkeleri başkentlerini gezerek yeni hükümetin üzerinde baskı kurmaya çalışmıştır.²⁴³

Şubat 1996'da Katar hükümeti kendisine karşı yapılan bir darbe girişiminin engellendiğini duyurmuş ve bundan Bahreyn, Suudi Arabistan ve BAE'yi sorumlu tutmuştur. 1998'in ortalarında ise yeni Emir ve babası bir anlaşma yapmış ve Khalifa'nın iktidardan vazgeçtiğini kabul etmesi üzerine ülkeye dönmesine izin verilmiştir. Bunun üzerine Emir, tüm aile üyelerinin yönetime katılmasını sağlamak amacıyla Ağustos 2000'de 13 üyeli yeni bir aile konseyi kurmuştur.²⁴⁴

Katar vatandaşları Mart 1999'da 19 üyeli Merkezi Belediye Konseyi seçimleri için sandık başına gitmiştir. Bu ülke genelindeki ilk seçimdir ve seçilmemesine karşın altı kadın da seçimlerde aday olmuştur. Bunun yanı sıra 1999'un ortalarında parlamentonun görevlerini de içeren daimi bir anayasa hazırlanması için Anayasa Meclisi kurulmuştur.²⁴⁵

²⁴¹ A.g.e., s. 5-8.

²⁴² The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **Qatar**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 4.

²⁴³ A.g.e., s. 4-5.

²⁴⁴ A.g.e.

²⁴⁵ A.g.e., s. 6.

BAE’de ise ekonomik alanda çeşitli adımlar atılmıştır. 1996’da yedi emirlik daimi bir anayasayı yürürlüğe koymaya karar vermiş ve Abu Dabi’yi başkent yapmışlardır. Ekim 2000’de Dubai İnternet Şehri teknoloji serbest bölgesi olarak açılmıştır. Kasım 2000’de işadamları için Abu Dabi Güvenlikler Marketi açılmıştır. Mart 2001’de ise Dubai Finansal Marketi açılmıştır. Böylece Dubai’de ilk defa gerçek anlamda bir Menkul Değerler Borsası düzenlemesi yapılmıştır.²⁴⁶

Umman, dönem içerisinde önemli gelişmelerin yaşandığı körfez ülkelerinden birisidir. Umman’da 1981 yılında Devlet Danışma Konseyi kurulmuştur. Ancak konsey oldukça az toplanmış ve gerçek anlamda gücü olmamıştır. Bunun üzerine, 1990’da Sultan, Konseyi feshetmiş ve üyeleri atanarak belirlenen yeni bir Danışma Meclis’i (Majlis al-Shura) kurmuştur. Sultan 1996’da sultanlığın ilk anayasası olan Temel Yasa’yı onaylamıştır. Temel Yasa ile Danışma Meclisi’nin yasal çatısı yenilenmiş ve seçim sistemi yönünde değişiklikler yapılmıştır. 1997’de de Devlet Konseyi (Majlis al-Dawla) kurulmuş ve üst meclis gibi çalışmaya başlamıştır.²⁴⁷

1996’da yürürlüğe koyulan anayasa eski uygulamalara göre daha demokratik bir anayasa görünümündedir. Yeni anayasa her Umman vatandaşına, rengi, dili, dini, ırkı, sosyal statüsü, mezhebi ne olursa olsun kanun önünde eşit haklar vermiştir. Bunun yanında devlet güvenliğine, toplum kurallarına ve insan onuruna aykırı olamadığı sürece basın özgürlüğü de anayasa ile koruma altına alınmıştır. Bunun yanında birçok sınırlandırmalar koyulmakla birlikte, birlik kurma özgürlüğü de anayasada yerini almıştır. Anayasa’da İslam, devletin resmi dini olarak belirtilmiş ancak bunun vatandaşlık için gerekli olmadığının altı çizilmiştir.²⁴⁸

Temel Yasa Sultan’ın ve Bakanlar Kurulu’nun görevlerini de belirlemiştir. İki meclisli yapıyı öngören anayasada İslami kanunların, yasamanın ve hukukun temeli olduğu ifade edilmiştir. İktidar değişimin yasal sürecinin de belirlendiği anayasada Sultan’a geniş yetkiler verilmiştir.²⁴⁹ Buna göre Sultan, Devlet Başkanı ve Başbakan olmakla birlikte, Dışişleri Bakanlığı, Finans ve Savunma Bakanlıkları gibi kilit

²⁴⁶ The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **United Arab Emirates**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 4-6.

²⁴⁷ The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **Oman**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 4-8.

²⁴⁸ 1996 Umman Anayasası için bkz.: http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/mu00000_.html, 25 Haziran 2006.

²⁴⁹ Bkz. Tam metin için bkz http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/mu00000_.html ,25 Haziran 2006.

mevkileri de elinde tutma hakkına sahip olmuştur.²⁵⁰ Anayasanın yürürlüğe girmesinin ardından Umman'da ilk seçimler Eylül 2000'de, Danışma Meclisi'nin üyelerinin belirlenmesi için yapılmıştır.²⁵¹

Dönem içerisinde Suudi Arabistan'da da çeşitli açılımlara gidilmiştir. 1992 yılında, Suudi Arabistan'da ilk kez yazılı anayasa niteliğini taşıyan Temel Kanun yürürlüğe sokulmuştur. Temel Kanuna göre ülkenin anayasası Kuran ile birlikte Peygamber Muhammed'in Sünnet ve Hadisleri olarak belirlenmiştir. Yeni anayasa ile ülkede kraliyet içerisindeki güç değişimi de ilk defa yazılı hale getirilmiştir.²⁵² Bunun yanı sıra bakanlıkların görev süresi dört yıl olarak belirlenmiştir.²⁵³

Kral Fahd, Ağustos 1993 yılında Suudi Arabistan tarihinde ilk kez Danışma Meclisi'ni kurmuştur. 60 üyeli ve üyeleri dört yıllık dönem için atanan Danışma Meclisi'nin tek fonksiyonu krala danışmanlık vermesi olarak belirlenmiştir. Danışma Meclisi'nin üye sayısı 1997'de 90'a, Mayıs 2001'de ise 120'ye çıkarılmıştır.²⁵⁴

2000'li yılların başlarında ise Suudi hükümeti ekonomik alanda çeşitli adımlar atmaya başlamıştır. Bu doğrultuda, Nisan 2000'de dış yatırımın önündeki engelleri kaldırmaya yönelik kanun değişiklikleri yapılmış ve özel yatırımları kolaylaştırmak amacıyla Suudi Arabistan Genel Yatırım Otoritesi kurulmuştur.²⁵⁵

Güney ve Kuzey Yemen'de 1980'ler ve 1990'larda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Yemen'in birleşmesine yönelik toplantılar 1980'li yılların ortalarında başlamıştır. Görüşmeler sonucu varılan uzlaşmanın ürünü olan Aden Deklarasyonu'nun, Kuzey ve Güney Yemen parlamentolarında onaylaması ardından Mayıs 1990'da iki ülke birleşmiştir. Anlaşma uyarınca Ali Abdullah Saleh Devlet Başkanı, Ali Salim el-

²⁵⁰ Yetkiler için bkz. Carnegie Endowment for International Peace Arap Political Systems: Baseline Information and Reforms, **Oman**, Washington, DC.: Carnegie Endowment for International Peace, 2005.

²⁵¹ The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **Oman**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 6.

²⁵² Buna göre Kral kurucu Kral Abdel-Aziz'in veya onun soyundan gelenler arasından seçebilmektedir. Velihat prens kral öldüğünde kral olur. Bkz.: The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **Saudi Arabia**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 9.

²⁵³ Temel Yasa bakanların bakanlık süresini dört yıl ile sınırlamıştır. Bu yasa 1995 yılında ilk defa önemli kabine değişikliklerine yol açmıştır. Diğer bir kabine değişikliği ise 1999'da yaşanmıştır. Konsey üyeleri genelde kraliyet ailesinden veya diğer önemli ailelerden seçilmektedir veya toplumdan önemli saygınlık kazanmış teknokratlar atanmaktadır. A.g.e.

²⁵⁴ A.g.e.

²⁵⁵ A.g.e., s. 7-8.

Bidh ise Başkan Yardımcısı olmuştur. Yeni anayasaya ile yürütmenin başının oldukça geniş yetkilerle donatılmış devlet başkanı olduğu belirtilmiştir²⁵⁶

Anayasaya göre İslami kanunlar (şeriat) yasamanın öncelikli kaynağı durumuna getirilmiştir.²⁵⁷ Anayasa’da Yemen’in politik yapısı, çok partili hayata geçmiş bir cumhuriyet olarak ifade edilmiştir. Arap dünyasında ilk çok partili parlamenter demokrasiye geçiş örneğini sunan Yemen’de üyeleri altı yıllık zaman dilimleri ile seçilen yasama organı, 301 üyeli parlamento olarak belirlenmiştir. Bunun dışında ülkede üyeleri devlet başkanı tarafından seçilen ve görevi danışmanlık hizmeti vermek olan Danışma Konseyi (Şura) kurulmuştur.²⁵⁸

Birleşme ardından ilk genel seçimler 1993’te yapılmıştır. Oldukça özgür ve adil bir ortamda gerçekleşen seçimlerin sonucunda ülke tekrar parçalanma tehlikesi ile karşı karşıya gelmiştir.²⁵⁹ Seçimler sonucu Genel Halk Kongresi (GHK) ve Islah Partisi kuzeyde, Yemen Sosyalist Partisi (YSP) güneyde oyların çoğunluğunu almıştır. Ancak nüfusu kuzeye göre az olan Güney Yemen seçimler ardından iktidarda eşit şekilde temsil edilemeyince iki taraf arasında 1994 yılında iç savaş çıkmıştır.²⁶⁰

İç savaş boyunca GHK, Islah Partisinden yardım almıştır. 1980’lerde Sovyetlerin Afganistan’ı işgal etmesi üzerine bölgede savaştan ve ardından ülkeye geri dönen Islah partisinin militanları iç savaş boyunca kuzey orduları ile birlikte savaştırmıştır. Buna karşılık, GHK, Islah partisinin ülke yönetimine katılmasına izin vermiştir. Sivil savaşı kuzey hükümeti kazanmış ve ardından Nisan 1997’de parlamento seçimlerine gidilmiştir.²⁶¹

²⁵⁶ Yemen anayasasına göre devlet başkanı yürütmesinde başıdır ve ülke genelinde yapılan seçimler sonucu yedi yıllığına seçilir. Devlet başkanı başbakanı seçer. Bunun dışında 111 üyeli danışma konseyini (şura)’ı da devlet başkanı seçer. Şubat 2001 tarihinde yapılan anayasa düzenlemeleri demokratik adımları kayba yönelik olmuştur. Buna göre başkanlık dönemi 2 yıldan yedi yıla uzatılmış, parlamento döneminde bir yıldan altı yıla uzatılmıştır. Devlet başkanına parlamentoyu feshetme hakkı verilmiştir. 1990 Yemen anayasası için bkz.: <http://www.al-bab.com/yemen/gov/off2.htm>, 25 Haziran 2006.

²⁵⁷ Bu madde Islah’ın talebi üzerine 1994’te şeriatın tüm yasamanın kaynağı olarak değiştirilmiştir.

²⁵⁸ Bunun dışında Danışma meclisinin sayısı iki katına çıkarılarak 111’e yükseltilmiştir. Danışma meclisine başkanın seçimi olan bir yasama işleminde parlamentoya katılma hakkı verilmiştir.

²⁵⁹ The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **Yemen**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 5-6.

²⁶⁰ A.g.e.

²⁶¹ A.g.e.

Güney bölgesinde etkili olan YSP'nin protesto ettiği seçimlere katılım yüzde 57 oranında olmuş ve seçim sonucunda GPC parlamentodaki koltukların yüzde 62'sini, Islah ise yüzde 18'ini kazanmıştır. Parlamento seçimlerinin ardından Yemen tarihinde ilk defa Eylül 1999'de devlet başkanı seçmek için seçimlere gidilmiştir. GPC'nin başkanı, Ali Abdullah Salih oyların yüzde 96.3'ünü alarak devlet başkanı seçilmiştir.²⁶²

Parlamento seçimleri sonucunda liberal isimlerden Abdül Kerim el-İryani Başbakan olarak atanmıştır. İryani ilk olarak, Körfez savaşında Saddam Hüseyin'i destekleyen Yemen'e körfez ülkeleri ve batılı devletler tarafından uygulanan ambargonun yarattığı ekonomik yıkımın hasarlarını onarmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda IMF ile masaya oturulmuş ve IMF gözetiminde yapısal bir düzenleme programı başlatılmıştır.²⁶³

Buna karşın İryani, düzenlemeler için gerekli bazı anayasa maddelerini parlamentodan geçirmekte devlet başkanı ile yaşadığı gerilim sonucu Mart 2001'de istifa etmiştir. İstifa ardından, eski Dışişleri Bakanı Abdel-Qader ba-Jammal Başbakan olarak atanmış ve IMF programı dahilinde halkın pek hoşlanmadığı bir dizi ekonomik reformu uygulamaya sokmuştur. Ülkedeki ilk yerel seçimler ise Şubat 2001'de yapılmıştır. Ancak diğer seçimlerin aksine yerel seçimlerde yüksek oranda şiddet kullanılmış ve seçimlere şaibe karıştırıldığı suçlamaları yapılmıştır.²⁶⁴

3.2.2. Doğu Akdeniz Ülkelerinde Demokratikleşme

1980'lerin ortalarından itibaren Doğu Akdeniz ülkelerinde politik hareketlilik başlamıştır. Bu doğrultuda Lübnan ve Ürdün'de çeşitli açılımlara gidilmiş ancak Suriye'de rejim açılım vaad etmekle birlikte katı bir rejim olarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir.²⁶⁵

²⁶² Ancak gerek anlamda bir rakibin seçimlere girmeyişi ve alınan büyük oy seçimlerin meşruluğuna gölge düşürmüştür. A.g.e., s. 9.

²⁶³ A.g.e., s. 6.

²⁶⁴ A.g.e.

²⁶⁵ Middle East Watch, *Syria unmasked : the suppression of human rights by the Asad regime*, New Haven : Yale University Press, 1991, s. 146-147.

Suriye’de, 1980’lerin başlarında Hafız Esat liderliğindeki Baas partisinin ekonomik politikası ve bürokrasideki yozlaşma halk arasında genel bir hoşnutsuzluğa neden olmuştur.²⁶⁶ Esad tepkilere karşı rüşvet, zimmetine para geçirmek gibi suçlamaları araştırmak üzere *İllegal Kazançları Soruşturma Komitesi* kurmuştur.²⁶⁷

Komitenin yaptığı araştırmalar özellikle de Esad’ın rejiminin temellerinden birisi olan askeriyede yolsuzluğun boyutlarını ortaya çıkarınca soruşturmalar durdurulmuştur. Ancak yolsuzluk iddialarının gündemden düşmemesi üzerine komite tekrar çalışmaya başlamıştır. Böylece özellikle de 1980 ve 1985’de iki önemli yolsuzluğa karşı mücadele operasyonu yapılmış aralarında önemli devlet görevlilerinin de bulunduğu birçok kişi suçlu bulunmuştur.²⁶⁸

Esad, bu tür konuların serbestçe konuşulmasını ve tartışılmasını destekleyerek konumunu koruyabilmiştir.²⁶⁹ Bununla birlikte Soğuk Savaş’ın bitmesi ve ardından başlayan Körfez savaşıyla birlikte Esad rejimi politik açılımlarda bulunma zorunluluğu duymaya başlamıştır.²⁷⁰ 1990’da Bakanlar Kurulu, 1958- 61 arası dönemde hazırlanan ve sonrasında da uygulanmaya devam eden olağanüstü hal yasasını kaldırma niyetini açıklamıştır.²⁷¹

Millet Meclisi’nin üye sayısı ise 195’den 250’ye çıkarılmıştır. Mayıs 1990’da yapılan ve yüzde 60’lık bir katılımın olduğu seçimlerde 9700 aday yarışmıştır. Seçimler sonucunda Baas partisi yüzde 54’lük ile üstünlüğünü korurken birçok bağımsız aday da meclise girebilmiştir.²⁷² Bu tür politikalarla iç baskıları dağıtabilen Esad, zeki dış politika kararları ile Suriye üzerine gelebilecek dış baskıları bertaraf etmeyi bilmiş ve bu şekilde önemli ekonomik ve politik açılımlar yapmaksızın ülkedeki sıkı kontrolünü devam ettirebilmiştir.

²⁶⁶ 1980’lerde Suriye’nin ekonomik durumu için Bkz. Steven Heydemann, “Taxation Without Representation: Authoritarianism and Economic Liberalization in Syria”, Ed. Ellis Goldberg-Reşad Kasaba-Joel Migdal, **Rules and Right in the Middle East: Democracy, Law and Society**, Seattle: University of Washington, 1993, s. 83-85.

²⁶⁷ Deegan, **The Middle East...**, s. 65.

²⁶⁸ A.g.e.

²⁶⁹ Deegan, **The Middle East...**, s. 65.

²⁷⁰ Middle East Watch, **Syria unmasked...**, s. vii.

²⁷¹ Deegan, **The Middle East**, s. 66.

²⁷² A.g.e.

Lübnan 1980’li yıllar boyunca iç savaşın acılarını çekmiştir.²⁷³ 16 yıl süren iç savaş Lübnan’ı savaş alanlarına bölmüş ve politik sistemini bütünüyle etkilemiştir. İç savaşın yoğunlaşmış son evresi ise 1985 yılında Amin Gemayel’in başkanlık döneminin sonuna gelmesiyle yaşanmıştır.²⁷⁴ Parlamentoda yapılan tartışmalar yeni devlet başkanının belirlenmesinde kilitlenmiş ve sonuç vermemiştir.

Bunun üzerine Gemayel, Ulusal Mutabakat’a aykırı olarak Hristiyan cemaatinden Michel Aoun’u silahlı kuvvetlerin başına getirmiştir. Aoun, ülkedeki Suriye birliklerini ülkeden çıkartmak için bir kampanya başlatmış ancak başarısız olmuş ve ülkeden ayrılmak zorunda kalmıştır. Aoun’un Suriye’ye karşı yaptığı savaşı kaybetmesi üzerine ülkedeki sivil savaş da sona ermiştir.²⁷⁵

Bölge ülkelerinin de devreye girmesiyle parlamento üyeleri Taif’te buluşmuş ve ülkenin geleceğine yönelik önemli kararlar almışlardır. Parlamento üyeleri tarafından varılan *Taif Mutabakatı* ile yönetimde Müslümanlara daha fazla yer verilmiştir.²⁷⁶ Mutabakata göre Ulusal Meclis’in üye sayısı 99’dan 108’e çıkarılmış ve Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında iki eşit parçaya bölünmüştür. Yeni 9 sandalyenin 3’ü Şii’lere, 2’si Sünni’lere, 2’si Alevi’lere, kalan 2’si de Dürzili’lere tahsis edilmiştir. Bunun yanı sıra mutabakatta, başkanının ve kabinenin konumu güçlendirilirken, devlet başkanının yetkileri de kısıtlanmıştır. Eylül 1990’da devlet başkanı Hirawi, Taif Mutabakat’ının prensiplerini içeren bir dizi anayasal değişikliği onaylayarak yürürlüğe koymuştur.

Anayasa değişiklikleri ardından 1992’de 20 yıldan sonra ilk defa Lübnan’da parlamento seçimleri yapılmıştır. Ancak Suriye’nin Lübnan üzerindeki egemenliğine karşı çıkan Hristiyanlar seçimleri protesto etmiş ve seçimlere katılmamışlardır.²⁷⁷ Seçimlerin sonucunda milyarder işadamı Refik Hariri Başbakan olarak atanmıştır. 1998’e kadar Başbakan olan Hariri, bu tarihte Suriye’nin, Lübnan Silahlı Kuvvetleri

²⁷³ Lübnan iç savaşı ile ilgili bkz. Abraham J. Abraham, **The Lebanon war**, Westport, Conn.: Praeger, 1996.

²⁷⁴ A.g.e.

²⁷⁵ Aoun’nun kaybetmesinin en önemli nedeni olarak ABD’nin Irak operasyonu karşılığında Suriye’ye taviz vermesi olarak gösterilmektedir.

²⁷⁶ Taif mutabakatı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Baaklini-Denooux-Springborg, **Legislative Politics...**, s. 94-95.

²⁷⁷ Suriye ise iç savaş sonrasında kurulan hükümet ile 1991’de kardeşlik, işbirliği ve koordinasyon anlaşması yaparak Lübnan politikasındaki en önemli siyasi oyunculardan birisi haline gelmiştir. Bkz. Fida Nasrallah, “The Traety of Brotherhood, Cooperation and Coordination: an assessment”, **State and Society in Syria and Lebanon**, Eds. Youssef M. Choueiri, New York: St. Martin’s Press, 1994, s. 103-111.

Başkanı Lahoud'u Devlet Başkanı olarak işaret etmesi üzerine istifa etmiştir. Hariri'nin istifası üzerine Salim Hoss Başbakan olarak atanmıştır.²⁷⁸

2000 yıllarının başlarında Lübnan'da politik hayat tekrar canlanmaya başlamıştır. Mayıs 2000'de İsrail'in 20 yıl önce işgal ettiği Lübnan topraklarından çekilmesi ve Suriye devlet başkanı Hafız El-Esad'ın ölmesi, Lübnan topraklarındaki Suriye birliklerinin çekilmesi için halk gösterilerinin başlamasına neden olmuştur.²⁷⁹

Lübnan, bu atmosferde Eylül 2000'de parlamento seçimlerine gitmiştir. Seçimlerde oyların çoğunu alan Hariri tekrar başbakan olarak atanmıştır. İçişleri ve Dışişleri Bakanlıkları Suriye ve Devlet başkanı Lahoud'un kontrolünde olan Lübnan'da, Hariri hükümeti ülkedeki iç savaş acılarını sarmak ve Lübnan'ı tekrar yapılandırmak için *Ufuk 2000 Projesi*'ni ilan etmiştir.²⁸⁰ Ancak hem ülkedeki ekonomik kaynakların yetersizliği hem ülkenin Güneyinde Hizbullah militanları ile İsrail arasında devam eden savaş, hem de Hariri ile Devlet Başkanı Lahoud arasındaki uyumsuzluk projenin başarılı olmasını engellemiştir.

Ürdün, dönem boyunca bölgede ekonomik ve politik açılıma giden ülkelerden birisidir. Ürdün'de 1980'lerin ortalarında ülkedeki ekonomik durumdan ötürü hükümete karşı gösteriler yapılmıştır. Bu anlamda önemli protestolar 1985- 86 yılları arasında, çoğunluğu işgal altındaki Filistin topraklarından gelen öğrencilerin oluşturduğu Yarmouk Üniversitesinde başlamıştır. Ürdün hükümeti protestoları şiddet kullanarak bastırılmış, Ürdün Komünist Partisi ve Müslüman Kardeşler Örgütü'nü yasaklamış, yerel basın üzerinde sıkı bir kontrol uygulanmış, birçok gazeteciyi mesleğinden men etmiştir. Ancak bunlar ülke çapında hükümetin eylemlerin yüksek sesle tartışılmasına neden olmuştur.²⁸¹

1980'lerin sonlarına doğru Ürdün'de gösterilerin içeriği değişmeye başlamıştır. 1988 ve 1989 yıllarında yapılan gösterilerde ekonomik taleplerin yanı sıra hükümetten demokratik açılımların da yapılması istenmiştir. Yapılan gösterilerde feshedilen

²⁷⁸ The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **Lebanon**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 6.

²⁷⁹ A.g.e.

²⁸⁰ Gary C. Gambill-Ziad K. Abdelnour, "Dossier: Rafiq Hariri, Prime Minister of Lebanon", **Middle East Intelligence Bulletin**, Vol. 3, No. 7, Temmuz 2001.

²⁸¹ Deagan, **The Middle East...**, s. 30-31.

parlamentonun yeniden açılması ve seçim kanunun değiştirilmesi talebi ön plana çıkmıştır. Bunun üzerine Kral Hüseyin politik açılımlarda bulunmak zorunda kalmıştır. Bu doğrultuda, Kasım 1989'da parlamento seçimlerinin yapılacağı açıklanmıştır. Oldukça özgür bir ortamda yapılan ve yüzde 63 katılımın olduğu seçimlere politik partilerin girmesinin yasaklanmasına karşın seçimler sonucunda farklı siyasi görüşleri temsil eden birçok kişi parlamentoya girebilmiştir.²⁸²

Bunun yanı sıra Kral Hüseyin, 1990 yılında Ürdün'de politik hayatı yeni bir zemine oturtmak için Ulusal Beyanname hazırlanmasına karar vermiş ve bunun için 60 üyeli bir Kraliyet Komisyonu atamıştır. Beyanname, Haziran 1991'de yürürlüğe koyulmuş, politik partilere getirilen yasakta kaldırılmıştır.²⁸³ Beyannamenin yürürlüğe konması ardından 1993 yılında Ürdün'de parlamento seçimleri yapılmıştır. Ancak, 1997 seçimleri yaklaştığında Kral Hüseyin, seçim sistemi üzerinde tekrar kısıtlamalara gitmiştir. Kral Hüseyin, seçimler öncesinde basın üzerine sansür koymuştur. Bunun üzerine 10 İslami ve sol kanat partisi seçimleri boykot etme kararı almıştır.²⁸⁴

3.2.3. Kuzey Afrika Ülkelerinde Demokratikleşme

1980'ler ve 90'larda tüm bölgede olduğu gibi Kuzey Afrika Ülkeleri iktidarları da ekonomik ve politik reformlar yapılması için üzerlerinde iç ve dış baskıyı hissetmişlerdir. Ancak bölge ülkeleri, 1990'lı yıllarda demokratikleşme eğilimi gösteren Cezayir'de yaşananların arkasına sığınmış ve demokratik açılıma gitmemişlerdir. Otoriter rejimlerin endişelerini paylaşan batılı güçlerinde bu duruma ses çıkarmaması, iktidarların işlerini kolaylaştırmış ve onlara manevra alanı kazandırmıştır.²⁸⁵

Mısır'da Hüsnü Mübarek iktidara, oldukça demokratik bir yönetim sergileyeceği vaadiyle gelmiştir. Mübarek ilk olarak seçim sistemini değiştirmiş ve oransal temsile geçmiştir. Ancak bu sistem ile Ulusal Demokrasi Partisi'nin (UDP) liderliği sağlanırken, partilerin adaylar üzerinde daha sıkı kontrol sağlamasına neden olmuş,

²⁸² 80 sandalyeli parlamentonun 31'ini devlete yakın olan gelenekselciler, kırsal topluluk liderleri, eski bürokratlar almıştır. Geri kalan koltukları ise Müslüman kardeşler örgütüne, Arap milliyetçileri ve Filistinliler kazanmıştır. A.g.e., s. 31-32.

²⁸³ Deagan, *The Middle East...*, s. 32.

²⁸⁴ Baaklini-Denooux-Springborg, *Legislative Politics...*, s. 156-63.

²⁸⁵ Croue, *Democratization...*, s. 24-28.

bağımsız adaylığın önü tıkanmıştır.²⁸⁶ Buna göre bir partinin parlamentoya girebilmesi için tüm ülke çapında yüzde 8 oy alması gerekmektedir.

Bunun yanında parlamentodaki koltuk sayısı 448'den 350'ye, seçim bölgeleri ise 175'den 48'e indirilmiştir. Seçimler sonrasında, UDP oyların büyük çoğunluğunu alarak meclise girmiş, hiçbir bağımsız aday seçilememiştir. Seçim sistemiyle gerçekte oyların yüzde 73'ünü alan UDP yüzde 87'lik bir temsil hakkı kazanmış, oyların yüzde 27'sini alan muhalefet ise yüzde 13'lük bir temsil elde etmiştir. 1987 seçimlerinde de durum değişmemiş, bir önceki seçimden farklı olarak 8 bağımsız milletvekili parlamentoya girmiştir.²⁸⁷

1990'larda Mısır'da en önemli sorun İslami hareketin yükselmesi olarak ortaya çıkmıştır. Mübarek, ülkenin güneyinde faaliyet göstermeye başlayan aşırı İslami örgütlere karşı şiddet dozu yüksek bir kampanyaya girişmiş, ülkede geniş bir desteğe sahip Müslüman Kardeşler Örgütü dahil bir çok İslami referanslara sahip parti kapatılmıştır.²⁸⁸ Bu dönemde iktidar, İslami örgütlere karşı verilen mücadeleyi, demokratikleşme yolunda adım atılamamasının mazereti olarak kullanmaya başlamıştır.

Libya'da da dönem boyunca Kaddafi ülkeyi demir yumruğu altında yönetmeye devam etmiştir. 1990'larda BM tarafından ambargo uygulanmaya başlanan Libya'da Kaddafi'ye karşı İslami gruplardan tehdit gelmiş darbe teşebbüsleri olmuş ancak başarıya ulaşamamıştır.²⁸⁹ 2000 yılında Kaddafi yerinden yönetim üzerine adımlar atmıştır. Birçok merkezi bakanlığı ve sekreterliği yürürlükten kaldırmış ve yetkilerini 26 belediyeye devretmiştir. Kabine'deki tüm atamaları kendi yapan Kaddafi, bu gücü iktidarını kuvvetlendirmek için kullanarak, ülkedeki tek otorite olarak kalmayı sürdürmüştür.²⁹⁰

Tunus'ta 1980'lere gelindiğinde en güçlü muhalefeti İslami hareket yapmıştır.²⁹¹ Güm baskılara karşın, İslami bir parti olan *İslami Yöneliş Hareketi* (Diriliş) halktan

²⁸⁶ Dönem ile ilgili bkz.: Baaklini-Denoeux-Springborg, **Legislative Politics**..., s. 229-336.

²⁸⁷ A.g.e.

²⁸⁸ Bkz.: Baaklini-Denoeux-Springborg, **Legislative Politics**..., s. 232-236.

²⁸⁹ El-Kikhia, **Libya's Quaddafi**..., s. 123.; Vanderwalle, **Libya**..., s. 132-135.

²⁹⁰ The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **Libya**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 4-8. ve s. 9-10.

²⁹¹ Perkins, **A history**..., s. 168.

büyük destek görmeye başlamıştır. Diriliş'in, Laik devlete karşı bir tehdit olarak algılanması sonucu Devlet Başkan Bourguba, 1986'da eski Güvenlik Şefliği Başkanı General Zine-el Abidine Ben Ali'yi, Diriliş'in yükselişini önlemek için İçişleri Bakanı olarak atamıştır. Yapılan koğuşturmalar sonucunda Diriliş'in kurucusu Rached Ghannouchi'de dahil binlerce kişi tutuklanmıştır. Dirilişe karşı verdiği mücadeleden ötürü, Ekim 1987'de Ben Ali, başbakan olarak atanmıştır. 7 Kasım 1987'de Ben Ali Bourguba'yı yumuşak bir darbe ile iktidardan indirmiştir.²⁹²

Ben Ali iktidara gelince yumuşama yoluna gitmiştir. Ömür boyu başkanlığı kaldırmış, ulusal uzlaşma dönemini açmıştır. Tunus İşkenceye Karşı BM Beyannemesi'ni imzalayarak bölgede bir ilki gerçekleştirmiştir. Binlerce siyasi mahkum salıverilmiş, birçok politik sürgün evine geri dönmüştür. 1988'de yapılan değişikliklerle meclis ırk, din, bölge temelinde kurulan partilerin kurulmasının yasaklanması şartıyla çok partili hayata geçmiştir. Birçok parti meşrulaşmış ve basın yasası yumuşatılmıştır. Kasım 1988'de hükümet demokratik bir Tunus için hazırlanan Ulusal Paket için kadın örgütlerine, muhalefete, insan hakları derneklerine, ticari birliklere ve işadamlarına danışmıştır. Ben Ali yönetici partide yeniliğe gitmiş, gençleri göreve getirmiş ve partinin adını Demokratik Anayasal Birlik Partisi olarak değiştirmiştir.²⁹³

Ancak Diriliş'in yerine kurulan *Hizb al-Nahda* (Rönesans Partisi) 1990- 91 kışında yaptığı bir dizi popüler gösteri sonucu İslamcılar ile devletin arası gerilmeye başlamıştır. Bunun üzerine hükümet bu partiye karşı savaş açmış ve partiyi destekleyen yüzlerce kişi tutuklanmış diğerleri de kaçmıştır. 1990'larda Ben Ali'nin farklı görüşlere toleransı azalmıştır. Güvenlik sıkılaştırılmış, medya katı bir şekilde kontrol altına alınmaya başlamıştır. Baskınlar illegal İslami hareketlerin ve aşırı sol örgütleri aşmış meşru muhalefet yapan laiklere özellikle insan hakları savunucularına ve onların ailelerine de genişlemiştir.²⁹⁴

Cezayir, dönem içerisinde, bölgede demokratikleşme eğilimi gösteren ancak ardından kanlı bir iç savaşa giren, bu anlamda bölge ülkelerince de yaşanan gelişmelerin yakından takip edildiği bir ülke olmuştur. Cezayir'de 1979'da başkanlığa seçilen Sazeli

²⁹² A.g.e., s. 167-176.

²⁹³ A.g.e., s. 185- 194.

²⁹⁴ A.g.e., s. 194-202

Bin Cedit, Ocak 1984'te tekrar 5 yıllığına başkan seçilmiştir. Ekonomik liberalleşme için baskı da 1985-86'da petrol fiyatlarının yükselmesiyle artmıştır. Ancak reformlar oldukça sınırlı kalmıştır. 1988'de ekonomideki sıkıntılar ve politik rekabet önce Cezayir'de ardında diğer illerde ayaklanmalar başlamıştır.²⁹⁵

İsyanlar FLN'yi politik çoğulculuk konusunda adım atmaya zorlamıştır.²⁹⁶ Böylece ülke tarihinde ilk defa 12 Haziran 1990'da çok partili seçimlere gidilmiştir. Yerel yönetim seçimlerinde sağdan sola kadar birçok parti seçimlere katılmıştır. Ancak seçimlerden Mart 1989'da kurulan *Front Islamique du Salut* (FIS) galip çıkmıştır. Böylece Cezayir'in büyük şehirlerinin yönetimi FIS'in eline geçmiştir.²⁹⁷

Bu dönem FIS radikalleri ile otoritenin karşı karşıya gelmesiyle sonuçlanmıştır.²⁹⁸ Bu ise siyasette kutuplaşmaya yol açmıştır. Şiddet olayları karşısında Haziran 1990'da yapılması planlanan parlamento seçimleri ilk turu 26 Aralık 1991'de, ikinci turu da 16 Haziran 1992'de yapılmak üzere ertelenmiştir.²⁹⁹

Birçok liderinin tutuklanmasına karşın FIS ilk seçimlerde 231 koltuktan 188'ini almıştır. FIS'in çoğunluk sağlaması üzerine ordu harekete geçmiş ve 11 Ocak 1992'de Bin Cedit'i görevden alarak seçimleri iptal etmiştir. Darbe ardından FIS yasaklanmış, liderleri ya tutuklanmış ya sürgüne gönderilmiş ya da yeraltına çekilmiştir. Askerler demokratik bir Cezayir için çalışacaklarını vaad etmişler ve kısa bir süre için Yüksek Devlet Konsey'i kurmuşlardır.³⁰⁰

Bu organda çoğunlukla askerler görev almış ancak başına bir sivil olan Muhammed Budiyaf geçmiştir. Ancak Budiyaf, Haziran 1992 suikast sonucu hayatını kaybetmiştir. Bunun üzerine Yüksek Devlet Konseyi emekli general Ali Kafi'yi Devlet Başkanı yaparak kendini feshetmiştir. Kafi'nin başkanlığı özgür bir ortamda geçen 1995 seçimlerinde de onaylanmıştır.³⁰¹ Seçimlerin ardından Başkan'a oldukça güçlü yetkiler

²⁹⁵ Quandt, **Between Ballots...**, s. 30-41.

²⁹⁶ A.g.e., s. 42-43. ve Mohammad Mahmoud Mohamedou, "The Rise and Fall of Democratization in the Maghreb", **Middle East and North Africa: Governance, Democratization, Human Rights**, Eds. Paul J. Magnarella, Aldershot : Ashgate, 1999, s. 212-213.

²⁹⁷ Mohamedou, **The Rise...**, s. 213. ve Quandt, **Between Ballots...**, s. 49-51.

²⁹⁸ A.g.e., s. 52-55.

²⁹⁹ A.g.e., s. 55-61.

³⁰⁰ A.g.e., s. 62-64.

³⁰¹ A.g.e., s. 63-67. ve 72-73.

veren 1996 Anayasası yürürlüğe girmiştir. Çift meclisli sistemi öngören yeni anayasa ile dilsel ve dinsel partilerin siyasete girmesi yasaklanmıştır.³⁰²

Ancak 1997 yasama ve yerel seçimleri sahtecilikle suçlanmıştır.³⁰³ Kontrolü sağlayamayan ve ordunun işlere karışmasına engel olamayan Kafi istifa etmiş, yeni başkanlık seçimleri de 15 Nisan 1999'da yapılmıştır.³⁰⁴ Ancak askerler tarafından desteklenen Abdülaziz Buteflika'nın dışındaki tüm adayların seçimlerden bir gün önce çekilmesi seçimlere şaibe düşürmüştür.³⁰⁵

Buteflika, 1999'da göreve geldiğinde *Sivil Uyum İnisiyatifi* ilan ederek otoriteye teslim olan İslami militanlara kısmi genel af çıkarmıştır. Resmi raporlara göre sayıları 2.000-3.000 kadar olan silahlı militanların bazıları aftan yararlanmıştır. Bunun üzerine 13 Ocak 2000'de FIS'in silahlı kanadı için tam genel af çıkarılmıştır. Aftan yararlanan militanların sayısı, FIS'in silahlı eylemden vazgeçtiğini göstermiştir. Ancak iki İslami parti hiçbir politik açılım olmadan yapılan genel affı ret ettiklerini açıklamışlardır.³⁰⁶

Fas'ta 1990'lara kadar seçim sistemi, sola karşı verilen yüksek halk desteğine karşı merkez sağ partilerin iktidara gelmiştir.³⁰⁷ 1993 seçimleri ardından Kral II. Hasan, sol ve merkez sol partilere hükümette ufak bir görev önermiştir. Ancak sol partiler hükümete katılmayı reddetmişlerdir. Bunun üzerine, 1995'de Kral II. Hasan tekrar merkez sağ hükümeti atamıştır.

1996 yılında Fas'ta, dördüncü anayasaya yürürlüğe koyulmuştur. Anayasada Fas'ın, dini İslam, resmi dili Arapça olan demokratik bir monarşi olduğu belirtilmiştir. Anayasa'da kralın ve parlamentonun yetkilerinin belirlenmiş buna karşın Kral, ülkedeki en yetkili ve etkili otorite olarak kalmaya devam etmiştir.³⁰⁸ Anayasa'nın yürürlüğe

³⁰² Tam metin için bkz. http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/ag00000_.html, 25 Haziran 2006.

³⁰³ A.g.e., s. 76.

³⁰⁴ The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **Algeria**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 6.

³⁰⁵ A.g.e.

³⁰⁶ A.g.e., s. 9-10.

³⁰⁷ The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **Morocco**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 4.

³⁰⁸ Anayasa göre kral imanın lideridir. (amir al-muminin) bunun yanı sıra kral başbakanı, içişleri bakanını, dışişleri bakanını, adalet ve İslami işler bakanını atamaktadır. Kralın hükümeti görevden alma, parlamentoyu feshetme ve kanun hükmünde kararname çıkarma hakkı bulunmaktadır. Kral dini idarecileri ve kamu işletmelerinin yöneticilerini atama hakkı bulunmaktadır. Kral yargılanamaz ve büyükelçilerin atanması, uluslararası anlaşmaların imzalanmasını yapar silahlı kuvvetlere başkanlık eder. Danışmanları (eski politikacılar, işadamları ve askerler) kabine giib hareker ederler. Anayasada kral ve parlamentonun güçleri açıkça ayrılmıştır. A.g.e.

girmesi ardından yeni temsilciler meclisini oluşturmak için 1997 yılında seçimlere gidilmiştir.

Seçimler sonucunda kral ilk kez sol parti liderlerinden bir isme hükümeti kurma görevi vermiştir. 1998 Mart'ında sol kanat partisi liderlerinden Abdulrahman Yusuf merkez sol hükümeti kurarak, yedi partiden 40 bakan atamıştır. Yusuf'un koalisyon hükümeti insan hakları ve demokratik özgürlükler konusunda önemli adımlar atmıştır. Buna karşın yaşam kalitesini yükseltmede ve işsizliği önlemede başarısız olmuştur.³⁰⁹ Temmuz 1999'da Kral Hasan II ölmüş ve yerine Kral VI. Muhammed geçmiştir. Kral VI. Muhammed, geçmişteki baskının ve yozlaşmanın önüne geçileceği doğrultusunda sinyaller vermiştir.

3.3. 11 EYLÜL 2001 TARİHİNDEN GÜNÜMÜZE KADAR BÖLGE ÜLKELERİNDE DEMOKRATİKLEŞME

11 Eylül 2001 tarihinde ABD'de New York Dünya Ticaret Merkezi İkiz Kulelerine düzenlenen terörist saldırılar ardından ODKA bölgesinde demokratikleşme tekrar uluslararası arenada tartışılmaya başlamıştır. Başta ABD olmak üzere birçok batılı ülke, radikal İslamcı terörün Ortadoğu'daki anti demokratik yapıdan beslendiğini vurgulayarak, bölgede ekonomik ve politik reformların başlatılmamasının dünya güvenliği ve istikrarı için öncelikli tehdit olacağının altını çizmişlerdir.

Tartışmalar ile birlikte birçok uluslararası aktör bölgede demokratikleşme için inisiyatifler geliştirmeye başlamıştır. Yaşanan demokratikleşme tartışmaları bölgede de karşılık bulmuş, bölgedeki sivil toplum örgütleri birçok toplantı düzenleyerek otoriter rejimlerin demokratik açılım *yapmasını* isteyen deklarasyonlar yayınlamışlardır. Bunun sonucunda, iç ve dış baskılarla karşı karşıya kalan bölge yöneticileri çeşitli ekonomik ve politik açılımlar yapmak zorunluluğu hissetmişlerdir.

³⁰⁹ The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **Oman**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 5.

3.3.1. Arap Yarımadası Devletlerinde Demokratikleşme

Arap yarımadası devletleri demokratikleşme tartışmalarından etkilenmiştir. 11 Eylül 2001 sonrası dönemde ABD öncülüğündeki çok uluslu askeri koalisyon Irak'ı demokratik bir toplum yaratmak amacıyla işgal etmiştir. Bölgede demokratikleşmenin uluslararası platformda ön sıralara çıkması ile birlikte bölge halkları da ekonomik ve politik reform taleplerini yüksek sesle söylemeye başlamıştır. Bölgedeki otoriter yönetimler ise iç ve dış baskılar karşısında çeşitli açılımlarda bulunmak zorunda kalmışlardır. Buna karşın bölge ülkelerinin birçoğunda, karar alma mekanizmasında halen Emirlerin, Sultanların ve Kralların otoritesi oldukça fazla bulunmaktadır.

11 Eylül 2001 sonrası Irak'ta yaşananlar tüm bölge ülkelerini derinden etkilemiştir. ABD öncülüğündeki çokuluslu koalisyon kitle imha silahlarının varlığı ve Irak'ı demokratikleştirmek iddiasıyla Mart-Nisan 2003 tarihleri arasında hava ve kara operasyonları düzenlemiştir. İşgalin başlamasından kısa bir süre sonra ise 9 Nisan 2003'te Saddam Hüseyin rejimi çökmüştür. Bunun üzerine işgal kuvvetleri Mayıs 2003'de 1483 no'lu BMGK kararı uyarınca ülkede idari bir yapı kurulana kadar Irak'ı yönetmek için Geçici Koalisyon Otoritesi adında bir sivil idare kurmuşlardır.³¹⁰

Haziran 2004'de 1546 no'lu BMGK kararı uyarınca Irak'ta seçimle iş başına gelmiş bir hükümet kuruluncaya kadar geçici bir hükümet kurulmuştur.³¹¹ Buna karşın geçici hükümet tam bir egemenlik sahibi olamamış, birçok konuda kararları Geçici Koalisyon Otoritesi almaya devam etmiştir.³¹²

30 Ocak 2005'te ise Geçiş Meclisi, 18 Eyalet Konseyi, Kürdistan Bölgesel Meclisi'ni oluşturmak için ülke genelinde seçimler yapılmıştır. Sünni kesimin büyük ölçüde seçimleri boykot etmesine ve güvenlik endişelerine rağmen, seçimlere yüzde 60 düzeyinde katılımın sağlanmıştır.³¹³ Böylece seçimler ülkede siyasi sürecin başlayabilmesi için ciddi bir adım teşkil etmiştir. Seçimler sonucu oluşan geçici meclis, yeni Irak Anayasası'nı oluşturmak için çalışmalara başlamıştır. Oldukça zorlu

³¹⁰ BM kararı için bkz.: <http://daccess-ods.un.org/TMP/7707853.html>

³¹¹ BM kararı için bkz.: <http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/N04/381/16/PDF/N0438116.pdf?OpenElement>

³¹² The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **Irak**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s.

9.
³¹³ A.g.e.

müzakereler ardından tarafların üzerinde anlaştıkları anayasa taslağı 15 Ekim 2005'te referanduma sunulmuş ve Sünni kesimin boykotuna karşın, anayasa yüzde 78. 6'lık bir oranla kabul edilmiştir.³¹⁴

Irak'ta yaşanan diğer bir gelişme 2005 seçimleridir. Bu seçimlere diğer seçimlerden farklı olarak Sünni gruplarda katılmıştır. Seçimlerde partiler temsil ettikleri etnik ve dini grupların ülke içerisindeki nüfusuna orantılı oy almışlardır.³¹⁵ Bu doğrultta Şii ittifakı birinci parti olarak meclise girerken, Sünni bloğu ikinci, Kürt ittifakı da üçüncü grup olarak meclise girmiştir.

Buna karşın, yeni meclis oluşturulacak hükümet konusunda uzun süre mutabakata varamamıştır. Görüşmeler başbakanın ismi üzerinde kilitlenmiştir. Ülkede en çok oyu alan Şii ittifakının önerdiği isim olan eski başbakan İbrahim Caferi yeni hükümette de başbakanlığa aday olduğunu açıklarken, Sünni ve Kürt gruplar Caferi'nin Başbakanlığını onaylamadıklarını açıklamışlardır.³¹⁶ Dört ay gibi uzun sayılabilecek dönemin ardından Caferi'nin adaylıktan çekilmesiyle birlikte sorun çözüm aşamasına girmiştir. Caferi'nin çekilmesi ardından, Irak devlet başkanı Celal Talabani, Şii ittifakından Cevad-el Maliki'yi hükümet kurmak üzere atamış ve böylece yeni hükümeti kurma çalışmaları başlamıştır.³¹⁷

Kuveyt körfezde demokratik açılımlara giden ülkelerden birisidir. Kuveyt'te Temmuz 2003'de ilk defa Velihat Prens ile Başbakan'ın rolleri birbirinden ayrılmıştır. Bunun yanı sıra anayasada yapılan değişikliklerle birlikte parlamentonun yasamadaki rolü güçlendirilmiştir.³¹⁸ Ayrıca Mart 2005'te kadınların politik hayata katılımı güçlendirilerek ülkedeki kadınlara oy verme ve seçimlerde aday olma hakkı tanınmıştır. Bunun ardında da iki kadın belediye konseyine atanmış, bir ay sonra da yine bir kadın ilk kez bakan olarak kabineye alınmıştır.³¹⁹

³¹⁴ Referandum sonuçları için bkz. http://www.ieciraq.org/English/Frameset_english.htm, 25 Haziran 2006.

³¹⁵ Sonuçların ayrıntıları için bkz. http://www.ieciraq.org/English/Frameset_english.htm, 25 Haziran 2006.

³¹⁶ Bkz.: "Şiiler sırtından bıçakladı", **Radikal**, Nisan 2, 2006.

³¹⁷ Bkz. <http://www.ntvmsnbc.com/news/370260.asp>, 25 Haziran 2006

³¹⁸ The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **Kuwait**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 7.

³¹⁹ A.g.e., s. 6.

Bahreyn’de 14 Şubat 2002’de Ulusal Hareket Beyannamesi yürürlüğe koyulmuş ve Şeyh Hamad, Bahreyn’i anayasal bir monarşi, kendisini de kral olarak ilan etmiştir.³²⁰ Beyannamenin yürürlüğe girmesi ardından 9 Mayıs’ta belediye, Ekim 2002’de de parlamento seçimleri yapılmıştır.³²¹ Seçimlerde kadınlara da oy verme ve aday olma hakkı tanınmıştır. Parlamento seçimleri 30 yıl aradan sonra yapılan ilk seçimler olması nedeniyle önem taşımaktadır. Ancak seçimler, Beyannamenin onaylanması ardından Şeyh’in bazı maddelerde değişikliğe gitmesi nedeniyle *İslami Hareket Toplumu* liderliğinde dört muhalefet partisi seçimleri boykot etmiştir.³²²

Seçimler ardından muhalif partiler anayasa değişikliklerinin iptal edilmesi için gösteriler düzenlemiştir. Ocak 2005’te 75.000 Bahreynli anayasa değişikliklerinin iptalini isteyen bir şikayet mektubunu mahkemeye sunmuş, mahkeme ise dilekçenin verilmesi gereken makamın parlamento olduğu gerekçesiyle dilekçeyi kabul etmemiştir.³²³ Bahreyn’deki diğer bir gelişme Temmuz 2005’te *Politik Toplum Kanunu’nun* Ulusal Meclis tarafından yürürlüğe konulmasıdır. Politik birimlerin faaliyetlerini düzenlemeyi amaçlayan kanun ile Eylül 2006’da yapılması planlanan seçimlere katılacak partiler kayıt altına alınmıştır.³²⁴

Katar, 11 Eylül sonrası dönemde önemli ekonomik ve politik reformlara sahne olan Körfez Ülkelerinden birisidir. Katar’da Emir, Mart 2002’de serbest seçimlerle oluşacak yasama meclisinin yasa yapma yetkisinin olacağını ve ülkenin mali politikalarını denetleyebileceğinin ilan etmiştir. Nisan 2003’te ise üyelerinin üçte ikisinin seçimlerle belirleneceği 45 sandalyeli bir meclis seçimleri yapılması kararlaştırılmıştır.³²⁵

³²⁰ The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **Bahrain**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 6.

³²¹ A.g.e., s. 6-8

³²² Daha sonra Şeyh bir anayasa değişikliği yaparak atanmışlardan oluşan Danışma meclisini seçilmişlerden oluşan seçilmişler MEclisi ile yasamada ulusal mecliste eşitlemiştir. Ancak bu muhalefet tarafından eleştirilmiş ve seçilmişlerin yasama yetkisinin sınırlandırıldığı ifade etmiştir. A.g.e., s. 6.

³²³ A.g.e., s. 8.

³²⁴ A.g.e., s. 6-8.

³²⁵ Bkz. The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **Qatar**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 5-7. Seçimlerin 2006’da yapılması beklenmektedir. A.g.e., s. 12.

Katar'da kadın hakları konusunda da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Yeni anayasada kadınlara erkekler ile eşit haklar verilirken³²⁶, ülke tarihinde ilk kez 7 Nisan 2003'de Belediye Konseyi seçimleri ardından Mayıs 2003'de ilk kez bir kadın, bakan olarak kabineye atanmıştır. Bunun yanı sıra medyaya verilen özgürlükler ve tüm vatandaşların dini özgürlüğe sahip olduğu ilkesi de anayasa tarafından koruma altına alınmıştır.³²⁷

Katar, Haziran 2004'de bölgeden gelen 100'den fazla sivil toplum temsilcisi, gazeteci ve siyasi parti üyelerinin toplanmasına ev sahipliği yapmıştır. Toplantı sonunda kabul edilen *Doha Demokrasi ve Reform Deklarasyonu* Arap ülkelerini demokratik anayasalar kabul etmeye; özgür, adil ve düzenli seçimler yapmaya; yürütmenin gücüne sınırlar koymaya, örgütlenme ve ifade özgürlüklerini garanti altına almaya; kadınların siyasi hayata tam katılımını serbest bırakmaya çağırmıştır. Ayrıca Arap hükümetlerinin bu konulardaki ilerlemelerini gözlemlemek için bir organ oluşturması önerilmiştir. Deklarasyonda, reformlara başlamadan Filistin sorununun çözülmesi gerekliliği iddiasının arkasına saklanmanın engelleyici ve kabul edilemez olduğu da belirtilmiştir.³²⁸

BAE, 11 Eylül sonrası dönemde özellikle de ekonomik anlamda bir çok açılıma gitmiştir. BAE'de Ocak 2003'te *Körfez İşbirliği Konseyi Gümrük Birliği* ilan edilmiştir. Bunun yanı sıra 2010'da *Körfez İşbirliği Konseyi Ortak Para Birimi*'ne geçilmesi temennisinde bulunulmuştur. Eylül 2003'de Dünya Bankası ve IMF yıllık toplantılarının açılışını Dubai'de yapmıştır.³²⁹

Bunun yanı sıra BAE, ABD ile Nisan 2004'de *Ticaret ve Yatırım Antlaşması* imzalamış, iki ülke arasında Serbest Ticaret Bölgesi kurulması için görüşmelere başlanmıştır. Ayrıca Ekim 2005'de Arap dünyasında ilk bölgesel sermaye merkezi olarak *Dubai Uluslararası Finansal Değişim Merkezi* Dubai'de açılmıştır.³³⁰

³²⁶ Katar'da ilk yazılı anayasa 9 Nisan 2003'te referandumda onaylanması ardından Haziran 2004'te yürürlüğe konulmuştur, yapılan referandum ile yürürlüğe koyulmuştur. Anayasanın tam metni için bkz. http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/qa00000_.html, 25 Haziran 2006.

³²⁷ Bkz. A.g.e.

³²⁸ Doha Deklarasyonu'nun tam metni için bkz.: <http://www.npwj.org/?q=node/1715>, 25 Haziran 2006.

³²⁹ The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **United Arap Emirates**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 6.

³³⁰ A.g.e.

Ülkede Kasım 2004'te Emir'in ölmesiyle birlikte yerine en büyük oğlu Şeyh Halife bin Zayid Alî Nehyan iktidara gelmiştir. Nehyan, popülist sayılabilecek bir politikaya yönelerek Nisan 2005'te ülke genelindeki tüm kamu maaşlarını yüzde 25 arttırmıştır.³³¹

Diğer bir körfez ülkesi olan Umman'da seçme hakkı ise 2003 yılında verilmiştir. Bunun üzerine Ekim 2003'de meclis seçimleri yapılmıştır. Ancak seçimlere katılım yüzde 25 gibi oldukça düşük bir seviyede kalmıştır.³³² Umman'da diğer bir gelişme kadın hakları konusunda yaşanmaktadır. Mart 2004'de kabineye ülke tarihinde ilk kez bir kadın bakanı atayan Sultan, takip eden aylarda birçok kadını önemli mevkilere getirerek Umman'ı Körfez'de kadınların en çok temsil edildiği ülke konumuna getirmiştir.³³³

Suudi Arabistan'da da 11 Eylül ardından önemli gelişmeler yaşanmıştır. 11 Eylül saldırılarının sorumlularının Suudi kökenli olması ve ülkedeki katı rejim gözlerin Suudi Arabistan'a çevrilmesine neden olmuştur. Suud halkı da kraliyet ailesinin ekonomik ve politik açılım yapması için girişimlerde bulunmuştur. Bu doğrultuda, Ocak 2003'de 104 aydın, Velihat Prens Abdullah'a *Bugün ve Yarın İçin Stratejik Vizyon* başlıklı dilekçe göndermişlerdir. Aydıncılar, Velihat Prens'ten, güçlerin ayrılığı ilkesinin yaşama geçirilmesini, Danışma Meclisi'nin üyelerinin seçimle işbaşına gelmelerini ve Meclisin yasama görevi de üstlenmesini istemişlerdir.³³⁴

İç ve dış baskılar sonucu Suudi yönetimi çeşitli açılımlarda bulunmak zorunda kalmıştır. İlk olarak Velihat Prens Abdullah, *Arap Durumunda Reform Beyannamesi* önerisi hazırlamış ve aydınları Arap uyanışı için politik katılıma davet etmiştir.³³⁵ Ardından da Haziran 2003'de *Ulusal Diyalog* Riyad'da başlamıştır. Diyalog ardından farklı seçim bölgelerinden gelen kadın ve erkek temsilciler politik, ekonomik ve sosyal reformları öngören 21 öneri sunmuşlardır.³³⁶

³³¹ A.g.e.

³³² The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **Oman**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 7.

³³³ A.g.e.

³³⁴ Bkz. The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **Saudi Arabia**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 7.

³³⁵ A.g.e.

³³⁶ A.g.e., s. 8.

Ekim 2003’de kraliyet, bir kararname yayınlayarak danışma meclisinin yasamaya başlayacağını duyurmuştur. Başka bir kararname ile Suudi Arabistan tarihindeki ilk seçimlerin 2004 yılında belediye konseyi seçimleri için yapılacağı ilan edilmiştir.³³⁷ Şubat 2005’de ülke çapındaki 178 belediye konseyi üyelerinin yarısını seçmek için genel seçimlere gidilmiştir.³³⁸ Bunun yanı sıra bölgesel konseylerin ve danışma meclisi üyelerinin yarısının 2007’de seçimle iş başına geleceği ilan edilmiştir.³³⁹

İçeriden gelen demokratikleşme talepleri bunlarla sınırlı kalmamıştır. 880 kişinin imzasını taşıyan bir dilekçe Velihat Prens Abdullah’a gönderilmiştir. Dilekçede, Ulusal Diyalog’a katılan katılımcıların önerilerinin uygulamaya sokulmasına dair bir takvim istemişlerdir. Dilekçede ayrıca yürütme ve yargının birbirinden ayrılması ve ifade özgürlüğünün desteklenmesi talepleri de bulunmaktadır.³⁴⁰ Buna karşılık Aralık 2004’de, anayasal monarşi için dilekçeye imza toplayan üç kişi hakkında kamu düzenini konu edinmek, imza toplamak ve anayasayı sorgulamak suçundan dava açılmıştır.³⁴¹

Yemen, 11 Eylül 2001 sonrası sıkıntı çeken ülkelerden diğeridir. ABD’nin teröre karşı savaş açması sonucu Yemen, hedef ülkelerden birisi haline gelmiştir. Hükümetin ülkede sadece büyük kentlerde denetimi elinde tutabilmesi, kırsal alanda radikal dini terör örgütlerinin yerleşmesine neden olmuştur. Bunun üzerine Yemen hükümeti ABD’ye destek vererek ülkedeki örgütlere karşı kapsamlı bir operasyon başlatmıştır.³⁴² Temmuz 2004’de ise İslam’ın radikal yorumunun yapıldığı gerekçesiyle birçok İslami okul kapatılmış ve kalanları sıkı devlet kontrolüne geçirilmiştir.³⁴³

Yemen 11 Eylül sonrası dönemde bölgede demokratikleşme bağlamında önemli adımlar atan bir ülke konumuna yükselmiştir. Yemen bu doğrultuda, G-8 tarafından Sea Island’da düzenlenen ve bölgede demokratikleşmenin tartışıldığı toplantıya katılmıştır. Yemen, toplantı sonrasında Türkiye ve İtalya ile birlikte *Demokrasi Destek Diyalogu’na* sponsor olmuştur. Yemen Devlet Başkanı Salih de Yemen’de demokratik reformların

³³⁷ A.g.e.

³³⁸ A.g.e.

³³⁹ A.g.e.

³⁴⁰ A.g.e.

³⁴¹ A.g.e.

³⁴² The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **Yemen**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 6-8.

³⁴³ A.g.e., s. 9.

devam edeceğini vurgulamıştır. Ancak birçok kimse Salih'in bu açıklamalarını Eylül 2006'da yapılacak seçimler nedeniyle söylediğini, 1999 seçimlerinden öncede aynı sözlerin söylendiğini ancak hiçbir açılıma gidilmediğini ifade etmektedir.³⁴⁴

Yemen'de son parlamento seçimleri, Nisan 2003 yılında yapılmıştır. Uluslararası gözlemciler tarafından oldukça adil ve özgür bulunan seçimler sonucunda GPC oyların büyük çoğunluğunu alarak parlamentoya girmiştir.³⁴⁵ Yemen, Ocak 2004'te *Hükümetler Arası Demokrasi, İnsan Hakları ve Uluslararası Ceza Mahkemelerinin Rolü* başlıklı bir konferansa ev sahipliği yapmıştır. ODKA bölgesinden bir çok aydının katılımı konferans sonucu yayınlanan *San'a Deklarasyonu'nda*, bölgede demokrasiyi ve insan haklarını geliştirmek için sivil toplumun önemine vurgu yapılmıştır.³⁴⁶

Tüm gelişmelere karşın, Yemen'de basın üzerinde sıkı bir denetim bulunmaktadır. 2005 yılında basını düzenlemek için Hükümet bir tasarı sunmuştur. Hükümet kanun tasarısının ülkede medyayı daha özgür kıldığını iddia etmiştir. Ancak taslağa bakıldığında gazeteciler için suçlu yayın yapmaları halinde dava açılmasını öngörmekte bu ise tutuklamaların devam edeceğini göstermektedir.³⁴⁷

3.3.2. Doğu Akdeniz Ülkelerinde Demokratikleşme

11 Eylül sonrası dönemde Doğu Akdeniz ülkelerinde önemli gelişmeler yaşanmıştır. ABD tarafından terörist devlet olarak nitelendirilen Suriye, Lübnan'dan askeri kuvvetlerini çekmek zorunda kalmış, ardından Lübnan'da demokratik bir seçim yapılmış ve seçimler ardından yeni hükümet göreve başlamıştır. Ürdün'de de ekonomik ve politik anlamda önemli açılımlara gidilmiştir.

Suriye, 11 Eylül 2001'den sonra bölgede dış baskıyı üzerinde hisseden ülkelerden birisidir. Suriye başta ABD olmak üzere uluslararası aktörlerce, Lübnan'da

³⁴⁴ A.g.e., s. 8.

³⁴⁵ A.g.e., s. 9.

³⁴⁶ Sana Deklarasyonu'nun tam metni için bkz.: <http://www.cmfmena.org/magazine/features/declaration.htm>, 25 Haziran 2006.

³⁴⁷ The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **Yemen**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 8.

eski başbakanlardan Refik Hariri suikastının baş zanlısı olarak gösterilmekte, terörist örgütleri desteklemekle suçlanmakta ve Baas rejiminin katılığından dolayı eleştirilere hedef olmaktadır.³⁴⁸ Buna karşın Baas iktidarı, bir yandan ekonomik ve politik açılım yapmanın zorunluluğunu üzerinde hissederken bir yandan da rejimin ülkede kontrolü kaybetmemesine uğraşmaktadır.

Dış baskılar sonucu BMGK'nin 1559 sayılı kararı uyarınca Lübnan'dan askerlerini çekmek zorunda kalan Suriye rejimi, Suriye kamuoyuna ekonomik ve politik açılımda yapma vaatlerinde bulunmuştur. Hafız Esad'ın ölümüyle birlikte yerine geçen oğlu Esad, Haziran 2005'de Baas partisi ilk beş yıllık bölgesel kongresini yapmış ve Baas partisiyle iç içe olmayan yeni partilerin kurulması için kanun hazırlıklarının devam ettiği duyurulmuştur.³⁴⁹ Bunun yanı sıra Esad, kongreden sonra Baas partisi dışından, reformistlerin önde gelenlerden biri olan Abdullah el-Dardari'yi ekonomiden sorumlu bakan olarak atamıştır. Esad benzer birçok atamaları istihbarat kurumlarında da yapmaya başlamıştır.³⁵⁰

Esad liderliğindeki Baas yönetimi ekonomik ve politik açılım sözü vermekle birlikte muhalif gösterilere karşı şiddete başvurmaktan kaçınmamaktadır. Mart 2004'de Suriye'nin kuzeyinde Kamışlo adlı bir kasabada Arap seyircilerin Kürt seyircileri provake etmesi sonucu bir futbol maçı ardından çıkan kavga tüm ülkeye yayılmıştır. Gösterilere müdahale eden polis ölçsüz şiddet kullanarak göstericiler üzerinde ateş açmış, olaylarda 25 kişi ölmüş, yüzlerce kişi de tutuklanmıştır.³⁵¹

Lübnan, son aylarda sıcak gelişmelerin yaşandığı diğer bir bölge ülkesidir. Lübnan'da, 14 Şubat 2005'de eski başbakanlardan Refik Hariri'nin suikastı sonucu muhalefet, Arap dünyasında görülmedik bir şekilde yükselişe geçmiştir. Suriye'nin Lübnan'da ki varlığına karşı olan muhalif grupların ortak paydada buluşması ve dış baskılar sonucu Suriye, askeri birliklerini Lübnan'dan çekmek zorunda kalmıştır.

³⁴⁸ Konuyla ilgili çıkan haberlerden bazıları için bkz: "Suspicious In Syria", **Boston Globe**, Ekim 14, 2005. s.20; Guy Dinmore-Roula Khalaf, "Washington seeks to raise Syria pressure", **Financial Times**, Ekim 17, 2005. s.10 ve "Syrian probe confirms interior minister's suicide", **China Daily**, Ekim 15, 2005, s. 11

³⁴⁹ The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **Syria**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 8 ve 12.

³⁵⁰ A.g.e., s. 8-9.

³⁵¹ Uluslararası Af Örgütü Suriye'de Kürtlerin durumuyla ilgili bir rapor yayınlamıştır. Rapor için bkz.: <http://web.amnesty.org/library/index/engmde240022005>, 25 Haziran 2006.

Suriye'nin çekilmesi ardından Lübnan'da genel seçimlere gidilmiştir. Partilerin gruplar halinde katıldığı seçimlerde Suriye karşıtı grup ile Suriye yandaşı grup yarışmıştır. Seçimlerin sonucunda ise Suriye karşıtı grubun liderliğini yapan Refik Hariri'nin oğlu Saad Hariri oyların çoğunluğunu alarak koalisyon hükümeti kurmuştur.

Ürdün'de de önemli ekonomik ve politik açılımlara gidilmektedir. Reform süreci Şubat 1999'da Kral Hüseyin'in ölmesiyle birlikte yerine geçen oğlu velihat prens Abdullah Bin el-Hüseyin önderliğinde devam etmektedir.³⁵² Ürdün'de Haziran 2003'de parlamento seçimleri yapılmıştır. Özgür ve adil bir ortamda geçen seçimlere yüzde 59 katılım olmuştur. Seçimler sonrasında kabileler ve bağımsız adaylar en fazla oyu alıp kabinenin üçte ikisini doldururken, tanınmış parti adayları 25 sandalye kazanmıştır. Müslüman Kardeşlerin politik kanadı *İslami Hareket Zemini* ise oyların yüzde 10'unu alarak parlamentoda tek etkili muhalefet partisi olmuştur.

Bunun dışında Şubat 2005'te Ulusal Ajanda için Eylül 2005'e kadar politik hedefler belirlemek üzere 26 Üyeli Yönetici Komite kurulmuştur. Bunu kraliyetin, taşranın sınırlarının yeniden çizilmesi ve yetkinin merkezden yerele kaydırılması için plan hazırlıkları içerisinde olduğu duyurusu izlemiştir. Bu taslağa göre her bölge seçimler ile bir konsey seçecek ve bu konsey mevcut belediyeler ile birlikte çalışacaktır.

3.3.3. Kuzey Afrika Ülkelerinde Demokratikleşme

11 Eylül 2001 ardından Kuzey Afrika Bölgesi ülkelerinde demokratikleşme yönünde iç ve dış baskılar artmaya başlamıştır. Baskılar sonucunda bölge ülkeleri çeşitli açılımlara gitmek zorunda kalmıştır. Ancak bölge ülkelerinde reform süreci oldukça yavaş ve belirsiz izlemektedir.

Mısır, ekonomik ve politik reform süreci başlatan ülkelerden birisidir. Mısır'da bu doğrultuda egemen parti olan Ulusal Demokratik Parti'nin sekizinci kongresinde kurulduğu yıldan beri ilk defa parti içi reforma ve partinin yeniden örgütlenilmesine

³⁵² The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **Jordan**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 6.

değnilmiştir.³⁵³ 11 Eylül saldırıları ardından ülke içinde ekonomik ve politik açılımlara gideceğini vurgulayan Mısır devlet başkanı Hüsnü Mübarek, Temmuz 2004'te ise Ahmet Nafiz'i Başbakan olarak atanmıştır. Ahmet Nafiz, kabine içerisinde önemli değişikliklere gitmiş ve liberal isimlere önemli pozisyonlara getirmiştir.³⁵⁴

Mısır'da, Mart 2004'de Arap dünyasından pek çok sivil toplum kuruluşunun katılımıyla bir konferans düzenlenmiş ve konferans sonucunda *İskenderiye Deklarasyonu* yayınlanmıştır. Deklarasyonda ODKA bölgesinde reformun gerekli ve acil olduğu belirtilmiş, ifade ve örgütlenme özgürlükleri önündeki kısıtlamaların kaldırılması, yargı reformunun başlatılması, otoritenin yürütmeden seçilmiş temsilcilere geçmesi ve olağanüstü halin sona erdirilmesi talep edilmiştir. Deklarasyonda, İsrail-Filistin sorununun iki bağımsız ve egemen devletin kurulmasını temel alan bir uluslararası uzlaşa sonucu çözülmesinin, işgal altındaki Arap topraklarında işgallerin sona ermesinin; Irak'ın bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün tanınmasının reform sürecini hızlandıracağı vurgulanmıştır. Bunun yanı sıra dinsel fanatizm de dahil terörün bütün çeşitlerine karşı önlem alınması gerektiği belirtilmiştir.³⁵⁵

Mısır'da Eylül 2005'te ilk defa çok adaylı başkanlık seçimlerine gidilmiş ve Mübarek oyların yüzde 89'unu alarak bir dönem için daha devlet başkanı seçilmiştir.³⁵⁶ Ancak seçimlere katılımın yüzde 23'te kalmış ve uluslararası gözlemciler seçimlerin şaibeli geçtiğini iddia etmişlerdir.³⁵⁷

Kuzey Afrika ülkelerinden Tunus'ta ise 11 Eylül 2001 sonrasında demokratikleşme bağlamında önemli gelişmeler yaşanmamıştır. Teoride yasama, yürütme ve yargının birbirinden ayrı üç farklı kuvvet olduğu vurgulansa da, ülkede tek güç geniş yetkileri bulunan devlet başkanında toplanmaktadır.³⁵⁸ Bunun yanı sıra devlet

³⁵³ The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **Egypt**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 6.

³⁵⁴ A.g.e., s. 7.

³⁵⁵ İskenderiye Deklarasyonu'nun tam metni için bkz.: <http://www.pogar.org/themes/reforms/documents/alexandria.pdf>, 25 Haziran 2006.

³⁵⁶ The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **Egypt**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 7.

³⁵⁷ A.g.e., s. 8.

³⁵⁸ Başbakanı atar, bakanlar kurulunu atar, 3 anahtar danışma konseyinin üyelerini atar, 23 bölgesel ve yerel yönetimi atar, polisin ve askeri kuvvetlerin lideridir. Kıdemli yargıçları ve sivil cervant ları atar. Danışma meclisi üyelerinin 3'te 1'ini atar. Alt meclisi feshetme hakkı vardır. Başbakan parlamentoya sorumlu gibi görülsede başkana bağlıdır. Devlet başkanının görevleri için bkz. Carnegie Endowment for International Peace Arap Political Systems: Baseline Information and Reforms, **Tunisia**, Washington, DC.: Carnegie Endowment for International Peace, 2005, s. 3-4. ve

başkanı olmak için üst limit olan 70 yaş sınırı, 3 Haziran 2002’de değiştirilen anayasa ile 75’e çıkarılmış ve mevcut başkanın bir dönem daha görevine devam etmesinin önü açılmıştır.³⁵⁹

23 Mayıs 2004’de, Tunus’un ev sahipliği yaptığı Arap zirvesinde de demokratikleşme konusu tartışılmıştır. Zirve ardından yayınlanan *Tunus Deklarasyonu*’nda daha geniş siyasal özgürlük, iyi yönetim, saydamlık, sivil özgürlükler, insan hakları, kadın hakları ve yargı reformu açılım yapılması gereken konular arasında sayılmıştır. Bunun yanı sıra eğitimde reform ve okur-yazarlığın artırılması öncelikli konular olarak açıklanmıştır. Arap ülkeleri arasındaki ekonomik ve siyasi ilişkilerin yoğunlaştırılması istenen deklarasyonda teröre karşı uluslararası çalışmalara destek verilmesi gerektiği vurgulanmıştır.³⁶⁰

Bölge ülkelerinden Cezayir’de ise demokratikleşme bağlamında önemli gelişmeler yaşanmaktadır. Cezayir’de Mayıs 2002’de yapılan alt meclis seçimlerinde FLN oyların çoğunu almıştır.³⁶¹ Ordunun desteği ile iktidara gelen Bouterflika, iktidarı döneminde ordu ile ters düşmüş bundan dolayı Nisan 2004 seçimlerinde desteklenmemiştir.³⁶² Buna karşın Bouterfika, iki aşamalı seçimlerin sonucunda büyük bir başarı ile sandıktan çıkmıştır.³⁶³ Oldukça özgür ve adil geçen seçimlere Arap dünyasında ilk kez bir kadın aday da katılmıştır.³⁶⁴

Bouterflika, ikinci döneminde ilk olarak ordu üzerine eğilmiştir. Ordunun politika üzerindeki egemenliğini kırmak isteyen Bouterflika, birçok generalin ve yüksek rütbeli subayın emekli edilmesini sağlamıştır.³⁶⁵ Bunun dışında Bouterflika, iktidarının ilk yıllarında başladığı toplumsal uzlaşmayı tamamlayacağını ilan etmiştir. Bouterflika

The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **Tunisia**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 8-9.

³⁵⁹ Tunus’da 1959 anayasası yürürlükte. Anayasada 1988 ve 2002’de değişiklikler yapılmıştır. Anayasanın tam metni için bkz. http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/ts00000_.html, 25 Haziran 2006. ve a.g.e., s. 8.

³⁶⁰ Tunus Deklarasyonu’nun tam metni için bkz.: <http://www.arabsummit.tn/en/tunis-declaration.htm>, 25 Haziran 2006.

³⁶¹ The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **Algeria**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 13-14.

³⁶² A.g.e., s. 6.

³⁶³ A.g.e., s. 13.

³⁶⁴ A.g.e., s. 6-7.

³⁶⁵ Emekli edilen isimler için bkz.: A.g.e., s. 8.

bu doğrultuda Ağustos 2005’de *Toplumsal Uzlaşma ve Barış İçin Beyanname*’yi ilan etmiştir.³⁶⁶

Beyanname, Eylül 2005’de referanduma sunulmuş ve ardından yürürlüğe koyulmuştur. Beyanname, Cezayir’deki veya yurtdışındaki militanların eylemlerinden vazgeçmeleri halinde haklarında süren hukuki kovuşturmanın sona ereceğini belirtmiştir. Buna karşın, beyanname ile siyasal İslam’a etkinlik arttırması için yeni bir zemin kazandırılmayacağı da vurgulanmıştır.³⁶⁷

Fas, Kuzey Afrika bölgesinde reform sürecine giren ülkelerden diğeridir. Fas’ta reform sürecini 1999’da Kral Hasan’ın ölmesiyle birlikte yerine geçen oğlu VI Muhammed ilerletmektedir.³⁶⁸ Muhammed VI, iktidara geldiğinde kendisini anayasal monarşinin, hukukun üstünlüğünün, çok partili sistemin, insan haklarına saygının, bireysel özgürlüklerin, kadın haklarının geliştirilmesinin teminatı olarak gördüğünü ifade etmiş ve reform sürecinin başlayacağını işaretlerini vermiştir.³⁶⁹

Buna paralel olarak Eylül 2002 seçimleri Fas tarihinin en özgür ve adil seçimleri olmuş 26 partinin katıldığı seçimlerde ise İslamcı parti oylarını üçe katlamıştır.³⁷⁰ Kral Eylül 2002 seçimlerinden sonra en çok koltuğa sahip olan Abdulrahman Yusuf yerine meclis dışından bir isim olan ve halk arasında güvenilirliği olan Driss Jettou’yu atamıştır. Bu her ne kadar anti demokratik bir adım olarak görülse de Jettou öncüllerine göre reform sürecinde daha başarılı olmuş işçi yasası ve medeni kanunun değişmesini sağlamıştır.³⁷¹

Ancak Mayıs 2003’de Kazablanca’da gerçekleşen bombalı saldırılardan sonra hükümet yeni bir terörle mücadele yasası geçirmiştir. Yasa ardından 3.000 kişiyi tutuklamış, 1000 kişi de terörist suçlamasıyla cezaevine gönderilmiştir. Bunun sonucu

³⁶⁶ A.g.e., s. 13.

³⁶⁷ A.g.e., s. 14.

³⁶⁸ The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **Morocco**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 5.

³⁶⁹ A.g.e.

³⁷⁰ A.g.e., s. 10.

³⁷¹ A.g.e., s. 5-6.

yaşananlar ise 2005 insan hakları izleme raporunda değerlendirilmiş ve adaletin halen politik baskı altında iş gördüğü ve Fas'ın daha çok yolu olduğu not düşülmüştür.³⁷²

Kral II Hasan iktidarının ilk yıllarında siyasi düşünceden dolayı tutuklu olan mahkumları serbest bırakmış, mağdur ailelere tazminat ödemeye başlamış ve 2004'de yaşanmış insan hakları ihlallerini soruşturmak için *Adalet ve Uzlaşma Komisyonu*'nu kurulmuştur. 2005'in sonlarında komisyon Kral II. Hasan döneminde yüzlerce insanın illegal yöntemlerle öldürüldüğü, 9.000 insan hakları ihlali olduğuna karar vermiştir.³⁷³

Bunun yanında mağdurlar için tazminat ödeneceği ve adalet ve güvenlik sisteminde reforma gidileceği açıklanmıştır.³⁷⁴ Her ne kadar bunun yeterli olmadığı sayının çok az olduğu söylene de bu oldukça önemli bir adım olarak nitelendirilmektedir. Ocak 2004'te, yeni bireysel ve medeni kanun (moudawana) çok eşliliği sınırlanmış ve evlilikte, boşanmada ve çocukların velayetinde kadınlara erkeklerle eşit hakları vermiştir. Ancak bu değişiklikler muhalifler ve İslami partilerce protesto edilmiştir.³⁷⁵

Bunun yanı sıra medyada özgürlükler genişletilmiştir. Buna karşın kralın veya hükümetin Batı Sahrada'ki politikalarını ve İslam'ı eleştirmek gibi konular basın ele alamayacağı konular olarak kalmaya devam etmektedir.³⁷⁶ Bunun dışında yozlaşma karşıtı kampanyada devam etmektedir. Kral her ne kadar kendisini halkın kralı olarak görse ve monarşiyi modernleştirme isteğini belirtse de anayasal değişikliklerde ve gücü parlamentoya aktarmada oldukça gönülsüz davranmaktadır.³⁷⁷

Bunun dışında anayasal tartışmalar oldukça artmış durumdadır. Kral taraftarları kralın reform konusunda samimi olduğu ancak öncelikle mahkemelerin ve ordunun güçlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bunun dışında Kral II. Hasan Mayıs

³⁷² Raporlara örnek olarak Human Rights Watch'un raporu için bkz.: <http://hrw.org/reports/2004/morocco1004/index.htm>, 25 Haziran 2005 ve Amnesty International'ın raporu için bkz.: <http://web.amnesty.org/report2004/mar-summary-eng>, 25 Haziran 2006.

³⁷³ The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **Morocco**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 5.

³⁷⁴ A.g.e.

³⁷⁵ A.g.e., s. 7.

³⁷⁶ A.g.e., s. 24-25.

³⁷⁷ A.g.e., s. 8.

2005’de hükümetten gecekondlu, yoksulluk, sağlık, okuma yazma ve işsizliği içeren *İnsani Gelişim İçin Ulusal İnisiyatif* başlığında bir program hazırlamasını istemiştir.

Fas’ta 2005 yeni politik partiler kanunu yasalaşmıştır. Böylece yeni partilerin onaylanması kralın egemenliğinde bulunan İçişleri Bakanlığı’ndan alınıp mahkemelere verilmiştir. Yapılan değişikliklere göre partilere yapılan devlet yardımı kısıtlanmıştır. Yasaya ile partilerin karar alma mekanizmaları ve mali işleri şeffaf olması benimsenmiştir. Parti kapatmayı da zorlaştıran yasa, etnik, dini, dilsel ve bölgesel partilerin kurulmasını yasaklamıştır. Bu nedenle ülkedeki, İslami partilerin ve Berberi partilerin manifestolarını reforma tabi tutmaları gerekmiştir.³⁷⁸

Diğer bir Kuzey Afrika ülkesi Libya’da da devlet başkanı Kaddafi, ülkede politik ve ekonomik açılımlar yapacağını sinyallerini vermiştir. Kaddafi bu doğrultuda 2003 yılında Kitle İmha Silahları geliştirme çalışmalarını bırakacağını açıklamıştır. Kaddafi ayrıca, Libya’da sadece siyasi suçluları yargılayan bir mahkemeyi kapatmış, hukuki işler ve insan hakları komitesi kurulmuştur.³⁷⁹ Bunun dışında Kaddafi 31 Ağustos 2004 yılındaki yıllık konuşmasında Libya’da radikal politik reformlar yapacağını söylemiştir. Ancak Libya’da Kaddafi’nin ifadeleri sözden öteye geçmemiş otoriter rejimde herhangi bir yumuşama yaşanmamıştır. Bunun yerine Kaddafi, eski sisteme ve ideolojiye bağlılığını dile getirmeye devam etmiştir.

Görüldüğü gibi bölge ülkeleri bağımsızlıklarını kazandıkları yıllardan günümüze kadar demokratikleşme için üç önemli fırsat yakalamıştır. Ancak halen devam eden son süreç haricinde diğer iki fırsatı değerlendirilememiştir. 11 Eylül sonrası yakalanan yeni fırsatın değerlendirilebilmesi için önceki süreçlerde yapılan hataların tekrarlanması, bölgede reform için yararlı politikaların üretilmesi gerekmektedir. Bundan dolayı çalışmanın bir sonraki bölümünde bölgede demokratikleşmede karşılaşılan sorunlar ve bu sorunların çözümü için üretilebilecek politikalar incelenmiştir.

³⁷⁸ A.g.e., s. 6-7.

³⁷⁹ The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005, **Libya**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005, s. 6.

4. ORTADOĞU VE KUZEY AFRİKA ÜLKELERİNİN DEMOKRATİKLEŞMESİNDE KARŞILAŞILAN PROBLEMLER VE ATILMASI GEREKEN ADIMLAR

Çalışmanın bu bölümünde ODKA bölgesinde istikrarlı ve kalıcı bir demokratik dönüşümün gerçekleşe bilmesi için gerekli koşullar ve atılması gereken adımlar incelenmiştir. ODKA bölgesi büyük bir coğrafi alanı temsil etmektedir. Demokratikleşme bağlamında Kuzey Afrika'daki bir bölge ülkesinin gereksinimi, Körfez Bölgesi'ndeki bir ülkeden farklı olabileceği gibi, Körfez Bölge'sinden bir ülkenin ihtiyaçları diğer bir Körfez Ülkesi'nden farklılık sergileyebilecektir.

Buna karşın, her ne kadar ayrıntılarda farklılıklar bulunsa da bölgede demokratikleşme üzerine yazılı literatüre ve BM Arap İnsani Gelişme Raporları gibi raporlara bakıldığında bölgede demokratikleşme yolunda çıkan problemlerin genelleştirilebileceği görülmektedir. Bu çalışmada bölgede demokratikleşmeye verilen uluslararası desteğin niteliği, güvenlik ortamının sağlanamamış olması, güçlü demokratik kurumların yokluğu ve hukukun üstünlüğü ilkesinin bölge ülkelerinde yerleştirilememiş olması, ekonomik problemler, aktif ve etkili bir sivil toplumun yokluğu ve son olarak da kadınların ekonomik ve politik yaşama katılımı ile eğitimin yaygınlaştırılması ve nitelik olarak geliştirilmesinde yaşanan problemler bölgenin demokratikleşmesinde karşılaşılan sorunlar olarak ele alınmıştır. Bundan dolayı çalışmanın bu bölümünde, yukarıda sayılan faktörler incelenecektir.

4.1. ULUSLARARASI ATMOSFERİN UYGUNLUĞU VE ULUSLARARASI DESTEK

Otoriter rejimlerden demokratik rejimlere geçişlerde uluslararası aktörlerin vereceği destek oldukça önem taşımaktadır. ODKA bölgesine bakıldığında Soğuk Savaş'ın bitmesiyle birlikte bölgede ekonomik ve politik reformları desteklemek amacıyla NATO, AGİT, DEF, AB, ABD ve G-8 gibi bir çok uluslar aktör tarafından girişimler başlatıldığı görülmektedir. Ancak bu girişimlerin birçoğu ya oldukça etkisiz

kalmış ya da sınırlı başarılar elde etmiştir. Çalışmanın bu bölümünde bölgede demokratikleşme amacıyla başlatılmış uluslararası girişimler ele alınmıştır.

4.1.1. NATO’nun Akdeniz Diyalogu

NATO bölgeyle Soğuk Savaş yıllarından itibaren ilgilenmeye başlamıştır. Soğuk Savaş yıllarında NATO bölgeye daha çok Doğu-Batı çatışmasının bir uzantısı olarak bakmış ve bölgede yaşanacak olası bir Sovyet işgaline karşı stratejiler geliştirmiştir. Ancak Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte NATO, yeni bir strateji geliştirme ihtiyacı hissetmiştir.

Bu doğrultuda NATO, değişen güvenlik ortamına uyum sağlamak amacıyla Kasım 1991 yılında düzenlenen Roma Zirvesinde ‘*stratejik kavram*’ ı kabul etmiştir.³⁸⁰ Kavram Nisan 1999 yılında düzenlenen Washington Zirvesinde gözden geçirilmiş ve *yeni stratejik* kavram kabul edilmiştir. Böylece kolektif savunmadan kolektif güvenliğe geçen NATO, ana görevlerini, transatlantik bağlantının korunması, etkili bir askeri gücün devamı, kriz yönetimi ve çatışmaların önlenmesi, Ortaklık işbirliği ve diyalogun geliştirilmesi, genişleme ve kitle imha silahlarının yaygınlaşmasının önlenmesi olarak belirlemiştir.³⁸¹

NATO’nun Akdeniz bölgesine bakışı da yeni strateji sonucu gelişmiştir. Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerine Akdeniz üzerinden komşu olan NATO yeni tehditleri önlemek ve üye ülkelerin güvenliğini sağlamak üzere projeler geliştirmek için çalışmıştır. NATO, bu çerçevede Aralık 1994’te Akdeniz bölgesindeki bazı devletlerle temasa geçilmesine karar verilmiştir.³⁸²

Yapılan girişimler sonucu Şubat 1995’te Mısır, İsrail, Moritanya, Fas ve Tunus NATO ile diyaloga davet edilmiştir. Davet çağrısı Kasım 1995’te Ürdün’e, Şubat 2000’de Cezayir’e yapılmıştır. NATO diyalog yoluyla bölge ülkeleri ile işbirliğini

³⁸⁰ Stratejik kavram ile ilgili bkz. <http://www.nato.int/docu/comm/49-95/c911108a.htm>, 25 Haziran 2006.

³⁸¹ Yeni stratejik kavram ile ilgili bkz. <http://www.nato.int/docu/pr/1999/p99-064e.htm>, 25 Haziran 2006. ve <http://www.nato.int/docu/comm/49-95/c911107a.htm>, 25 Haziran 2006.

³⁸² Ian O. Lesser-Jerrold D. Green- Stephen F. Larrabee-Michele Zanini, **The Future of NATO's Mediterranean Initiative: Evolution and Next Steps**, Santa Monica, CA: Rand Corporation, 2000.

geliştirmeyi amaçlamıştır. NATO, gelişen iş birliği sayesinde tarafların birbirini yanlış anlamadan kaçınabileceğini ve bu sayede bölgesel güvenlik ve istikrar ortamının yaratılabileceğini düşünmüştür.

NATO'nun Avrupa-Akdeniz Ortaklık Konseyi (AAOK) ve Barış için Ortaklık gibi dışa dönük bir takım girişimleri bulunmaktadır. Ancak Akdeniz Diyalogu bazı mesafeler katetmesine rağmen bu girişimler gibi başarılı olamamıştır. Akdeniz diyalogundan beklenen başarının elde edilememesinin çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki diyalogun nasıl geliştirileceği konusunda müttefikler arasında bir uzlaşmanın sağlanamamasıdır. Akdeniz Diyalogu ülkelerin diyalogtan farklı beklentileri bulunmaktadır ve NATO ile işbirliğinin nereye kadar gidebileceği konusunda farklı düşünmektedirler.³⁸³

Akdeniz diyalogunun kısmi başarısızlıklarına rağmen diyalogun geleceğine iyimser bakılmaktadır. NATO liderleri 2002 yılında düzenlenen Prag Zirvesinde Akdeniz Diyalogu'nun politik ve pratik boyutunu güçlendirme konusunda görüş birliğine varmışlardır. Zirve ardından yayınlanan deklarasyonda, daha düzenli ve etkili bir danışma süreci belirleyebilmek amacıyla mevcut ikili ve çok taraflı diyalogun sunduğu olanaklardan daha iyi yararlanılması, üst düzeyli temaslar ve karar mekanizmalarının da katılımı ile politik ilişkilerin daha yoğunlaştırılması, Akdeniz ortakları ile belirli AAOK faaliyetleri arasında bir bağ kurarak AAOK çerçevesinden yararlanılması, daha belirli konulara odaklanan faaliyetler, işbirliğinde ihtiyaca göre düzenlenmiş bir yaklaşım, ve uzmanlar düzeyinde sınırlı danışmalar vasıtasıyla ortak endişe konusu olan güvenlik konularındaki pratik işbirliğinin daha da geliştirilmesi hedeflenmiştir. Bunun yanı sıra deklarasyonda diyalog ülkelerine askeri eğitim ve danışma vermek bulunmaktadır.³⁸⁴

NATO, 11 Eylül sonrası dönemde de bölgeyle ilgilenmeye devam etmiştir. NATO, konuyu 28- 29 Haziran 2004 tarihlerinde gerçekleşen NATO'nun İstanbul Zirvesi'nde masaya yatırmıştır. Zirve ardından GODKA ülkelerine yönelik 'İstanbul İşbirliği Girişimi' (Istanbul Cooperation Initiative-ICI) başlatılmıştır. ABD tarafından

³⁸³ A.g.e. s. 25-31.

³⁸⁴ Prag Zirvesi ardından şekillenen Akdeniz boyutuyla ilgili bkz.: <http://www.cesd.org/natonotes/notes51.htm>, 25 Haziran 2006.

NATO konseyine önerilen girişimle hem ikili ilişkileri daha yararlı kılınması hem de bölgede güvenlik ve istikrar sağlanması hedeflenmiştir. Girişim ile ittifakın özellikle savunma ve güvenlik alanlarında artı bir katkı getirebilmesine odaklanılırken diğer uluslararası aktörlerin bu türden girişimlerini dikkate aldığı, ancak ayrı bir oluşum olduğu vurgulanmıştır.³⁸⁵

4.1.2. AGİT'in ve DEF'in Girişimleri

Bölgede reformlara yönelik diğer bir uluslararası girişim AGİT tarafından başlatılmıştır. AGİT 1973 yılında Soğuk Savaşın en yoğun yaşandığı dönemde 35 ülke tarafından Helsinki'de temelleri atılan ve 1975 yılında 35 ülkenin Devlet ve Hükümet Başkanları tarafından imzalanan Helsinki Nihai Senedi ile başlayan sürecin devamıdır.

AGİT, Soğuk Savaş yıllarında birbirleriyle savaşması an meselesi olan iki hasım grubun üyelerini aynı platformda toplayarak belirlenmiş çerçevelerde gerilimin yaşanmasını önlemiştir. Bu doğrultuda Helsinki Süreci'nin Sovyetlerin dağılmasında ve Orta ve Güneydoğu Avrupa ülkelerinin demokratikleşme sürecinde önemli bir role sahip olmuştur.

AGİT bölge ile ilgilenmesi 1994'de Budapeşte Gözden Geçirme Konferansı'nda Cezayir, Mısır, İsrail, Fas ve Tunus temsilcileri ile gayri resmi ilişki grubu kurulması ile başlamıştır.³⁸⁶ Bunun ardından AGİT, Akdenizli ortaklarıyla yıllık zirveler düzenleyerek *güvenlikte insan boyutu, demokrasinin desteklenmesi ve hukukun üstünlüğüne* odaklanan yıllık zirveler düzenlemiştir.³⁸⁷

İstanbul, 18-19 Kasım 1999 tarihlerinde AGİT Zirvesine ev sahipliği yapmıştır. AGİT soğuk savaş sürecinde yakaladığı başarının tecrübelerini bölge ülkeleriyle paylaşmaya çalışmıştır. AGİT, çeşitli toplantı ve konferanslarla ülkelerin birbirini karşılıklı olarak daha iyi anlayabileceğini düşünmüştür. Ancak zirvelerin sadece

³⁸⁵ İstanbul İşbirliği Girişimi'nin ayrıntıları için bkz.: <http://www.nato.int/docu/comm/2004/06-istanbul/docu-cooperation.htm>, 25 Haziran 2006.

³⁸⁶ Deklarasyon için bkz.: <http://www1.umn.edu/humanrts/osce/new/budapest-summit-declaration.html>, 25 Haziran 2006.

³⁸⁷ Yapılan çalışmaların listesini görmek ve ayrıntıları öğrenmek için bkz.: <http://www.osce.org/ec/documents.html?lsi=true&limit=10&grp=322>, 25 Haziran 2006.

konferans ve toplantılar şeklinde ilerlemesi ve katılımcı ülkelerin bir mutabakata varamaması nedeniyle başarıya ulaşamamıştır.

Bölgeye yönelik diğer bir girişim de Dünya Ekonomik Forumu tarafından başlatılmıştır. 1994- 1997 yılları arasında DEF, yılda dört kez yapılmak üzere Akdeniz ve Kuzey Afrika bölgesinde özel sektör yatırımlarını desteklemek amacıyla zirveler düzenlemiştir. Ancak, DEF'in girişimi de ekonomik gelişmenin güvenlikle ilişkili olması ve bölgedeki sorunlara barışçı çözüm bulunamaması nedeniyle başarılı olamamıştır.³⁸⁸

DEF de bölgeye yönelik girişim başlatan uluslararası örgütlerden diğeridir. DEF dahilinde 100'ler Meclisi tarafından Batı-İslam Dünyası Diyalogu'nu başlatmıştır.³⁸⁹ Batı ve Müslüman dünyası arasında uzlaş ve işbirliğinin güçlendirilmesini amaçlayan diyalog politikacıları, din adamlarını, iş adamlarını, medya patronlarını ve düşünürleri farklılıklarını daha iyi anlamak ve uzlaş içerisinde hareket etmek için bir araya getirmeyi amaçlamaktadır. Diyalog iş dünyasının olumlu değişimlerde rol oynayabileceği tezinden yola çıkmıştır. DEF diyalog ile kültürler arası anlayış ve bilgiyi arttırmak, temel anlaşmazlık noktalarını saptamak ve tanımlamak, karşılıklı saygı ve çıkar temelinde işbirliğini ve ortaklığı geliştirmeyi amaçlamaktadır.

DEF, ilk kısım çerçevesinde yıllık toplantılar düzenleyip tartışmalar yapmaktır. Bu doğrultuda 15 Mayıs 2005'de Ürdün'de 'Din, Laiklik ve Modernleşme'³⁹⁰, 26 Ocak 2005'de Davos'da 'Ortak Değerler & Paylaşılan İlgiler'³⁹¹; 2005'de Ürdün'de 'Eğitim ve Diğerleri; Harmoniyi Güçlendirmek ve Farklılıkların Üstesinden Gelmede Eğitimin Potansiyel Rolü'³⁹² başlıklı toplantılar düzenlenmiştir. İkinci kısımda ise 100'ler Meclisi İslam-Batı işbirliğini geliştirmek amacıyla geliştirilecek projeleri desteklemeyi taahhüt etmektedir.

³⁸⁸ Örneğin Kazablanka toplantısı, bkz.: <http://dosfan.lib.uic.edu/erc/briefing/dossec/1994/9410/941030dossec.html>, deklarasyon için bkz.: <http://www.mfa.gov.il/MFA/Peace%20Process/Guide%20to%20the%20Peace%20Process/Casablanca%20Declaration%20-%20Mideast-NAfrica%20Economic>, 25 Haziran 2006.

³⁸⁹ İslam-Batı Diyalogu'nun ayrıntıları için bkz.: <http://www.weforum.org/site/homepublic.nsf/Content/West-Islamic+World+Dialogue>, 25 Haziran 2006.

³⁹⁰ Toplantının geniş özeti için bkz.: http://www.weforum.org/pdf/C-100/Report_Jordan_2004.pdf, 25 Haziran 2006.

³⁹¹ Toplantının geniş özeti için bkz.: http://www.weforum.org/pdf/C-100/Summary_Discourse_Common_Values_Davos_2005.pdf, 25 Haziran 2006.

³⁹² Toplantının geniş özeti için bkz.: http://www.weforum.org/pdf/C-100/summary_jordan05.pdf, 25 Haziran 2006.

4.1.3. AB'nin Barselona Süreci ve Yeni Komşuluk Politikası

Bölgeye yönelik proje geliştiren uluslararası aktörlerin başında AB gelmektedir. AB bölge ile daha 1970'ler ve 1980'lerde başlamıştır. Ancak soğuk savaş dinamikleri içerisinde geliştirilen projeler gerçekçi olmaktan uzak hedefler koyarak fazla iyimser olmuştur. Soğuk savaşın sona ermesiyle birlikte AB tekrar bölgeye odaklanmaya başlamış ve bu doğrultuda Akdeniz havzasında barış ve güvenliğe katkıda bulunmak amacıyla Kasım 1995'te Barselona sürecini başlatmıştır.

Barselona süreci Kasım 1995'te 12 AB üyesi ülke ve 15 Akdeniz ülkesinin imzaladığı Barselona deklarasyonu ile başlamıştır. Süreç sosyal, insani ve kültürel işbirliği süreci, siyasi işbirliği ve güvenlik, ekonomik ve mali işbirliği ve güvenlik şeklinde üç sac ayağı üzerine kurulmuştur.³⁹³

AB bölge ülkelerindeki hızlı nüfus artışı, yüksek işsizlik oranı ve kaynak yetersizliğinin kalkınmaya engel olduğunu belirtmiştir. Buna göre sağlık, eğitim ve barınma gibi hayati konulardaki gereksinimlerin kısa dönemde karşılanamaması sosyal gerilimlerin temel nedenini teşkil etmektedir. Bu durum toplumlardaki aşırı unsurların güçlenmesini sağlamakta ve göçü teşvik etmektedir. Ülkelerin bu tür sorunları çözmede tek başına yeterli ve etkili olamadığını düşünerek tüm bölge ülkelerini bir araya getirmeyi düşünmüştür.³⁹⁴

AB'ye göre gerçekleştirilecek bir işbirliği hem AB-bölge devletleri hem de bölge içi ticareti canlandıracak dolayısıyla geliştirecektir. Bu sayede yeni iş imkanları açılacak, istihkam artacak ve refahın yükselmesiyle toplumsal gerilim ve göç yavaşlayacaktır. Böylece AB, Barselona süreci ile ülkelerin kalkınmasına yardımcı olmayı ve bu sayede bölgesel barış ve güvenliği korumayı hedeflemiştir.³⁹⁵

Barselona sürecinin üzerine inşa edildiği üç ayak içerisinde, ekonomik ortaklık boyutu 2010 yılına kadar Avrupa-Akdeniz Serbest Ticaret Alanı kurulması gibi somut

³⁹³ Deklarasyon için bkz.: http://www.euromedrights.net/english/barcelona-process/barcelona_declaration.html, 25 Haziran 2006.

³⁹⁴ A.g.e.

³⁹⁵ A.g.e.

ve kapsamlı bir hedefi olması nedeni ile en önemli unsur olarak ön plana çıkmıştır. Deklarasyon ile üye ülkeler ikili serbest ticaret anlaşmaları yolu ile EUROMED bölgesinde 40 üyeli ve 800 milyon insanı kapsayan bir serbest ticaret alanı kurmayı hedeflemişlerdir.³⁹⁶

AB Barselona süreci için hatırı sayılır bir bütçe hazırlamıştır. AB süreç için 3. 5 milyar Avro'su 1995- 1999 yılları arası, 5. 5 milyar Avro'su 2000- 2006 yılları arasında kullanılmak üzere toplan 9 milyar Avro'luk bir kaynak ayırmıştır.³⁹⁷ İtalya'nın dönem başkanlığı sırasında farklı alanlarda işbirliğine gidilmiştir. Ancak daha sonraki dönem başkanlıkları sırasında süreç yavaşlamaya başlamıştır.

EUROMED süreci 15- 16 Kasım 2000 yılında Marsilya'da gerçekleştirilen dışişleri bakanları toplantısı sonucunda tekrar canlanmaya başlamıştır. Toplantı sonrasında alınan karar ile Avrupa-Akdeniz ticaret bakanlarının her yıl toplanması kararlaştırılmıştır.³⁹⁸

Birinci Ticaret Bakanları Konferansı 29 Mayıs 2001'de Brüksel'de yapılmıştır. Toplantıda taraf ülkelerin ticaret bakanları EUROMED bölgesinde ekonomik entegrasyonun olumlu sonuçlarının alınabilmesi için Pan-Avrupa Menşe Kümülyasyon Sistemi'nin Akdeniz alanına yaygınlaştırılması ve hizmet ticareti ve yatırımlar önündeki temel engellerin kaldırılması için çalışmaların başlatılması kararını almışlardır.³⁹⁹

Avrupa Akdeniz ortaklığı her AB'nin güneyinde refah, istikrar ve barış alanı oluşturmayı hedeflemiştir. Süreç ile bazı başarılar kazanılmıştır ancak genel olarak bakıldığında süreç ile amaçlanan hedeflere varıldığını söylemek zor görünmektedir. Süreç ile sağlanan kısmi başarılar öncelikle bölge ülkelerinin önemli bölümünün sürece dahil edilebilmesi ve yeterli mali kaynakların bulunması olarak gösterilmektedir.

Sürecin sekteye uğramasının nedenlerinden birisi Arap-İsrail sorunu olmuştur. Sürece katılan ülkeler Avrupa-Akdeniz işbirliğini giderek bir Ortadoğu barışı sürecine

³⁹⁶ A.g.e.

³⁹⁷ A.g.e.

³⁹⁸ Sonuç belgesi için bkz.: <http://www.euromed-seminars.org.mt/archive/ministerial/iv-marseilles.pdf>, 25 Haziran 2006.

³⁹⁹ Bkz.: <http://www.euromedrights.net/english/barcelona-process/EMP/summits/brussels.htm>, 25 Haziran 2006.

döndürmeye başlamışlardır. 15- 16 Nisan 1997 yılında Malta’da yapılan ikinci Bakanlar konferansında dışişleri bakanları Arap-İsrail uyuşmazlığına odaklanmışlardır.⁴⁰⁰

Barselona sürecinin başarılarının ve başarısızlıklarının değerlendirildiği Barselona Artı Demokratik Ülkelerin Avrupa-Akdeniz Topluluğuna Doğru” başlıklı Euromediterranean raporu önem taşımaktadır. Bu rapora göre, AB süreç ile ekonomik alandaki gelişmelerin politik alana da yansıtacağını düşünmüştür. Ancak ekonomik alandaki ilerlemeler politik alana etki etmemiştir.⁴⁰¹

Raporda ekonomik politikaların politik ve sosyal etkileri, demokrasi ve insan hakları, sivil toplumun rolü, politik ve güvenlik işbirliği, adalet ve içişleri, göç başlıkları altında sürecin analizi yapılmıştır. Buna göre süreç bazı olumlu gelişmelerin sağlanmasına yardımcı olmakla birlikte genel olarak hedeflerine varamamıştır.⁴⁰²

27- 28 Kasım 2005 tarihleri arasında Barselona sürecinin 10. yılında, başarı ve başarısızlıkların değerlendirilmesi amacıyla AB-Akdeniz Zirvesi düzenlenmiştir. İlk kez hükümet ve devlet başkanları düzeyinde yapılan zirveye 25 AB üyesi yanı sıra Türkiye, Cezayir, Filistin Yönetimi, Mısır, İsrail, Ürdün, Lübnan, Fas, Suriye ve Tunus katılmıştır. Konferansta terör, göç, ekonomik ve politik reformlar tartışılmıştır. Konferans sonucunda terör için ortak mücadele, Akdeniz’e kıyısı olan Afrika ülkelerinin kalkınması için 5 yıllık plan hazırlanması, Akdeniz ülkelerinde 2010 yılına dek serbest ticaret bölgesinin oluşturulması, tarım ve hizmet sektöründe yeni istihdam alanlarının yaratılması, yasadışı göçü önlemek için çeşitli fonların ayrılması gibi önemli kararlar alınmıştır.⁴⁰³

AB güney Akdeniz ülkelerini kapsayan Yakın Komşuluk Politikaları başlıklı yeni bir proje geliştirmiştir. AB bu yeni politikası ile bölge ülkelerinde hukukun üstünlüğü, iyi yönetim, insan haklarına saygı, iyi komşuluk ilişkilerinin öne

⁴⁰⁰ Zirve ardından yayınlanan sonuç metni için bkz.: <http://www.euromed-seminars.org.mt/archive/ministerial/ii-malta.htm>, 25 Haziran 2006.

⁴⁰¹ Euromesco Report, **Barcelona Plus Towards a Euro-Mediterranean Community of Democratic States**, Lizbon: EuroMeSCo Secretariat, 2005, s. 7-8.

⁴⁰² A.g.e.

⁴⁰³ Zirve sonrası yayınlanan belgeler için bkz.: http://europa.eu.int/comm/external_relations/euromed/summit1105/, 25 Haziran 2006.

ıkarılması, Pazar ekonomisi ve sürdürülebilir kalkınma temelinde yeni bir imtiyazlı ilişki türü kurmayı hedeflemektedir.⁴⁰⁴

AB, Barselona sürecinden çıkarttığı derslerinde etkisiyle siyasal, ekonomik ve kurumsal anlamda reformlar Yapabilme kapasitesini gösteren ülkelere bir takım imtiyazlar vermeyi tasarlamaktadır.⁴⁰⁵ AB'nin girişimi yeni olmasına karşılık bazı eleştiriler almıştır. Eleştirilerin başında yeni politikanın sadece Güney Akdeniz ülkelerini ele alması körfez ülkeleriyle ilişkileri kısıtlı tutmasıdır. Diğerk bir eleştiri ise üyelik hedefi olmadan bölgede böyle bir reform sürecinin başlamasına karşı olumsuz bakış açısıdır.⁴⁰⁶

4.1.4. ABD'nin Büyük Ortadoğ Projesi ve G-8'in GODKA Girişimi

Amerikan dış politikasında demokratikleşme söylemi dönemine göre yükselişe veya dşye geçmesine karşın her zaman öncelikli konulardan birisi olarak gösterilmiştir. Ancak ABD'nin Ortadoğ'ya yönelik politikaları bu idealden uzak olmuştur.

Bölge ABD açısından oldukça önemli bir bölgedir. Bölgenin coğrafi konumu ve yer altı kaynakları ABD'nin bölgeyle sürekli olarak ilgilenmesine neden olmuştur. ABD bölgede demokratikleşme söylemini de tekrar etmesine rağmen otoriter rejimlerle sıkı işbirliğı içerisine girmiştir. ABD'nin bu politikası bölgedeki çıkarlarını korumak ve istikrarı sağlamak üzere şekillenmiştir.

ABD'nin Ortadoğ'ya yönelik dış politikası 11 Eylül 2001 terörist saldırıları ardından dramatik bir şekilde değişmiştir. Eylemi yapan El-Kaide terör örgütünün ve destekçilerinin temelde bu coğrafiyada konuşlanmış ve örgütlenmiş olması ABD'nin dikkatini bölgeye çekmiştir. Böylece ABD otoriter rejimleri desteklemenin maliyetini

⁴⁰⁴ Ayrıntılar için bkz.: http://ec.europa.eu/comm/world/enp/index_en.htm, 25 Haziran 2006.

⁴⁰⁵ Bkz.: Burak Akçapar, Mensur Akgün, Meliha Altunışık ve Ayşe Kadioğlu'nun 25-27 Haziran 2004 tarihli gerçekleştirilen NATO'nun İstanbul Zirvesi'nde sunulmak için hazırladıkları , "The Debate On Democratization In The Broader Middle East And North Africa: A Civic Assessment From Turkey" başlıklı çalışmanın gözden geçirilmiş ve geliştirilmiş olan alışma; Mensur Akgün - Fatih Furtun, **Genişletilmiş Ortadoğ Ve Kuzey Afrika'da Demokratikleşme Tartışması: Türkiye'den Sivil Bir Değerlendirme**, İstanbul: TESEV, (Yayınlanacak).

⁴⁰⁶ A.g.e.

hesaplamaya başlamıştır. Bölgede otoriter rejimler hiçbir muhalefete izin vermediğinden sadece İslami gruplar yeraltından muhalefet etmekte böylece halkın desteğini sağlamaktadır. Bunun yanı sıra ABD, bölgedeki ekonomik ve politik ortamın terörist örgütlerin adam devşirmesine zemin hazırladığını görmüştür.

Bölgeye bakıldığında GODKA ülkelerinin modernleşme ve küreselleşmenin zorunluluklarını yerine getiremediği görülmektedir. ABD bölge rejimlerinin yaşadığı zorlukların nedenini bölgedeki sosyoekonomik ve siyasal krizlerin neden olduğunu düşünmeye başlamıştır. ABD'ye göre yaşanan krizler bölgede köktencilğe ve anti-amerikancılığa dönüşmektedir.

Bölge için yeni bir dış politika geliştirmek zorunluluğu hisseden ABD böylece terörizmin panzehiri olarak demokratikleşmeyi gören yeni bir anlayış geliştirmeye başlamıştır. Yeni tehlike kaynaklarını Fas'tan Pakistan'a kadar geniş bir coğrafyada tanımlayan ABD bu bölgede demokratikleşmeyi tartışmaya açmaya başlamıştır. Yeni görüş iktidardaki yeni-muhafazakarlar arasında değil Demokrat Parti içinde ve Kongrede de taraftar bulmuştur. ABD'nin yeni dış politikası GODKA'da siyasal ve sosyal reform gerekliliğinin uluslararası gündeme taşınmasına da neden olmuştur.

Bölgenin demokratikleşmesi gerektiği konusunda bir uzlaşısı mevcut bulunsa da hangi araçların ve yöntemlerin kullanılacağı konusunda belirsizlik yaşanmıştır. Bush yönetimi başlangıçta askeri yöntemlerin kullanılacağını belirmesine rağmen özellikle Irak'ta yaşanan gelişmeler sonucu politikasını değiştirmesine neden olmuştur. Böylece ABD askeri stratejisini politik ve sosyoekonomik bir stratejiyle desteklemeye başlamıştır.

ABD, Orta Doğu'ya ilişkin ilk resmi politikasını 13 Aralık 2002'de ortaya koymuştur. Dönemin ABD Dışişleri Bakanı Colin Powell 'ABD-Orta Doğu Ortaklık Girişimi' ni (U.S.- Middle East Partnership Initiative) ilan ederek yeni politikanın ipuçlarını vermiştir. Powell, yeni ortaklık girişiminin amaçlarını Arap ülkelerinde serbest ticaretin gelişmesi, girişimciliğin cesaretlendirilmesi, Müslüman kız

çocuklarının eğitimi ve vatandaşların siyasal taleplerinin dile getirilmesinin desteklenmesi olarak açıklamıştır.⁴⁰⁷

Demokratikleşme konusundaki diğer konuşmayı 9 Mayıs 2003’de ABD Başkanı George W. Bush South Caroline Üniversitesinde yapmıştır. Bush konuşmasında terörizmin küreselleştiğini vurgulamıştır. Bush, Arap ülkelerindeki durumun kendi şehirlerine acı ve şiddeti getirdiğini ifade etmiştir. Bush, özgürlük ve barışın Ortadoğu’da ki şiddeti dindirebileceğini bununda kendi güvenlikleriyle ilintili olduğunu altını çizmiştir.⁴⁰⁸

ABD’nin NATO daimi temsilcisi Nicholas Burns 19 Ekim 2003’te yaptığı konuşma ile ABD’nin yeni stratejisini uygulamayı düşündüğü bölgenin sınırlarını çizmiştir. Burns, Prag zirvesinde yaptığı ‘NATO ve Büyük Orta Doğu’ başlıklı konuşmada NATO’nun soğuk savaş yıllarında Avrupa ve Kuzey Amerika’yı savunmak için kurulduğunu ancak artık tehlikenin kaynaklarının değiştiğini vurgulamıştır. Burns konuşmada NATO’nun geleceğinin doğu ve güneyde yani Büyük Ortadoğu’da olduğunu söylemiştir.⁴⁰⁹

ABD’nin bölgeye bakışını şekillendiren diğer bir konuşma ABD Başkanı George W. Bush tarafından 6 Kasım 2003’de yapılmıştır. Bush, Ulusal Demokrasi Vakfı’nın (National Endowment for Democracy-NED)’in yirminci kuruluş yıldönümünde Washington D.C.’de yaptığı konuşmada bölgeye yönelik geliştirdiği “özgürlük stratejisi hamlesi”nden (Forward Strategy of Freedom) söz etmiştir.⁴¹⁰ Böylece ABD yönetimi demokratikleşme konusunun dış politikasından bir öncelik olduğunu dile getirmiştir. Bush benzer içerikteki bir konuşmasıyla 20 Ocak 2004’de yaptığı Ulusa Sesleniş konuşmasında da yinelemiştir.⁴¹¹

⁴⁰⁷ Colin Powell’in yaptığı “The U.S.- Middle East Partnership Initiative: Building Hope for the Years Ahead” başlıklı konuşma için bkz.: <http://www.heritage.org/Research/MiddleEast/h1772.cfm>, 25 Haziran 2006.

⁴⁰⁸ George W. Bush’un yaptığı konuşmanın tam metni için bkz.: <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2003/05/20030509-11.html>, 25 Haziran 2006.

⁴⁰⁹ Nicholas Burns’ün yaptığı “The New NATO and the Greater Middle East” başlıklı konuşmanın tam metni için bkz.: <http://nato.usmission.gov/ambassador/2003/s031019a.htm>, 25 Haziran 2006.

⁴¹⁰ George W. Bush’un yaptığı konuşmanın tam metni için bkz.: <http://www.ned.org/events/anniversary/oct1603-Bush.html>, 25 Haziran 2006.

⁴¹¹ George W. Bush’un yaptığı konuşmanın tam metni için bkz.: <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2004/01/20040120-7.html>, 25 Haziran 2006.

ABD konuyu uluslararası gündeme taşıması ABD Başkan Yardımcısı Dick Cheney de, 24 Ocak 2004’de Davos’taki Dünya Ekonomik Forumu’nda ki konuşması sonucu gerçekleşmiştir. Cheney konuşmasında, GODKA bölgesinde kadın hakları, siyasal katılım, hukukun üstünlüğü, ekonomik gelişme gibi konularda reforma destek vereceklerini belirtmiş ve bu konularda Avrupalı ortaklarının yardımına ihtiyaçları olduğunu açıklamıştır. Cheney aynı konuşmada İsrail’in güvenliğinin sağlanmasının öncelikli hedefleri olarak kalmaya devam ettiğini de vurgulamış, bunun yanı sıra bağımsız bir Filistin devletini de desteklerini söylemiştir.⁴¹²

BOG ile ilgili ilk metin 13 Şubat 2004’te yayınlanmıştır. Londra merkezli ve İngilizce olarak yayımlanan Arap gazetesi *Al-Hayat*, Bush yönetimince Haziran 2005’t e yapılacak olan G-8 zirvesi için hazırladığı taslak metni yayınlamıştır.⁴¹³ 2002 ve 2003 tarihlerinde yayınlanan Birleşmiş Milletler Arap İnsani Kalkınma Raporlarına dayanılarak hazırlanan metinde, bölgede özgürlük, bilgi ve kadın hakları şeklinde sınıflandırılabilir üç demokrasi eksikliğinden bahsedilmiştir. Metinde, bu üç demokrasi eksikliğinden hareketle bölge ülkelerinde demokrasiyi ve iyi yönetişimi sağlamak, bilgi toplumu yaratmak ve ekonomik fırsatları geliştirmek gibi konularda ortak reform hedefleri öne çıkartmaları gerektiği dile getirilmiştir.⁴¹⁴

Taslak metnin yayınlanması ardından tüm dünyadan çeşitli eleştiriler gelmeye başlamıştır. ABD’nin düzenlediği metne karşı ilk eleştiri Mısır Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek’ten gelmiştir. Mübarek, dışarıdan reformun dayatılamayacağını, demokratikleşmenin ancak içeriden başlatılırsa istikrarlı devam edebileceğini söylemiştir. Suudi Veliaht Prens Abdullah ile misafir ettiği Pakistan lideri Pervez Müşerref de yaptıkları ortak açıklamada Müslüman ve Arap ülkelere dışarıdan dayatılacak bir reforma karşı olduklarını belirtmişlerdir.⁴¹⁵ Bunun yanı sıra bölge ülkeleri, taslak metnin Filistin-İsrail sorununa değinmediğini dolayısıyla başarısızlığa mahkum olduğu dile getirilmiştir.⁴¹⁶

⁴¹² Cheney’in yaptığı konuşmanın tam metni için bkz: <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2004/01/20040124-1.html>, 25 Haziran 2006.

⁴¹³ Al hayattaki metin için bkz.: <http://english.daralhayat.com/Spec/02-2004/Article-20040213-ac40bdaf-c0a8-01ed-004e-5e7ac897d678/story.html>

⁴¹⁴ A.g.e.

⁴¹⁵ “Ortadoğu planına itiraz çok”, **Radikal**, Mart 9, 2004, s. 10.

⁴¹⁶ Al-Hayat’ta yayımlanan metine Orta Doğu ülkelerinden bazı tepkiler için bkz. Policy Brief, Carnegie Endowment for International Peace, 29 Mart 2004, s. 5.

Taslak metne karşı Avrupa ülkelerinden de çeşitli tepkiler gelmiştir. Girişimin çok fazla reçete özelliği taşıdığını düşünen Avrupalı karar vericiler, AB'nin başlattığı Barselona Sürecinin göz ardı edilmesi, Arap-İsrail sorununun es geçilmesi ve bölge ülkelerinden görüş alınmamasını başlıca eksiklikler olarak not etmişlerdir.⁴¹⁷ Bu doğrultuda, Almanya Dışişleri Bakanı Joschka Fischer ve Fransa Dışişleri Bakanı Dominique de Villepin, girişimin empoze edici bir tavır içinde sunulmasının zararlarına ve bölge ülkeleri ile işbirliğinin önemine dikkat çekmiştir.⁴¹⁸

Taslak metne karşı yoğun eleştiriler getirilmesinin nedenlerinden birisi başta bölge kamuoyunda genel olarak da tüm dünyada yükselişe geçen anti-Amerikancılık olarak ortaya çıkmaktadır. ABD öncülüğündeki koalisyon tarafından başlatılan ve bitmesine rağmen istikrarı tekrar tesis edemeyen Irak operasyonu ve ABD'nin İsrail'e verdiği koşulsuz destek sonucu Amerika'ya karşı kuşku artmaya başlamıştır.

ABD yönetimi taslak metne karşı getirilen eleştirileri dikkate almış ve çeşitli düzeltmelere gitmiştir. ABD yeni hazırladığı çalışma kağıdını, 8-10 Haziran 2004 tarihleri arasında Sea Island'da toplanan G-8 zirvesinde masaya koymuştur. Taraf ülkelerin çalışma kağıdı üzerinde uzlaşmaya varmaları sonucu zirve ardından "Genişletilmiş Ortadoğu ve Kuzey Afrika Bölgesinde İlerleme İçin Ortaklık ve Ortak Gelecek" başlıklı 12 maddelik bir bildiri yayınlamışlardır.⁴¹⁹

G-8 liderleri bildiri ile birlikte GODKA bölgesinde demokratik, ekonomik ve politik reformları destekleyeceklerini kabul etmişleridir. Bildiri Al-Hayat'ta yayınlanan taslak metinden bir çok farklılıklar içermektedir. Bildiride değişimin dışarıdan empoze edilemeyeceği, değişimin ancak içeriden gelirse başarılı olabileceğinin altı çizilmiştir. Bunun yanı sıra, reform sürecinin başarılı olabilmesi için yerel sahiplenmenin önemine dikkat çekilmiştir.

Bildiride zirveye katılan ülkelerin özgürlüğü, demokrasiyi ve refahı kuvvetlendirmek için bölge ülkeleri hükümetleri ve sivil toplum örgütleriyle birlikte

⁴¹⁷ Stanley Crossick, "The U.S. Greater Middle East Initiative: What is its Added Value?", **The European Policy Centre**, Brüksel, Nisan 2004.

⁴¹⁸ Thomas Carothers- Marina S Ottaway, "Greater Middle East Initiative: Off to a False Start", **Carnegie Endowment for International Peace Policy Brief**, No. 29, Mart 2005, s. 5.

⁴¹⁹ 8-10 Haziran 2004 tarihinde Sea Island'da toplanan G-8 zirvesinde yaşanan gelişmeler ve alınan kararlar için bkz.: <http://www.g8.utoronto.ca/summit/2004seaisland/summary.html>, 25 Haziran 2006.

çalışacakları vurgulanmıştır. Bunun yanında işbirliğinin insan onuru, özgürlük, demokrasi, hukukun üstünlüğü, ekonomik fırsatlar, sosyal adalet gibi evrensel değerler üzerine kurulacağını ifade edilmiştir.

GODKA Girişimi bölgede güvenliği, demokrasiyi, ekonomik ve politik reformları öngören diğer iki taraflı ve çok taraflı uluslararası girişimleri de kapsamıştır. Zirve ardından yayınlanan bildiride, işbirliğinin ‘Avrupa-Akdeniz Ortaklığı’ (Barselona Süreci), ‘ABD-Ortadoğu Ortaklık Girişimi’, ‘Japon-Arap Diyalogu Girişimi’ gibi uluslararası girişimlerin üzerine kurulduğu belirtilmiştir.

GODKA Girişimi BOP’tan farklı olarak reform sürecini izlemek için hükümet dışı bir organizasyon yerine hükümetler arası bir yapının kurulacağı belirtmiştir. Bu amaçla bir gelecek için Forum (Forum For The Future) kurulması tasarlanmıştır. Forum ile G-8 ve bölge ülkelerinin Dışışleri, Ekonomi ve diğer bakanlıklarını, sivil toplum örgütlerinin de katıldığı düzenli toplantılarla bir araya getirmek ve ilerlemekte olan reform sürecinin tartışılmasını sağlamak amaçlanmıştır.

Bununla birlikte, zirveye katılan ülkeler bölgede ekonomik ve politik reformlara yardımcı olmak amacıyla ‘Destek Planı’ nın uygulamaya sokmaya karar vermişlerdir. Böylece G-8 ülkeleri ve katılımcı ülkelerin sponsor olduğu, Micro Finans, Demokrasi Yardım Diyalogu (Democracy Assistance Dialogue-DAD), Okuryazarlık, Uluslararası Finans, Girişimcilik, Yatırım konularını kapsayan yedi farklı inisiyatif geliştirilmiştir.

G-8 sonuç bildirisinde Irak ve Filistin konusuna da değinilmiştir. Bildiride Irak’ta yaşanan istikrarsızlığın tüm bölgenin güvenliğini tahdit ettiği bundan dolayı bir an önce istikrarın tekrar tesis edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bildiride, BM Güvenlik Konseyi’nin 1546 No’lu kararına gönderme yapılmış ve çözümün bu bağlamda bulunması gerektiği ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra bildiride, Filistin-İsrail uyuşmazlığının BM Güvenlik Konseyi’nin 242 ve 338 No’lu kararları ile ve yol Haritası çerçevesinde çözülmesinin gerekliliğini dile getirmiştir.⁴²⁰

⁴²⁰ 1546 No’lu BM Güvenlik Konseyi Kararı için bkz.: <http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/N04/381/16/PDF/N0438116.pdf?OpenElement> , 242 No’lu BM Güvenlik Konseyi Kararı için bkz.: <http://daccessdds.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/240/94/IMG/NR024094.pdf?OpenElement> , 338 No’lu BM Güvenlik Konseyi Kararı için bkz.: <http://daccessdds.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/288/65/IMG/NR028865.pdf?OpenElement>

4.2. GÜVENLİĞİN TESİSİ

ODKA bölgesinin demokratikleşmesinde karşılaşılan zorluklardan diğeri bölgede güvenliğin tesis edilememiş olmasıdır. Ülkelerin ekonomik ve politik durumları var oldukları bölgenin içinde bulunduğu ortam ile yakından alakalıdır. Çatışma ve kaos hali bir bölgede ekonomik ve politik gelişimin önündeki en önemli engellerdendir. Bu anlamda ODKA bölgesinde yaşanan güven bunalımı ülkelerin demokratikleşme sürecinde karşılaştıkları önemli bir engel durumundadır.

ODKA bölgesi ülkelerinin büyük çoğunluğu iç ve dış gerginliklerle birlikte yaşamaktadır. Ancak bakıldığında Irak, Filistin ve İran'da yaşananlar bölgesel anlamda gerilime neden olmakta veya olma potansiyeline sahip görülmektedir. Bundan dolayı, bu ülkelerin içinde bulunduğu veya yarattığı gerilimlerin önlenmesi, var olan sorunların tarafların üzerinde uzlaştığı bir çözüme kavuşturulması ODKA bölgesinde demokratikleşme sürecine katkılar sağlayacaktır.

Alfred Stepan ve Graeme R. Robertson, Arap ülkelerinin demokratikleşmesini engelleyen iki uluslararası faktörden bahsetmiştir. Bunlardan birisi Arap-İsrail çatışması, diğeri ise buna bağlı olan diğer gelişmelerdir.⁴²¹ Bölgedeki birçok otoriter rejim, ülkelerinde Filistin-İsrail ihtilafının arkasına saklanarak ülkelerinde reform sürecini başlatmamakta ya da askıya almaktadır.⁴²² Bundan dolayı, sorunun barışçıl yollardan çözülmesi ve tarafların çözüm üzerinde uzlaşmaya varmaları bölgede demokratikleşme sürecinin sağlıklı devam etmesine yardımcı olacak niteliktedir.

İsrail'in Ağustos 2005'te Gazze Şeridin'den çekilmesi ile birlikte bölgede önemli gelişmeler yaşanmıştır. İsrail'in bölgeyi Filistin Yönetimi'ne devretmesi ardından Filistin'de, 17 Haziran'da 1996 yılından beri yapılmayan başkanlık seçimleri yapılmış ardından 9 Ocak 2005'de 1976'dan beri yapılmayan yerel seçimler

⁴²¹ Alfred Stepan-Graeme R. Robertson, "An Arab's more than, Muslim' Electoral Gap", **Journal of Democracy**, Volume 14, Number 3, Haziran 2003, s. 30-44.

⁴²² Burak Akçapar, Mensur Akgün, Meliha Altunışık, Ayşe Kadioğlu, **The Debate On Democratization In The Broader Middle East And North Africa: A Civic Assessment From Turkey**, İstanbul, TESEV; 2004, s. 16.

gerçekleştirilmiştir. Diğer bir seçim ise 22 Ocak 2006 tarihinde Filistin Ulusal Meclis'i için yapılmış ve seçimlere yüzde 77'lik bir katılım olmuştur.⁴²³

Seçimler sonucunda İsrail ve ABD tarafından terörist örgüt olarak tanımlanan Hamas, oyların çoğunluğunu alarak 132 koltuklu sandalyeli parlamentonun 76 sandalyesini kazanmış, el-Fetih ise 43 sandalye kazanabilmiştir. Uluslararası gözlemcilerle göre adil gerçekleşen seçimler, Filistin'in demokratikleşmesinde atlatılan önemli bir aşamayı ifade etmektedir.⁴²⁴

Ancak, Hamas'ın seçim zaferi bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. Birçok ülke, ABD ve AB'nin terörist örgütler listesinde yer alan Hamas ile silah bırakmaması ve İsrail'in varlığını tanımaması halinde siyasi temas kurmayacaklarını açıklamışlardır.⁴²⁵ Bu doğrultuda ABD ve AB, Filistin Otoritesi için yaşamsal öneme sahip yardımlarını kesme kararı almışlardır.⁴²⁶

Seçimlerden Hamas'ın lider parti olarak çıkması Filistin'de de bir takım sorunları beraberinde getirmiştir. Seçimler sonucu hükümeti kuran Hamas ile Devlet Başkanlığı'nı elinde bulunduran el-Fetih üyeleri birçok konuda uzlaşamamış, bu durum ülkede gerilimin tırmanmasına neden olmuştur. İki grup arasındaki çatışmalar Nisan 2006'da Filistin lideri Mahmud Abbas'ın, Hamas hükümetinin silahlı örgüt üyelerinden güvenlik birimi kurma kararını veto etmesi ardından yükselişe geçmiştir. Hamas, Mahmud Abbas'ın bu kararını şiddetle eleştirmiş, ardından Gazza ve Ramallah'da Hamas taraftarları ile El Fetih yanlıları arasında sokak çatışmaları yaşanmıştır.⁴²⁷

Artan gerilimi önlemek için Filistin'li örgütler, Haziran 2006'da gerilime son vermek ve mali krizi atlatmak amacıyla Filistin Devlet Başkanı Mahmud Abbas başkanlığında ulusal diyalog toplantısı düzenlemişlerdir. Toplantıda sorunların çözümü yolunda uzlaşmaları için Filistinli gruplara on günlük süre tanınacağını belirten Abbas,

⁴²³ Başkanlık seçimleri ve parlamento seçimlerinin sonuçları için bkz.: <http://www.elections.ps/english.aspx>, 25 Haziran 2006.

⁴²⁴ Yerel ve uluslararası seçim izleme komisyonlarının raporları için bkz. <http://www.elections.ps/template.aspx?id=18>, 25 Haziran 2006.

⁴²⁵ Paula Wolfson, Bush Says Hamas Must Renounce Violence, Urges Abbas to Stay in Office, **Voanews**, Ocak 26, 2006. <http://www.voanews.com/tibetan/archive/2006-01/2006-01-26-voa1.cfm>, 25 Haziran 2006.

⁴²⁶ Greg Myre, "In New Problem for Palestinians, Banks Reject Transfers", **New York Times**, Mayıs 4, 2006, s. A.3.

⁴²⁷ "Filistin'de İç Savaş Rüzgarları Esiyor", **Radikal**, Nisan 23, 2006.

uzlaş ı çıkmamas ı halinde İsrail cezaevlerinde tutuklu bulunan Filistinlilerce hazırlanan bir belgenin referanduma sunulacağını söylemiştir.⁴²⁸

İsrail ise Hamas'ın iktidara gelişini Filistin sorununun çözümünde karşılaşılan bir engel olarak görmüştür. İsrail Başbakanı Ehud Olmert, İsrail'in varolma hakkını tanımadığı ve şiddeti bırakmadığı sürece Hamas ile ilişkiye geçmeyeceğini açıklamıştır. Hamas'la sorunun çözümünü müzakere etmeyen İsrail Başbakanı Olmert, dört yıl içerisinde bir uzlaşma çıkmaz ise sınırların İsrail tarafından tek başına belirleneceğini açıklamıştır. Olmert'in planına göre 2010 yılına kadar Bat ı Şeria'da Yağudi nüfusun yaşadığı yerler ile bağlantısı olmayan yerleşimlerin çoğu kaldırılacak ve diğer bölgeler de İsrail topraklarına katılacaktır.⁴²⁹

Buna karş ılık Filistin taraf ı ile müzakere edilmeden uygulamaya sokulacak bir plan, içerisinde riskler barındırmaktadır. Filistinliler'in İsrail'in planına karşı çıkmasının nedeni, İsrail'in çizdiği yeni sınırların, 1967'de işgal edilen toprakların ilhakı anlamına gelmesidir.⁴³⁰ Bu doğrultuda sınırların çizilmesi için BM Belgeleri ve Ortadoğ u dörtlüsünün açıkladığı Ortadoğ u Barış Plan' ı temelinde karş ılıklı görüşmelerin gerçekleşmesi önem taşımaktadır.

Irak bölgesel barış ve istikrar için kilit önemdeki diğer bir ülkedir. Irak'ta, ABD öncülüğündeki koalisyon kuvvetlerinin Saddam Hüseyin liderliğindeki Baas iktidarını devirmesi ardından, işgal altında olmasına karş ın 30 Ocak 2005 tarihinde 18 Bölge Konseyi, ve Kürdistan Ulusal Konseyi için seçimler yapılmıştır. Sünni kesimin büyük ölçüde seçimleri boykot etmesine ve güvenlik endişelerine rağmen, %60 düzeyinde katılımın sağlanması başlı başına önemli görülmektedir. Böylece seçimler ülkede siyasi sürecin başlayabilmesi için ciddi bir adım teşkil etmiştir.⁴³¹ Bunun yanı sıra Sünni kesimin boykotuna karş ın 15 Ekim'de referanduma sunulan Irak Anayasası %78. 6'lık bir oranla onaylanmıştır.⁴³²

⁴²⁸ Bkz.: <http://www.ntv.com.tr/news/374428.asp>, 25 Haziran 2006.

⁴²⁹ Bkz.: http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2006/05/060524_olmert_congress.shtml, 25 Haziran 2006.

⁴³⁰ Bkz.: http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2006/05/060524_olmert_congress.shtml, 25 Haziran 2006.

⁴³¹ Sonuçların ayrıntıları için bkz. http://www.ieciraq.org/English/Frameset_english.htm, 25 Haziran 2006.

⁴³² Referandum sonuçları için bkz. http://www.ieciraq.org/English/Frameset_english.htm, 25 Haziran 2006.

Irak'ın demokratikleşmesinde umut vaad eden gelişmelerden diğeri 15 Aralık 2005 seçimleridir. Dört yıllık Ulusal Meclis için yapılan seçimler Sunniler'in de katılımıyla başarıyla tamamlanmıştır. Seçim sonuçlarına göre 275 sandalyeli parlamentoda seçimlerden birinci parti olarak çıkan Şiiler'in önderliğindeki Birleşik Irak İttifakı 128, Kürt Partiler 53, Sunni Bloğu 44, İyad Allavi'nin karma laik Şii-Sünni listesi 25, Hristiyanlar 1, Yezidiler'de 1 sandalye elde etmişlerdir.⁴³³

Yaşanan gelişmeler Irak'ın siyasi geleceğine dair umutları arttırmaktadır. Ancak, Irak'ta başlayan siyasi sürecin devamının önünde de zorluklar bulunmaktadır. Kürt bölgesinin görece özerklik talebi müzakere sürecinde önemli noktalardan birini oluşturduysa da, şu anda Irak'taki bütün kesimler federatif yapının gerekliliği ve toprak bütünlüğünün korunması yönünde karar birliğine varmış gözükmektedir. 1991'den beri merkezi hükümetin kontrolü dışında yaşayan Iraklı Kürtlerin sisteme yeniden nasıl entegre edileceği Irak'taki siyasi sürecin ve hatta Irak'ın bütünlüğünün korunması açısından hayati bir konudur.⁴³⁴

Ayrıca Kürdistan bölgesel yönetiminin sınırları, bu bağlamda özellikle Kerkük'ün statüsü ve peşmergelerin geleceği gibi konuların tatmin edici bir şekilde çözülememesi durumunda, ülkenin istikrarsızlığa sürüklenmesi tehlikesi mevcuttur.⁴³⁵ İkinci büyük sorun Sünni Arapların sisteme entegre edilmesi ile ilgilidir. Irak'ın işgali ile birlikte yüzyıllardır siyasi sistemin temel unsuru olma özelliklerini yitiren Sünni Arapların siyasi sürece çeşitli yollarla dahil edilmesi, hem Irak'ta anayasal sürecin kökleşmesi, hem de direnişin zayıflaması açısından gereklidir.⁴³⁶

Başka bir sorun din-siyaset ilişkisinin nasıl kurulacağına ilişkindir. Irak'ta kurulmaya çalışılan yeni siyasi sistemde İslam'ın rolü konusundaki tartışmaların sonucu ülkedeki demokratikleşme meselesi ile derinden ilgilidir. Irak halkının tüm seçimlerde etnik ve dini kimlikleri doğrultusunda oy vermeleri, Irak'ın siyasi geleceği ve bu ülkede gerçek bir demokrasinin kökleşmesi konusunda kuşkulara yol açmıştır.⁴³⁷ Önümüzdeki dönemde siyasi seçkinlerin etnik ve dini kimliklerinin ötesine geçip Iraklı kimliği

⁴³³ Seçimleri gözleyen uluslararası örgüt raporlarına bir örnek olarak http://www.ieciraq.org/English/Frameset_english.htm, 25 Haziran 2006.

⁴³⁴ Akgün - Furtun, **Genişletilmiş Ortadoğu**, s. 16-17.

⁴³⁵ A.g.e., s. 17.

⁴³⁶ A.g.e.

⁴³⁷ A.g.e.

etrafında politika üretmeyi başarıp başaramayacakları sorusu bu anlamda yaşamsal önemdedir. Son olarak ülkenin iç güvenliğini sağlayabilir konuma gelmesi, ABD ile ilişkilerin yeniden tanımlanması Irak'taki siyasi reform sürecinin geleceği ve bölge siyaseti açısından önemlidir.⁴³⁸

İran bölgede reform sürecinin geleceğini etkileyebilecek ülkelerden diğeridir. 1979 devrimi ardından dini bir rejim altında yönetilen İran, yıllarca bölgedeki istikrarsızlığın nedenlerinden birisi olmuş, bölge ülkelerine rejim ihraç etmek için çalışmış ve bu doğrultuda bölgede faaliyet gösteren bazı terör örgütleriyle yakın ilişkiler içerisine girmiştir.⁴³⁹ İran'da geçtiğimiz yıllarda yaşananlar, ülkede ekonomik ve politik reformlara gidileceğinin, rejimin yumuşayacağını sinyallerini vermiştir.⁴⁴⁰ Buna karşın, Haziran 2005 başkanlık seçimlerini şahin kanattan Mahmut Ahmedinejat'ın kazanması, İran'ı tekrar radikal söylemlere geri itmiştir.

İran, geliştirdiği nükleer program ile bölgede gerilimlere neden olmaktadır. UAEK başkanı Muhammed el Baradei İran'ın nükleer programıyla ilgili raporunu BM Güvenlik Konseyi ile başında bulunduğu 35 ülkenin üye olduğu kuruma sunmuştur. Raporda İran'ın Konsey'in uranyum zenginleştirme programını 28 Nisan'a kadar askıya alması çağrısına uymadığını ve uranyum çalışmalarına hız verdiği ifade edilmiştir.⁴⁴¹ Ayrıca raporda 11 Nisan'da İran'ın açıkladığı 164 santrifüjde yüzde 3.5 oranında uranyum zenginleştirdiği iddiası da doğrulanmış ve iki santrifüjün Natanz'da inşa aşamasında olduğu kaydedilmiştir.⁴⁴²

Raporlara bakıldığında şeffaf olmamakla suçlanan İran'ın nükleer çalışmalarda ne durumda olduğunun kestirilemediği görülmektedir. Raporda ayrıştırmada kullanılan plütonyumun yurtdışından elde edilmiş olabileceği belirtilmiştir. Bunun yanı sıra raporda üç yıllık UAEK çalışması sonrası var olan bilgi açığını hala kaygı kaynağı

⁴³⁸ A.g.e.

⁴³⁹ Adam Tarock, **Iran's foreign policy since 1990 : Pragmatism supersedes islamic ideology**, New York: Nova Science Publishers, Inc., 1999. ve Edgar O'Ballance, **Islamic fundamentalist terrorism, 1979-95 : the Iranian connection**, Basingstoke, Hampshire: Macmillan, 1997.

⁴⁴⁰ Neil Macfarquhar, "Conservatives In Iran Face Reassessment Of Reforms", **New York Times**, Haziran 11, 2001, s. A.6.

⁴⁴¹ Bkz. http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/4956882.stm ve <http://www.iaea.org/NewsCenter/Statements/DDGs/2006/heinonen31012006.pdf>, 25 Haziran 2006. Ayrıca bkz. <http://www.isis-online.org/publications/iran/newactivities.pdf>, 25 Haziran 2006.

⁴⁴² Mohsen Asgari-Judy Dempsey-Roula Khalaf, "US and EU split on Iran's nuclear policy", **Financial Times**, Kasım 19, 2003. s. 14.

olarak belirtmiştir. Raporda ayrıca, İran'ın nükleer dosyasının Konsey'e yollanması halinde UAEK ile işbirliği için üç hafta içinde zaman çizelgesi sunmayı önermiştir. Bunun üzerine ABD ve AB gibi uluslararası aktörler harekete geçmiş ve İran'ın nükleer faaliyetlerini askıya alması, tüm tesislerini denetime açmasını ve imzaladığı anlaşmalara uymaya çağırmıştır.⁴⁴³

İran ise yapılan çağrılara olumsuz yanıt vermiş, nükleer faaliyetlerini nükleer teknolojiyi geliştirmek için yaptıklarını, nükleer silah üretmeyeceklerini açıklamış ve bu tür faaliyetlerin İran halkının en doğal hakkı olduğu, kimsenin bu hakkı engelleyemeyeceğini bildirmiştir.⁴⁴⁴ Ayrıca İran, nükleer çalışmalarını durdurmasını isteyen Batılı ülkeleri de ikiyüzlü politika uygulamakla suçlamıştır.⁴⁴⁵

İran'ın nükleer silaha sahip olma yolunda ilerlemesinin olası birçok kötü sonucu olabilir. İran'ın İsrail karşıtı söylemine ve nükleer projelerine devam etmesi, tüm bölgeyi etkisi altına alabilecek bölgesel bir savaş da dahil bir çok olumsuz senaryoları hayata geçirebilecek potansiyeldedir. Bundan dolayı İran'ın nükleer çalışmalarını askıya alması için askeri güç kullanma dışındaki diplomatik seçenekler üzerinde çalışılması gerekmektedir.

Bu anlamda Haziran 2006'da BM Güvenlik Konseyi beş daimi üyesi ve Almanya'nın katılımı ile gerçekleştirilen toplantı önem taşımaktadır. Toplantıda ABD'nin önerisi ile birlikte İran'a nükleer teknolojiye vazgeçmesi halinde çeşitli açılımlara gidilmesini öngören bir öneri paketi sunulması üzerinde uzlaşıya varılmıştır. Altı Dışişleri Bakanı'nın hazırladığı pakette İran'dan araştırma dahil uranyum zenginleştirme faaliyetlerinin tümü ile ağır su reaktörüne ilişkin çalışmalarını derhal durdurması, nükleer tesislerde ani denetimleri öngören NPT (Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Antlaşması) ek protokolünü onaylaması ve sahip olduğu 3 bin kadar santrifüjde tespit edilen nükleer kirlenmeye ilişkin bilgi ve belgeleri Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı'na (IAEA) vermesini istenmiş karşılığında da var olan ticari ambargoların kalkması da dahil bir tizi tavizde bulunulacağını belirtmiştir..⁴⁴⁶

⁴⁴³ <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=185806>, 25 Haziran 2006.

⁴⁴⁴ Bkz. http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2006/05/060513_irannuclear.shtml, 25 Haziran 2006.

⁴⁴⁵ A.g.e.

⁴⁴⁶ Roula Khalaf-Negar Roshanzamir, "Pressure mounts on Iran to accept US offer of talks", **Financial Times**, Haziran 2, 2006, s. 9

Bölgede kalıcı bir barış için tüm bölgenin nükleer silahlardan ve kitle imha silahlarından arındırılması önemli bir adım olacaktır. Bu anlamda 14 yıl UAEK'ü başkanlığı yapmış eski BM denetçisi Hans Bliz'in başkanı olduğu bağımsız Kitle İmha Silahları Komisyonu'nun BM Genel Sekreteri Kofi Annan'a sunduğu raporda tavsiye edilen öneriler önem taşımaktadır.⁴⁴⁷

Altmış maddelik raporda nükleer silahların terör silahları olarak sayılması ve top yekun yasaklanması önerisi getirilmiştir. Raporda nükleer silahlara sahip ülkelerin silahsızlanmayı terörle savaş gerekçesiyle ciddiye almadığı vurgulanmış ve dünyadaki tüm nükleer, kimyasal ve biyolojik silahlardan temizlenmesi istenmiştir. Raporda sadece nükleer silahların yayılmasını önleme anlaşmasını imzalamış İran'ın değil, bu anlaşmaya imza bile koymamış Ortadoğu'nun nükleer silahlardan temizlenmesini isteyen raporda, İsrail'in de nükleer silahlardan arındırılması gerektiği çağrısı yapılmıştır.⁴⁴⁸

4.3. KURUMSALLAŞMA VE HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜ İLKESİNE SAYGININ YAYGINLAŞTIRILMASI

Demokratikleşmede önemli göstergelerden birisi dönüşüm sürecindeki ülkelerde serbest ve adil seçimlerin gerçekleştirilmesidir. Buna karşın seçimler tek başına demokratikleşme için yeterli olmamaktadır. Dönüşüm sürecindeki ülkelerde yapılan birçok serbest seçimde, Fareed Zakaria'nın seçilmiş otokratlar olarak adlandırdığı kişiler iktidara gelmekte ve anayasaları, yasaları yok sayarak kişisel diktatörlüklerini ilan etmektedirler.⁴⁴⁹ Bundan dolayı demokratikleşme sürecinde seçimlerle birlikte, kurumsallaşma ve hukukun üstünlüğü ilkesinin de birlikte ele alınması gerekmektedir.

Demokratikleşme sürecinde önem taşıyan konulardan birisi kurumsallaşmadır. Demokratikleşme tartışmalarında kurumların önemine ilişkin ilgi 1980'lerde ve

⁴⁴⁷ Rapor için bkz.: http://www.wmdcommission.org/files/Weapons_of_Terror.pdf, 25 Haziran 2006.

⁴⁴⁸ Bkz.: Rapor için bkz.: http://www.wmdcommission.org/files/Weapons_of_Terror.pdf, 25 Haziran 2006.

⁴⁴⁹ Fareed Zakaria, *The Future of Freedom. Illiberal Democracy at Home and Abroad*, New York : W.W. Norton & Co., 2003.

90'lerde artmaya başlamıştır.⁴⁵⁰ Parlamento demokratikleşme sürecinde önemli roller üstlenen kurumlardandır. Parlamentolar, toplumun politik isteklerini dile getirmesi ve kamu politikalarının tartışılması ve izlenmesi gibi çeşitli roller üstlenmektedirler. Parlamentolar bu işlevi yerine getirirken aynı zamanda toplumun isteklerinin karşılanmasında, politik sistemin kapasitesinin artmasına da yardımcı olmaktadır. Bunun parlamentolar sayesinde ortaya çıkacak politik çatışmaların düzenlenmesi ve yönetilmesi kolaylaştırmaktadır.⁴⁵¹

Parlamentoların demokratik dönüşüm sürecinde üstüne düşen görevi yapabilmesi temelde iki değişkene bağlı bulunmaktadır. Bunlardan birisi kurumsal merkezîyetçilik, diğeri ise içsel kapasitedir.⁴⁵² Kurumsal merkezîyetçilik anayasal çatı çerçevesinde kanunların parlamentoya ne kadar güç verdiğini anlatmaktadır. Kurumsal merkezîyetçiliğin işleyebilmesi için gerekli olan şartlar ise çeşitlidir.

Bunlardan ilki parlamentonun anayasal olarak ve politik olarak otonom ve etkileyici bir kurum olarak çalışmasına ne kadar izin verildiği, ikincisi parlamentonun yürütücü tarafından geliştirilen politikalara karşı koyma gücü, üçüncüsü ise parlamentonun kendi gündemini yaratma gücü ve karar alma mekanizmasında ne kadar önemli rol oynadığıdır. Bu üç şartı sağlayan parlamento işlevsel bir yapıya sahip olmaktadır.⁴⁵³

İçsel kapasite ise parlamentonun fonksiyonlarını işletmesi için sahip olduğu kaynakları ve uzmanlığa işaret etmektedir. Örneğin bir parlamentonun üyelerinin ve çalışanlarının yapısı bu açıdan çok etkilidir. Bir parlamentonun etkin işleyebilmesi için parlamentonun üyelerine teknik insan kaynağı sağlaması gerekmektedir. Bu özellikle yeni demokratikleşme yolunda olan ülkeler için gerekli görünmektedir. Çünkü bu tür ülkelerde parlamentolar birçok yeni sorumluluğu alırken görevlerini yapmalarını sağlayacakları oldukça az kaynağa sahiptirler.⁴⁵⁴

⁴⁵⁰ Örneğin bkz.: Matthew Soberg Shugart-John M. Carey, **Presidents and assemblies: constitutional design and electoral dynamics**, New York: Cambridge University Press, 1992. ve Juan J. Linz-Arturo Valenzuela, **The Failure of presidential democracy**, Eds., Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994.

⁴⁵¹ Baaklini-Denooux-Springborg, **Legislative...**, s. 47-61.

⁴⁵² A.g.e., s. 63.

⁴⁵³ A.g.e.

⁴⁵⁴ A.g.e., s. 63-64.

Kurumsal merkezîyetçiliği etkileyen çeşitli faktörler bulunmaktadır. Bunlardan ilki anayasa tarafından belirtilen politik sistemin cinsidir. İkincisi ise, parlamentoda temsil edilen partilerin sayısı ve mecliste elde ettikleri koltuk sayısıdır. Diğer, çıkar gruplarının sayısı ve gücüdür. Sonuncusu ise yürütücü kuvvet ile idari bürokrasinin ayrışıp ayrışmadığıdır. Bu tür dışsal baskılar anayasal çerçevede parlamentonun işlevini etkilemektedirler. İçsel faktörler ise parlamentonun fonksiyonlarıyla ilgilidir. İçsel baskılar genel olarak kaynak eksikliklerinden veya var olan kaynakların dengesiz dağılımından kaynaklanmaktadır.⁴⁵⁵

Teorik olarak kurumsal merkezîyetçiliğin oluşabilmesi için politik elitlerin anayasal düzenlemeler konusunda, seçimlerin yapılması konusunda, partiler, birlikler ve medya konusunda uzlaşmış olması gerekmektedir. Üzerinde varılmış bir mutabakat olmadığı sürece parlamentolar işlevsel bir yapıya bürünememektedir.⁴⁵⁶ Parlamentoların işlevselliği büyük oranda anayasa çerçevesinde kanunlarla donatılmış olmasına bağlıdır. Bu bağlamda politik partilerin olaya bakışları, seçimlerin yürütülmesi ve medyaya sağlanan özgürlük önem taşımaktadır.⁴⁵⁷

Bundan dolayı demokratik anayasaların oluşturulması demokratikleşme tarihlerinde önemli bir aşamayı temsil etmektedir. Ancak sadece anayasaların hazırlanmış olması yetmemektedir. Önemli olan hazırlanan anayasalara ve kanunlara uyulmasını gerektirecek bir ortamın yaratılmasıdır. Bu noktada hukukun üstünlüğü ilkesi devreye girmektedir. Birçok önemli isme göre hukukun üstünlüğü ilkesinin yerleştirilmesi demokratikleşmede önem verilmesi gereken önemli konulardandır.⁴⁵⁸

Hukukun üstünlüğü kanunların halkın bilgisine sunulduğu, anlaşılması kolay ve herkese eşitçe uygulanabilecek bir sitemdir. Teoride hukukun üstünlüğünün olduğu bir ülkede mahkemeler, savcılar, polisler gibi yasal sistemin temel bileşenleri yetenekli ve adildir. Barışçıl, özgür ve refah içerisinde yaşayan bir çok ülkede geçerli olan hukukun üstünlüğü hakimlerin tarafsız ve politik etki de dahil, her türlü nüfuzdan bağımsız

⁴⁵⁵ A.g.e., s. 66.

⁴⁵⁶ A.g.e., s. 64.

⁴⁵⁷ A.g.e.

⁴⁵⁸ Hukukun üstünlüğü ilkesi BM ve IMF gibi uluslararası örgütlerinde sağlanması gerekliler listesinde yer almıştır. Örneğin bkz. World Bank, **Governance: The World Bank Experience**, Washington, DC.: World Bank, 1994.; World Bank, **The World Bank and Participation**, Washington, DC.: World Bank, 1994.; United Nations Development Programme, **Public Sectors, Management, Governance and Sustainable Human Development**, New York: UNDP, 1995.

olmasını ifade etmektedir. Bu tür ülkelerde hükümet kapsamlı bir yasal çatı altında tanımlanmış ve üyeleri yasalar çerçevesinde çalıştıklarını kabullenmişlerdir.⁴⁵⁹

Hukukun üstünlüğünün demokratikleşmedeki önemi hukukun üstünlüğüyle demokrasi arasındaki derin bağlardır. Hukukun üstünlüğü demokrasinin merkezi olan bireysel hakları olanaklı hale getirmektedir. Bunun yanı sıra mülkiyet hakkı ve anlaşmalar gibi modern pazar ekonomisinin temel elementleri kanunlar çerçevesinde işlevseldir ve yetenekli bir üçüncü birimin zorlamasına ihtiyacı vardır.

Reform sürecindeki bir ülkede hukukun üstünlüğünün değerlendirilmesinin diğer nedeni süreç içerisinde üstlendiği rolden ileri gelmektedir. Hukukun üstünlüğü dönüşüm sürecindeki ülkelerin karşılaştığı temelde iki soruna çare bulmaktadır; yozlaşma ve suç. Geçiş sürecindeki ülkelerde yozlaşma artmaktadır. Bunun yanı sıra suç oranlarında da büyük bir artışla karşılaşmaktadır. Yozlaşma ve suç ise halkın demokratikleşmeye verdiği desteği azaltmakta ve mal, insan ve fikir dolaşımı ile yabancı yatırımın azalmasına neden olmakta buda ekonomiyi kötü etkilemektedir. Bu tür ülkelerde hukukun üstünlüğü alanında yapılan reformlar sorunların çözümünde çare olarak kullanılabilir.⁴⁶⁰

Buna göre hukukun üstünlüğü sayesinde yapılan yasal düzenlemeler ile kurumlar ve devlet dışı aktörler güçlendirilmiş olur; bireylerin hakları korunmuş olur; yasal otorite devletin diğer organları arasında dağılmış olur.⁴⁶¹ Bunun yanı sıra hukukun üstünlüğü bireylerinde yasal haklarını kullanmaları ve bu çerçevede devlet korkusu olmadan eylemlere girişmelerini sağlamaktadır.

Ancak anlaşılacağı gibi bölgede atılan adımlara karşın süreç ilerlememiştir. Bunun en önemli nedeni Hukukun üstünlüğünü sağlamakta çıkan temel sorunlar teknik veya finansal olmaktan çok politik ve insanidir. Hukukun üstünlüğü ancak liderlerin hukuka tabi olmayı temel problem olarak algılamaları sonucu tam olarak başarıya ulaşabilir. Demokratikleşme sürecindeki ülkelerin öncelikle demokratikleşme için

⁴⁵⁹ Bkz.: David M. Mednicoff, "Legalism Sans Frontières? U.S. Rule-of-Law Aid in The Arab World, **Carnegie Papers: Democracy and Rule of Law Project**, Number 61, Eylül 2005, s. 4. ve Guillermo O'Donnell, "Why the Rule of Law Matters", **Journal of Democracy**, Vol. 15 Issue 4, Ekim 2004, s. 32-46.

⁴⁶⁰ Baaklini-Denooux-Springborg, **Legislative...**

⁴⁶¹ Bkz.: O'Donnell, **Why the Rule...**, s. 32-46.

reform yapmayı istemesi gerekmektedir. Çünkü dönüşüm sürecindeki birçok ülkeye göre kanunların varlığı güçlerini korumanın bir aracı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu görüşe göre kanunlar devleti sınırlamamaktadır. Bunun yerine hukukun üstünlüğü değil üstünlük için hukuk olarak anlaşılmaktadır.⁴⁶²

Geçmiş örneklere bakıldığında, hukukun üstünlüğü alanında reform yapmak için üç yol izlendiği görülmektedir.⁴⁶³ İlk yolda reformlar sadece kanunlara odaklanmaktadır. Burada anayasa, kanunlar ve diğer ilgili hukuksal belgeler taramadan geçirilir ve demokratik bir hale getirilirler.

İkinci adımda ise, reform hukukla ilgili kurumların güçlendirilmesinde kullanılmalıdır. Bu kurumlar yeterli, etkili ve sorumlu olmalıdır. Bu adımda hakimlerin eğitimi ve maaşları artırılmalı, mahkeme görevlilerinin sayısı çoğaltılmalıdır. Bunun dışında polis, savcı, avukat ve hapishanelerde reforma gidilmelidir. Daha derin olan üçüncü adım da hükümetin kanunlara uyması amacıyla yapılacak reformlardır. Burada en önemli gelişme hükümettekilerin mahkemeleri bağımsız bir otorite olarak görmeleri ve verdikleri kararları kabul etmeleridir.⁴⁶⁴

4.4. EKONOMİK GELİŞİM

Ekonomik gelişimin demokratikleşme ile oldukça yakından bağlantısı bulunmaktadır. Anglo-Amerikan modernleşme kuramlarından sosyal-ekonomik kuramın kurucularından Seymour Martin Lipset, ekonomi ile demokratikleşme arasındaki bağlantıyı kuran öncü isimlerdendir. Lipset kuramında bir ulusun ekonomik durumuyla demokratik durumunu bağdaştırmış ve zenginliğin daha fazla demokratikleşmeye yol açacağını savunmuştur. Bunun yanı sıra Lipset, başka etkenlerin varlığını da vurgulamakla birlikte ekonomik gelişim ile demokratikleşmenin paralelliği üzerinde durmuştur.⁴⁶⁵

⁴⁶² Baaklini-Denooux-Springborg, **Legislative...**

⁴⁶³ A.g.e.

⁴⁶⁴ Baaklini-Denooux-Springborg, **Legislative...**

⁴⁶⁵ Bkz.: Lipset, **Political Man...**

Vanhagen Tatu da ekonomik gelişimin önemini vurgulamakla birlikte demokratikleşmede kaynakların bölüşümünün önemine vurgu yapmıştır.⁴⁶⁶ Bunun yanı sıra Larry Diamond, Samuel Huntington gibi demokratikleşme literatürüne katkıda bulunan araştırmacıların hemen hemen tamamı ekonomik gelişim ile demokratikleşmenin paralelliğinin altını çizmişlerdir.⁴⁶⁷ Aralarındaki temel fark Libset'in görüşünde demokratikleşme için temel etken olarak ekonomik gelişime vurgulanırken, Huntington ve Diamond gibi düşünürlerin ekonominin yanı sıra diğer etkenlerinde önemli olduğuna vurgu yapması olmuştur.

Bu anlamda ODKA bölgesinde demokratikleşme için bölge ülkelerinde ciddi bir ekonomik gelişmenin gerçekleşmesi gerekmektedir. ODKA bölgesi ülkeleri serbest pazar ekonomisi kriterlerine ulaşmada ciddi sıkıntılar çekmektedir. 2002 BM Arap İnsani Kalkınma Raporlarına göre bölgedeki devletlerin toplam GSMH'sı tek başına İspanya'nınkinden düşüktür.⁴⁶⁸

ODKA bölgesi karmaşık bir ekonomik yapıya sahiptir. Alan Richards ve John Waterbury'nin *A Political Economy of The Middle East* (Ortadoğu'nun Politik Ekonomisi) isimli kitaplarında belirttikleri Ortadoğu'nun politik ekonomisinin üç basit gerçek egemenliğinde olduğu vurgulanmıştır. Bunlardan ilki az yağmur, ikincisi çok fazla petrol, sonuncusu ise özellikle genç nüfus olmak üzere devamlı artan nüfustur.⁴⁶⁹

İronik bir şekilde Ortadoğu ekonomik sorunlar yaşanmasının nedenlerinden birisi petrol gelirlerinin fazlalığıdır. Petrol ihraç eden bölge ülkeleri, petrol gelirleri sayesinde güçlenebilmekte ve halktan bağımsız bir yönetim anlayışına sahip olabilmektedir. Bu doğrultuda iktidar kendisini halka bağımlı hissetmemekte, vergi gibi toplumdan gelecek gelirlere ihtiyaç duymadan iktidarını devam ettirebilmektedir. Bu durum aynı zamanda GSMH'nın toplumda eşit ve adil dağılımını da engellemektedir. Petrol gelirleri iktidarla yakın ilişkiler içerisinde olan elitler arasında paylaştırılırken toplum ekonomik zorluklar içerisinde yaşamaktadır.⁴⁷⁰

⁴⁶⁶ Tatu, **Democratization...**

⁴⁶⁷ Huntington, **Üçüncü Dalga...** ve Diamond, **The Democratic...**

⁴⁶⁸ United Nations Development Programme, **Arab Human Development Report 2002**, New York: UNDP, 2002, s. 85.

⁴⁶⁹ Alan Richards, John Waterbury, **A Political Economy of The Middle East**, Boulder, Colo.: Westview Press, 1996, s. 45.

⁴⁷⁰ Örneğin, Huntington, **Üçüncü Dalga...**; Ross, **Does Oil...**, Richards-Waterbury, **A Political...**, s. 173-204, Giacomo Luciani, "The Oil Rent, the Fiscal Crisis of the State, and Democratization", **Democracy Without**

Petrol gelirlerinin kullanılması da bölgede ekonomik gelişimin önündeki engellerden birisidir. Bölge ülkeleri gelirlerinin büyük çoğunluğunu askeri alanda kullanmakta diğer sosyal projelere yeteri kadar kaynak ayırmamaktadır. Uygulanan politika da savaş destekler bir ekonominin varlığını korumasına yardımcı olmaktadır. 3.2 milyon insan askerde olduğu bölgede binlerce insan da para-militer örgütlere üyedir. ODKA Ülkeleri dünya ortalamasına göre iki kat fazla askeri harcama yapmaktadır. 2003 yılında dünya ortalaması %2. 3 iken ODKA ülkelerinin ortalaması %6. 3 olmuştur.⁴⁷¹ Maliyetlerin yüksek çıkmasındaki nedenlerden birisi de askeri teknolojideki yenilenmeler ve eldeki askeri teknolojiye gerekli olan bakım, onarım, tamirat ve yedek parça gibi harcamalardır.

Bölgede ekonomik gelişimin önündeki nedenlerden diğeri coğrafi konum ve iklim şartlarıdır. Yüzde yetmişi çöl alanlarından oluşan bölgede coğrafi ve iklimsel koşullarından ötürü tarım alanları oldukça kısıtlıdır. Bölge ülkelerinin büyük çoğunluğu tarım alanında dışarıya bağımlı durumdadır. Diğer bölgelerle karşılaştırıldığında bölgenin toplam yiyecek arzının toplam yiyecek talebinin oldukça üzerinde olduğu görülmektedir.⁴⁷²

Ancak birçok bölge ülkesi yiyecek bağımlılığını bir tehlike olarak görmeye başlamış ve kendi yiyecek politikalarını geliştirmeye çalışmıştır. Örneğin Suudi Arabistan ülkedeki et sektörünü geliştirmek için önemli yatırımlar yapmıştır. Ancak bu hem oldukça maliyetli olmuş hem de bölgeler arası ticaretin önünü kesmiştir. Patrick Clawson böylesi politikaların zaten kıt olan su kaynaklarının da boşa harcanması olarak değerlendirmiştir. Bunun yanında coğrafi ve iklimsel koşulların yanı sıra bölge ülkelerinde etkili ve verimli tarım politikalarının geliştirilmemesi de yiyecek sıkıntısını ortaya çıkarmıştır. Çünkü bölge ülkeleri kaynaklarını, teknolojik destekleme ve geliştirme yerine verimsiz ve pahalı tarım projeleri hayata geçirmekte harcamışlardır.⁴⁷³

Democrats: The Renewal of Politics in the Muslim World, Eds. Ghassan Salame, New York: I.B. Tauris, 2001, s. 130-55.

⁴⁷¹ Jülide Yıldırım-Selami Sezgin- Nadir Öcal, "Military Expenditure And Economic Growth In Middle Eastern Countries: A Dynamic Panel Data Analysis", **Defence & Peace Economics**, Vol. 16, Issue, Ağustos 2005, s. 284.

⁴⁷² Bkz.: Carko Glu Ali-Ali Çarkoğlu-Mine Eder, **Political Economy of Regional Cooperation in the Middle East**, Florence, KY: Routledge, 1998, s. 57-61. Yiyecek güvenliğiyle ilgili ayrıca bkz.: Karen Pfeifer, "Does Food Security Make a Difference? Algeria, Egypt and Turkey in Comparative Perspective", **The Many Faces of National Security in the Arab World**, Eds. Bahgat Korany-Paul Noble-Rex Brynen, New York: St. Martin, 1993, s. 127-144.

⁴⁷³ Patrick, Clawson, "The Limited Scope for Economic Cooperation in the Contemporary Levant," **The Arab-Israeli Search for Peace**, Eds. Steven L. Spiegel, Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1992, s. 86-87.

Bölgede ekonomik gelişmenin önündeki diğer bir neden yüksek oranlarda seyreden nüfus artışı hızıdır.⁴⁷⁴ 1950’de 100 milyon olan bölge nüfusu 2000’e gelindiğinde 3.7 kat büyüyerek 385 milyon’a yükselmiştir.⁴⁷⁵ Bunun yanı sıra, toplam nüfus içerisinde 119. 8 milyonu ekonomik olarak aktif iş gücünü oluşturmaktadır. Aktif iş gücünün toplam nüfusa göre artış hızının yüksek olmasına karşılık yeni iş alanlarının açılmasında aynı yüksek oranlar gözlenmemektedir. Bu durum bölgede geniş bir işsiz genç nüfusun varlığına neden olmaktadır.⁴⁷⁶

İşsizliğe karşı bölge içi iş gücü akışında sağlanan yükselme geçici bir çözüm olmuştur. Bahreyn, Katar, Irak, Kuveyt, Libya, Katar, Oman, Suudi Arabistan ve BAE, bölgedeki iş gücünü çeken ülkeler olmuştur. 1980’lerde bu ülkelerdeki toplam iş gücünün yaklaşık yarısı büyük oranı bölge ülkelerinden olmak üzere diğer ülkelerden gelmiştir. Bölgedeki işsizlik sorunu uluslararası problemlerinde kaynağı olma durumundadır. Mısır, Cezayir, Fas, Suriye ve Filistin gibi iş gücünün ihtiyacı aştığı ülkelerde iş gücü fazlası Körfez ve Avrupa ülkelerine yönelmektedir. İşsizlik nedeniyle yaşanan bu iş göçü ise göç alan ülkelerde ciddi ekonomik ve sosyal sorunlara neden olmaktadır.⁴⁷⁷ Bunun yanı sıra 11 Eylül ardından birçok batılı ülkenin bölgeden gelen işgücüne kısıtlamalar koyması ülkeler içerisindeki işsizlik oranının yükselmesine neden olmuştur.

Bölgede işsizliğin azalması için dış yatırıma ihtiyaç duyulmaktadır. Global anlamda bakıldığında bölgede enerji yatırımı dışındaki yatırımların diğer bölgelere göre en az seviyede olduğu görülmektedir. Yabancı sermayenin bölgeye girmemesinde ise yolsuzluk, yozlaşma, sıkı market ve otoriter yönetim şekilleri rol oynamaktadır. Yabancı sermayenin gelmesi için bölgede politik reformların yanı sıra, yatırımı kolaylaştırmak amacıyla kurallar düzenlemeler ve kanunlar düzenlemesi gerekmektedir.

⁴⁷⁴ Bölgede nüfus artışı ile ilgili çalışma için bkz.: Hoda Rashad, Zeinab Khadr, “Demography of the Arap Region: new challenges and opportunities”, **Human Capital: Population Economics in The Middle East**, Eds. Ismail Sirageldin, London : I. B. Tauris, 2002, s. 37-55.

⁴⁷⁵ United Nations Population Division, **World Urbanization Prospects, the 1999 Revision: Key Findings**, New York: UN Population Division, 1999.

⁴⁷⁶ Bkz.: Glu Ali-Çarkoğlu-Eder, **Political...**, s. 61-66.

⁴⁷⁷ A.g.e.

Bölge ülkelerinin petrol ihraç etmesi ve hazır mallar ise askeri harcamalar ithal etmesi nedeni ile bölge ülkeleriyle gelişmiş ülkelerin ticareti oldukça üst seviyelerdedir. Buna karşın bir çok potansiyeli bulunmasına karşın GODKA ülkeleri arasındaki bölge içi ticaret ve bölge içi mal ve servis dolaşımı oldukça düşük seviyededir. 1983 yılında bölge içi ticaretin toplam ticarete oranı sadece yüzde 6. 2'dir.⁴⁷⁸ Bundan dolayı bölge içi ticaretin geliştirilmesi için projelerin hayata geçirilmesi gerekmektedir.

4.5. SİVİL TOPLUMUN GELİŞMESİ

Sivil toplum kavramını ilk kez Adam Ferguson 1767'de "*Sivil Toplumun Tarihi Üzerine Bir Deneme*" başlıklı çalışmasında kullanmıştır. Modern anlamda sosyal bilimlerde kullanılan sivil toplumun anlamını ise Tocqueville, Durkheim ve Weber gibi düşünürler oluşturmuştur. Kavramın yaygınlaşması II. Dünya savaşıdan sonra Marksist düşünür Antonio Gramsci tarafından sağlanmıştır. Gramsci sivil toplumu, tiraniye karşı savaşmada bağımsız bir politik aktivite olarak görmüştür. Gramsci'nin yorumlamasından sonra kavram, 1970'ler ve 80'lerde Doğu ve Merkez Avrupa'da otoriter yönetime karşı savaşan insanları etkilemiştir.⁴⁷⁹

1990'larda ise sivil toplum her kesimden desteklenen bir olgu haline gelmiştir. Sivil toplumun tanımı ve sınırları hakkında fikir birliği bulunmamasına rağmen kavram Soğuk Savaş sonrası tüm dünyayı saran demokratikleşme pratiklerini açıklamakta kullanılmaya başlamıştır. Buradaki temel mantık sivil toplum örgütlerinin sayıca ve nitelikçe çoğalması sonucu bölgede demokratikleşme taleplerinin aşağıdan geleceği düşüncesidir. Bu görüşe göre aşağıdan gelen demokratikleşme talepleri otoriter rejimden demokratik olana bir dönüşümü tetikleyecektir.⁴⁸⁰

Sivil topluma öylesine büyük bir önem atfedilmiştir ki birçok düşünür sivil toplum yoksa demokratikleşmenin de olamayacağı tezini işlemiştir.⁴⁸¹ Gerçektende

⁴⁷⁸ A.g.e., s. 80.

⁴⁷⁹ Modern sivil toplumun doğuşuyla ilgili bkz.: Adam B. Seligman, *The idea of civil society*, New York: Maxwell, 1992, s. 15-58.

⁴⁸⁰ Lary Diamond, *Developing Democracy: Towards Consolidation*, Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1999, s. 218-60.

⁴⁸¹ Örneğin bkz. Gordon White, "Civil Society, Democratization, and Development", *Democratization*, Vol. 1, No. 3, Kış 1994, s. 375-90. ve Victor Perez Diaz, *The return of civil society : the emergence of democratic Spain*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1993.

Freedom House'un yaptığı bir çalışmaya bakıldığında Latin Asya'dan Merkez ve Doğu Avrupa'ya, Doğu Asya'dan Sahra Afrika'sına kadar Soğuk Savaş sonrası yaşanan 67 demokratikleşme girişiminden 50'sinde sivil toplum önemli roller oynamıştır.⁴⁸²

Soğuk Savaş sonrası dünyayı saran demokratikleşme dalgası ODKA'yı da etkilemiştir. Bundan dolayı diğer benzerlerinde olduğu gibi ODKA'da da sivil toplumun demokratikleşme üzerinde oynayacağı rol üzerinde sıklıkla durulmuştur.⁴⁸³ Dönemde birçok uluslararası örgütte sivil toplumun gelişimini demokratikleşmede öncelikli konularından birisi olarak değerlendirmiştir. Bu doğrultuda, Birleşmiş Milletler Gelişme Programı sivil toplumu insan gelişimi ve şeffaf politik yönetişimin desteklenmesinde en önemli etken olarak görürken⁴⁸⁴, Dünya Bankası ve Avrupa Komisyonu sivil toplum örgütlerine önemli yardımlarda bulunmuşlardır.⁴⁸⁵

Bölgenin otoriter yöneticileri ise hem içerden hem de dışarıdan gelen baskılara karşı açılımlarda bulunmak zorunda kalmıştır. İncelendiğinde 1990'lı yıllarda Arap dünyasında sivil toplum örgütü sayısında patlama yaşandığı görülmektedir. Dönem boyunca, Sudan dışında tüm Arap ülkelerinde sivil toplum örgütü sayısı artmıştır. Bahreyn ve Yemen'de yüzde 400 ve 1000 oranlarında artan sayı, Lübnan'da üç katına çıkmış, Suudi Arabistan ve Kuveyt'te iki katına çıkmıştır. 2002 yılında bölgede kayıt altına alınmış sivil toplum örgütü sayısı 130.000'i bulmuştur.⁴⁸⁶

Ancak aradan geçen yıllar zarfında bölgede bir demokratik dönüşüm gerçekleşmemiş sivil toplumdan beklenen büyük hayaller boşa çıkmıştır. Bunun en önemli nedeni açılım yapmak zorunda kalan otoriter rejimlerin çeşitli yollar ile bu açılımları ve sayıları bir çığ gibi artan sivil toplum örgütlerini kendi güçlerini arttırmak için kullanmış olmalarıdır. Oldukça sınırlı alanda çalışmalarına imkan verilen sivil

⁴⁸² Bkz.: Freedom House Special Report, **Freedom House**, "How Freedom is Won: From Civic Resistance to Durable Democracy", Washington, DC: Freedom House, 2005.

⁴⁸³ Örneğin bkz.: Eva Bellin, "Civil Society: Effective Tool of Analysis for Middle East Politics?", **Political Science and Politics**, Vol. 27, No. 3, Eylül 1994, s. 16. ve Laith Kubba, "The Awakening of Civil Society", **Journal of Democracy**, Vol. 11, No. 3, Temmuz 2000, s. 84-90.

⁴⁸⁴ United Nations Development Programme, **Arab Human Development Report 2003**, New York: UNDP, 2003, s. 31 ve 171.

⁴⁸⁵ Timothy Niblock, "Democratization: A Theoretical and Practical Debate", **British Journal of Middle East Studies**, Vol. 25, No. 2, Kasım 1998, s. 221-33.

⁴⁸⁶ Salim Nasr'dan aktaran Sean L. Yom, "Civil Society And Democratization In The Arab World", **The Middle East Review of International Affairs**, Volume 9, No. 4, Article 2 - Aralık 2005.

toplum örgütleri, otoriter rejimlerin baskısı ve tacizleri nedeniyle işlevsiz hale gelmiştir.⁴⁸⁷

Sivil toplum örgütlerinin işlevsiz kalma nedenlerinden diğeri otoritenin örgütler üzerinde olan kontrolüdür. ODKA ülkelerinin birçoğunda sivil toplum örgütleri toplantılarını iktidara onaylatması gerekmektedir. Örneğin Gaza’da sivil toplum örgütleri kayıt olmak için kurucu üyelerinin özgeçmişlerini Filistin İçişleri Bakanlığına onaylatma zorunlulukları bulunmaktadır. Ürdün’de ise tüm STÖ gönüllüleri güvenlik servisine araştırılmaktadır. Bunun yanı sıra devlet güvenlik güçlerinin tacizleri, tutuklamalarla ve olağanüstü hal yasaları gibi mekanizmalarla otoritenin izin verdiği alanın dışına çıkan kimseleri izole etmekte ve etkisiz hale getirmektedir.

Arap ülkelerindeki politik kültür de sivil toplumun gelişimini engelleyen unsurlardandır. İncelendiğinde bölgedeki STÖ sayısının, nüfus oranına göre oldukça düşük olduğu, üyelerinden birçoğunun da aktif olmadıkları görülmektedir. Bazı bölge ülkelerinde işe başlamada gereklilik olması nedeniyle birçok örgüt ve sendikanın üye sayısı milyonları bulsa da çoğu etkisiz veya iktidarla bağlantılı örgütler olduğu için STÖ’lerin gelişimine katkı sağlamamaktadır. Bunların yanı sıra Arap ülkelerinde yerleşik bulunan klan, kabile ve aşiret bağları da sivil toplum örgütlerini etkilemekte ve çalışmalarını engellemektedir.

Sivil toplum anlamında en işlevsel görünen kesimi İslami kesimden gelmektedir. Bugün Ortadoğu coğrafyasına bakıldığında en aktif grup İslami hareketlerdir. İslami Örgütler İslam’ın politik yorumunu yapmakta ve geniş halk kitlelerine hitap etmektedirler. İslami organizasyonların geniş kitlelerce desteklenmesinin nedeni, bu örgütlerin hastane hizmetleri, eğitim, iş imkanı gibi sosyal hizmetler vermeleridir. İkinci neden ise mevcut iktidarların ekonomik ve politik sorunlara çözüm üretmemesi ve problem çözücü mekanizmaları işlevsiz hale getirmesidir.⁴⁸⁸

Ancak İslami örgütlerin yükselmesi bölgede demokratikleşme çalışan birçok araştırmacıyı kuşkuda bırakmaktadır. Bu görüşe göre, İslami partiler anti demokratik bir

⁴⁸⁷ Bkz. Vickie Langohr, “Too Much Civil Society, Too Little Politics”, **Comparative Politics**, Vol. 36, No. 2, Ocak 2004, s. 198-201.

⁴⁸⁸ Wright Robin, “Islam’s New Political Face”, **Current History**, Ocak 1991, s. 140.

yapıya sahiptirler ve iktidara gelmeleri durumunda oyunu kurallarına göre oynamayacaklardır.⁴⁸⁹ Buna karşı getirilen argüman ise demokratikleşme ile birlikte İslami örgütlerin de evrime uğrayacağı veya güç kaybedeceği.⁴⁹⁰

Bunun yanında İslami grupların tek ve bütün bir grup gibi değerlendirmemek gerekmektedir.⁴⁹¹ Sosyal hayatta hayır dernekleri, politik parti, sosyal kulüpler, terörist örgütler gibi şekillerde dahil olmaktadır. Tüm bu farklı grupların farklı gündemleri bulunduğu gibi, aynı grup içerisindeki gruplarında farklı gündemleri bulunabilmektedir.

Geçmiş demokratikleşme pratiklerinde sivil toplumun demokratikleşme sürecinde oynadığı rolün önemi görülmektedir. Bu nedenle sivil toplum örgütlerinin ODKA'nın dönüşümünde de oynayacağı önemli roller bulunmaktadır. Ancak, ODKA'da sivil toplum örgütlerinin demokratikleşmede istenilen rolü oynaya bilmesi için sayıca artmanın yanı sıra nitelik olarak da güçlenmeleri gerekmektedir. Bunun için ise örgütlerin devlet baskısından ve tacizlerinden uzak bağımsız bir şekilde hareket edebilmeleri gerekmektedir. Bunun dışında bölgedeki sivil toplum örgütlerinin bir birleriyle olan iletişimleri de oldukça sınırlıdır.⁴⁹² Bölgede sivil toplumun gücünü arttırabilmesi için farklı sektörlerde çalışan sivil toplum örgütlerinin ortak çalışmalar yapabilmeleri aralarındaki işbirliğini geliştirmeleri gerekmektedir.

Sivil toplumun demokratikleşmede etkin olabilmesi için üç temel faktörün sağlanmış olması gerekmektedir. Bunlardan ilki rejimden bağımsız hareket edebilme yeteneği, diğeri demokratik bir gündem, sonuncusu ise politik partiler veya güçler gibi diğer gruplarla işbirliğine girebilme becerisidir. Bunların sağlanamadığı otoriter ortamlarda sivil toplum örgütleri demokratikleşmeye katkı sağlayamamakta liberal olmayan, apolitik, devlet kontrolünde etkisiz örgütler olarak kalmaktadırlar.

⁴⁸⁹ Fukuyama ise fundamental İslam'ın totaliter olduğu ve hayatın tüm alanını düzenlemeye çalıştığını iddia etmektedir. Fukuyama, **The End of...**, s. 217.

⁴⁹⁰ Daniel Brumberg, "From Cold Wars to Resource Wars: The Coming Decline in US-Israeli Relations?", **Jerusalem Journal of International Relations** 13, Eylül 1991, s. 187 ve 195.

⁴⁹¹ Brumberg, **From Cold...**, s. 190., Emmanuel Sivan, "The Islamic Resurgence: Civil Society Strikes Back", **Journal of Contemporary History**, Vol. 25, Nos. 2-3, Mayıs-Haziran 1990, s. 353-64. ve Cheryl Benard, **Civil Democratic Islam: Partners, Resources, and Strategies**, Santa Monica, CA: Rand Corporation, 2003.

⁴⁹² Marina Ottaway, "The Missing Constituency for Democracy Reform in Uncharted Journey", **Uncharted journey : promoting democracy in the Middle East**, Eds. Thomas Carothers-Marina Ottaway, Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace: Brookings Institution Press, distributor, 2005, s. 151-170.

4.6. KADINLARIN EKONOMİK VE POLİTİK HAYATA KATILIMI VE EĞİTİMİN YAYGINLAŞTIRILMASI

2002 tarihli BM Arap İnsani Gelişme Raporunda, kadın hakları ve eğitim, ODKA bölgesinde özgürlüklerin önündeki en önemli iki engel olarak gösterilmektedir. Rapora göre kadın haklarının güçlendirilmesi sadece adalet ve eşitlikle ilgili bir problem değil aynı zamanda Arap dünyasının geri kalmışlığını gösteren bir unsurdur.⁴⁹³

ODKA'daki ülkelerin bir çoğunda kağıt üzerinde kadınlara karşı ayrımcılığın önlenmesi doğrultusunda gelişmeler yaşanmaktadır. Örneğin BM'nin Kadın'a Yönelik Her Çeşit Ayrımcılığa Karşı Konvansiyon'u (Convention on All forms of Discrimination against Woman)'ı ODKA bölgesindeki 16 ülkeden 10'u imzalamış, 9'u ise onaylamamıştır. Konvansiyon'un bölge ülkelerince imzalanması kadın haklarının gelişimi açısından oldukça önem taşımaktadır ancak konvansyonu onaylayan ülkelerin önemli bir bölümünün çeşitli maddelere üzerine rezervasyon koymuşlar ve uygulamada sıkıntılar yaşanmaktadır.⁴⁹⁴

Seçme ve seçilme konusunda ise bölge ülkeleri diğer bölgelere göre oldukça çağdaş adımlar atmıştır. Bu doğrultuda Suriye 1949'da, Lübnan 1952'de, Mısır 1956'da, Tunus ise 1957'de kadınlara seçme ve seçilme hakkı vermiştir. Günümüzde ise Suudi Arabistan ve BAE dışındaki tüm bölge ülkelerinde kadınların politik hayata katılımı kağıt üzerinde sağlanmıştır.

ODKA ülkelerinin önemli bölümünde kadınlara eğitim hakkı sağlanmaktadır. Özellikle de Körfez Ülkeleri'nde kız çocuklarının eğitim oranı erkek çocuklarından yüksektir. Birçok bölge ülkesinde Arap kadınları erkeklerinden daha eğitilidir. Burada sorun olan kadınların aldıkları eğitimi kullanacakları fırsatlardan yoksun kalmalarıdır. Bölgede kadınların durumunu genellemek de sık karşılaşılan bir yanıştır. Kuzey Afrika'da ve Mısır'da şehirdeki kadının karşılaştığı problemler farklıken, Yemen'deki şehirli kadının gereksinimleri oldukça farklılık gösterebilmektedir.

⁴⁹³ United Nations Development Programme, **Arab Human Development Report 2002**, New York: UNDP, 2002.

⁴⁹⁴ Amnesty International Report, **Reservations to the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Woman- Weakening the protection of women from violence in the Middle East and North Africa Region**, London: Amnesty International, 2004.

İstatistiklere bakıldığında kadınların eğitime katılımı, verimliliği, hayat süresi ve kişi başına düşen gelirden önemli gelişmeler yaşanırken, kadınları ekonomik ve politik hayata katılımında bir yükselme görülmemektedir.⁴⁹⁵ Kadınların sosyal hayata katılımının önündeki engellerden en önemlisi Arap dünyasında var olan sosyal algıda kadınlara verilen statüde gözlemlenmektedir. ODKA bölgesindeki ülkelerin önemli bölümünde kadınlar erkeklerle eşit haklara sahip görülmemektedir. Bölgedeki birçok ülkede kadın aile içi şiddete maruz kalmaktadır.⁴⁹⁶

Bunun yanı sıra bölge ülkelerinde kadınların iş hayatına katılımı oldukça düşük oradandır. Bölgenin yüzde 49'u kadındır, bunun yanı sıra bazı ülkelerde üniversite öğrencilerinin yüzde 63'ü kadınlardan oluşmaktadır. Buna karşın bölgede kadınların sadece yüzde 32'si iş hayatına katılmaktadır.⁴⁹⁷ Kadınların iş hayatına katılımında karşılaştıkları güçlüklerden en önemlisi Arap dünyasında yerleşmiş bulunan kadına karşı bakıştır. Birçok Arap erkeği kadınlarla çalışmak istememekte iş hayatında kadınların ilerlemesini engellemektedir.

Kadınların önündeki diğer bir problem ise ülkelerde yürürlükte olan medeni kanunlardır.⁴⁹⁸ Pratikte ODKA ülkelerinde kadınlar için boşanmak erkeklere göre oldukça zordur. Çok eşlilik hukuken ve sosyal olarak kabul edilmiş durumdadır. Bunun yanı sıra hukuken ve toplumsal olarak namus cinayetleri kabullenilmiştir. Son zamanlarda evlenme yaşını 15 den 18'e çıkaran Ürdün gibi birkaç örnek dışında rızası olmasa bile ailenin istemesi durumunda kadınlar küçük yaşlarda evlendirilebilmektedir.⁴⁹⁹

Bu alanda ilerleme oldukça yavaş ilerlemektedir ve konu hakkındaki olumlu hukuki değişimler sosyal karşı koymayla karşı karşıyadır. Örneğin 2001 yılında Mısır'da kadınlara boşanma için dava açma hakkının verilmesi, sosyal karmaşaya neden olacağı nedeniyle kamuoyundan şiddetli tepki toplamıştır. Fas'ta da Kral VI Muhammed'in boşanma hakkını da içeren kadınlara oldukça fazla eşitlik veren yasa

⁴⁹⁵ World Bank Development Report, **Overview, Gender and Development in the Middle East and North Africa: Women and the Public Sphere**, Washington, DC, World Bank Group, 2003.

⁴⁹⁶ Sameena Nazir, **Challenging Inequality, Obstacles and Opportunities Towards Women's Rights in the Middle East and North Africa**, Washington, DC: Freedom House, 2005, s. 6-7.

⁴⁹⁷ World Bank Development Report, **Overview...**

⁴⁹⁸ A.g.e., s. 5-6 ve 8-9.

⁴⁹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Sherifa Zuhur, **Gender, Sexuality and The Criminal Laws in The Middle East and North Africa: A Comparative Study**, İstanbul: Woman for Woman's Human Rights (WWHR), 2005.

önerisi İslami grupların şiddetli protestoları ile karşılanmıştır. İncelendiğinde Arap kamuoyunda bu konuda çok hassasa bir duyarlılığın olduğu görülmektedir.

ODKA bölgesinde eğitim sisteminin önünde de ciddi sıkıntılar bulunmaktadır. Bölge ülkelerinin eğitim sisteminde eğitim için yeterince fon ayrılmaması, sınıflardaki öğrenci sayısının çokluğu, öğretmenlerin yetersizliği, okul-aile işbirliğinin eksikliği, ezberci eğitim anlayışı gibi ciddi problemler bulunmaktadır. Bunun yanı sıra birçok Arap ülkesinde eğitim mevcut iktidarın politik bir aracı olarak çalışmaktadır.

Ancak son yirmi yılda eğitim gelişmesi için birçok adım atılmıştır.⁵⁰⁰ Eksikliklere karşın Mısır, Fas ve Yemen gibi ülkelerde kadınların eğitime katılma oranı yükselmektedir. İncelendiğinde Bahreyn, BAE, Suudi Arabistan, Katar ve Umman dışında birçok Arap üniversitesinde kadın-erkek eşitliği sağlanmış durumdadır. Mısır'ın üçte ikisi, Faslıların ve Yemenlilerin yarısı okuma yazma bilmektedir. Bunun yanı sıra yetişkin nüfusun okuma yazma oranı Ortadoğu bölgesinde oldukça hızlı ilerlemektedir. Eğitim konusunda özellikle Katarda önemli adımlar atılmıştır. Katar'da ünlü Amerikan Üniversitelerince, geleceğin Arap elitleri yetiştirmek için kurulan eğitim şehri diğer bölge ülkelerine örnek olacak niteliktedir.

⁵⁰⁰ World Bank Human Development Sector, Middle East and North Africa, **Education in the Middle East and North Africa: A Strategy Towards Learning for Development**, Washington, DC.: World Bank Group, 1999.

5. SONUÇ

Bu tez, demokratikleşme teorisinin Ortadoğu ve Kuzey Afrika (ODKA) bölgesinin demokratikleşmesine uygulanıp uygulanamayacağını incelemek amacıyla hazırlanmıştır. Tezde bölge tarihinde ciddiye alınabilecek herhangi bir demokratikleşme pratiği yaşanmamasına karşın, uygun şartların sağlanması halinde bölgede demokratikleşmenin gerçekleşebileceği hipotezi savunulmuştur. Bu tezde, birçok bölgede veya ülkede yaşanmış demokratikleşme pratiklerini açıklamada kullanılabilmesine karşın ODKA’da uygulandığında sonuç vermeyen demokratikleşme teorisinin yetersiz kaldığı noktalara dikkat çekilmiş, demokratikleşme teorisinin bölgeye uyarlanması ile birlikte ortaya çıkan sorunlar ve çelişkileri gösterilmiş, bunların aşılması için uygulanabilecek politikalar önerilmiştir.

Samuel Huntington, üçüncü dalga kitabında günümüze kadar, küresel nitelik sergileyen üçü düz ikisi ters olmak üzere beş demokratikleşme dalgası yaşandığını belirtmiştir.⁵⁰¹ Demokratikleşme teorisi, Latin Amerika ülkelerinden Merkez ve Doğu Avrupa ülkelerine kadar birçok bölge ve ülkeyi etkileyen bu demokratikleşme dalgalarını açıklamakta kullanılmaktadır. Buna karşın demokratikleşme teorisi, günümüze değin çeşitli fırsatlar yakalamasına karşın, ciddiye alınabilecek bir demokratikleşme pratiği yaşamamış ODKA bölgesine uyarlandığında yetersiz kalmaktadır. Fırsatların değerlendirilememiş olması da demokratikleşme literatürüne katkıda bulunan birçok sosyal bilimcinin Ortadoğu’nun istisnai durumuna vurgu yapmasına neden olmuştur.

Demokratikleşme teorisinin bölgeye uyarlandığında yetersiz kalmasının nedeni, teoriye yön veren kanaat önderlerinin ekonomik faktörler, hukukun üstünlüğü, eğitimin yaygınlaştırması gibi içsel nedenler üzerine odaklanmaları ancak dış müdahaleler, güvenliğin sağlanması ve uluslararası destek gibi dışsal nedenleri ihmal etmiş olmalarıdır. Demokratikleşme teorisinde yaygın kabul görmüş sosyal-ekonomik kuramın öncülerinden Daniel Lerner ve Seymour Martin Lipset gibi isimler, demokratikleşmede ekonomik gelişimin önemi üzerine odaklanmışlardır.⁵⁰² Demokratikleşme teorisyenlerinden Dankwart Rustow da, demokratikleşme sürecinde

⁵⁰¹ Huntington, *Üçüncü dalga...*

⁵⁰² Lerner, *The passing...*; Lipset, *Political man...*

elitlerin rolü ve kararlarının önemi üzerinde durmuştur.⁵⁰³ Barrington Jr. Moore ise burjuva sınıfının önemi üzerinde durmuştur.⁵⁰⁴

Demokratikleşme teorisindeki üç ana yaklaşımı ifade eden bu isimlerin tamamı içsel faktörler üzerinde durmuş ve demokratikleşmeyi içsel dinamiklerle açıklama yoluna gitmişlerdir. Buna karşın ODKA bölgesinin geçmişine bakıldığında bölgenin demokratikleşmesinde içsel şartların yanı sıra dışsal şartların da önem taşıdığı görülmektedir. Bağımsızlıklarını kazandıkları yıllardan günümüze değin üç önemli demokratikleşme fırsatı yakalamış bölge ülkeleri, halen devam eden son süreci hariç tutarsak, fırsatlarının hiçbirisini değerlendirememişlerdir.

Bölgenin demokratikleşmesine yönelik üçüncü fırsat, ancak 11 Eylül sonrası dönemde bölgede demokratikleşmenin dünya gündeminin ön sıralara çıkması ardından yakalanmıştır. ABD, AB, NATO, DEF, AGİT, G-8 gibi uluslararası aktörler bölgede ekonomik, politik ve sosyal dönüşümü hedefleyen çeşitli girişimler başlatmışlardır. Dış baskının yanı sıra bölge halkının da reform taleplerini dile getirmesi sonucu, ODKA bölgesinin otoriter rejimleri çeşitli açılımlara gitmek zorunda kalmışlardır. Buna karşın sürecin geleceği belirsizliklerle doludur. Bundan önce yakaladığı demokratikleşme fırsatlarını değerlendiremeyen ve tüm küresel demokratikleşme dalgalarına direnç göstererek varlıklarını devam ettirebilen bölgedeki otoriter rejimlerin, 11 Eylül sonrası yakalanan demokratikleşme sürecini de manipüle edip edemeyecekleri soru işaretleri taşımaktadır.

Bundan dolayı bölgede istikrarlı ve devamlı bir demokratikleşme için öncelikle otoriter rejimlerin varlıklarını sürdürebilmelerini sağlayan etkenleri saf dışı etmek gerekmektedir. Bu etkenler içsel faktörler kadar dışsal faktörlerden de beslenmektedir. Bundan dolayı bölgede demokratikleşme için içsel faktörlerin yanın da dışsal faktörlere de dikkat etmek gerekmektedir.

Eğitimin nitelik ve nicelik olarak yetersiz olması, kadınların sosyal ve politik hayata katılımının önünde sorunlar bulunması, hukukun üstünlüğünün yerleştirilmemiş olması,

⁵⁰³ Dankwart A Rustow, **A world of nations; problems of political modernization**, Washington: Brookings Institution, 1967.

⁵⁰⁴ Barrington Jr., **Social Origin...**

sivil toplum örgütlerinin güçsüz olması, kurumsallaşmanın gerçekleştirilememiş olması, bölgede demokratikleşmeyi engelleyen içsel faktörlerdir. Bölgede demokratikleşme için bu alanlarda reformlara gidilmesi, atılacak adımların uluslar arası kurum ve aktörler tarafından da desteklenmesi gerekmektedir.

Bölgedeki dışsal faktörler de, birbirleriyle yakından ilintili olmakla birlikte güvenliğin sağlanması ve demokratikleşmeye verilecek uluslararası destek olarak sınıflandırılabilir. İstanbul Kağıdı 3’de vurgulandığı gibi ODKA’da demokratikleşme için bölgede güvenlik ve istikrar ortamının tesis edilmesi gerekmektedir.⁵⁰⁵ İsrail-Filistin sorunu, Irak işgali ve İran’ın nükleer programı bölgesel anlamda güvenlik ortamını tehlikeye sokan ana sorunlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bundan dolayı bölgede demokratikleşme için bu sorunların çözülmesi şarttır.

Bu doğrultuda öncelikle İsrail-Filistin sorununun çözüme kavuşturulması, en azından sorunun çözümü yolunda ilerleme kaydedilmesi önem taşımaktadır. Arap-İsrail uyuşmazlığı bölgedeki otoriter yapının sürmesinin gerçek nedeni olmamakla birlikte, bir yandan gerilimin artmasına neden olurken, diğer yandan da bölgedeki otoriter rejimler tarafından reform yapmamak için bahane olarak kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra, pek çok çalışmada da öne sürüldüğü gibi reform gündemi olan bölge dışı oyuncuların inanırlığına da zarar vermektedir.

Bölgesel anlamda güvenliği etkileyen diğer bir sorun, Irak’ın içinde bulunduğu durumdur. ABD işgali ardından Irak’ta şiddetin dinmemesi ve iç savaşı andıran çatışmalar, tüm bölgeyi içine çekebilecek gerilimlere işaret etmektedir. Bundan dolayı, Irak’ın egemenliğinin ve toprak bütünlüğünün korunması ve var olan şiddetin sona erdirilmesi, bölgesel barışın sağlanması reform sürecinin devamı için zorunlu görülmektedir.

Bölgesel güvenliği tehdit eden diğer bir tehdit ise İran’ın nükleer programıdır. İran, UAA ile yaptığı antlaşmalara aykırı olarak nükleer enerji üretme çalışmalarına devam etmekte, bu ise başta ABD olmak üzere uluslararası toplumun tepkisine neden olmaktadır. Bu doğrultuda bölgede güvenlik ortamının sağlanması için İran’ın nükleer

⁵⁰⁵ Akçapar-Akgün-Altunışık-Kadioğlu, *The Debate...*

programında uluslararası uzlaşının sağlanması gerekmektedir. Bunun için de askeri seçenek veya ambargolar gibi politikalar dışında diplomasiyi kullanmakta fayda bulunmaktadır.

Ancak bu sürecin İran ile kısıtlı kalmaması, bölgesel güvenliğin sağlanmasına katkıda bulunacaktır. Bölgede demokrasinin yaratılması ve sağlamlaştırılmasına yol açacak bir ortamın oluşması için bütün kitle imha silahları programlarının ve fiziksel kapasitelerinin yok edilmesi önem taşımaktadır. Bunu başarmak için, silahlanmanın temel nedenlerini ve bölgedeki ülkelerin meşru güvenlik endişelerini dikkate alarak, silahsızlanma rejimi desteklemek olumlu bir politika olacaktır.

Bölgede demokratikleşmeyi etkileyen ikinci dışsal faktör, bölgede demokratikleşmeyi destekleyen aktif bir uluslararası desteğe duyulan gereksinimdir. ABD, AB, NATO, Dünya Bankası, AGİT, Dünya Ekonomik Forumu gibi bölgede demokratikleşmeyi destekleyen uluslararası aktörlerin bölgede demokratikleşme konusuna daha fazla ilgi göstermesi gerekmektedir. Bunun yanı sıra bölgedeki ülkelerin meşru güvenlik ve istikrar endişelerini dikkate alarak, AGİT'e benzer bir işbirlikli güvenlik mekanizmasının oluşturulması önemli bir adım olacaktır.

Bunun yanı sıra, bölgede demokratikleşmeyi destekleyecek uluslararası aktörlerin zorlayıcı olmaması önem taşımaktadır. Bölgedeki her ülkenin kendine özgü koşulları bulunmaktadır ve farklı ihtiyaçları bulunmaktadır. Bundan dolayı, bölgede demokratikleşmeyi destekleyecek uluslararası aktörler, bölge insanlarının kendi özel durumlarına uyabilecek projeleri önermeleri için uygun kanalların açılmasına destek olmalıdır.

KAYNAKÇA

Abraham J., Abraham. **The Lebanon War**, Westport, Conn.: Praeger, 1996.

Akçapar Burak-Akgün Mensur-Altunışık Meliha-Kadioğlu Ayşe. **The Debate On Democratization In The Broader Middle East And North Africa: A Civic Assessment From Turkey**, İstanbul, TESEV; 2004.

Akgün Mensur-Furtun Fatih, **Genişletilmiş Ortadoğu Ve Kuzey Afrika’da Demokratikleşme Tartışması: Türkiye’den Sivil Bir Değerlendirme**, İstanbul: TESEV, (Yayınlanacak).

Alagappa, Muthiah. **Civil society and political change in Asia: expanding and contracting democratic space**, Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2004.

Albrecht, Holger-Schlumberger, Oliver. “ ‘Waiting for Godot’: Regime Change Without Democratization in the Middle East”, **International Political Science Review**, No. 25, Volume 4, 2004, s. 371-392.

Ali, Carko Glu-Çarkoğlu, Ali-Eder, Mine. **Political Economy of Regional Cooperation in the Middle East**, Florence, KY: Routledge, 1998.

Al-Suwaidi, Jamal. “Arab and Western Conceptions of Democracy: Evidence from UAE Opinion Survey”, **Democracy, War, and Peace in the Middle East**, Eds. David Garnham-Mark Tessler, Bloomington, IN: Indiana University Press, 1995.

Alterman B., Jon. “The False Promise of Arab Liberals”, **Policy Review**, Issue 125, Haziran-Temmuz 2004, s. 77-85.

Amnesty International Report. **Reservations to the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Woman- Weakening the protection of women from violence in the Middle East and North Africa Region**, London: Amnesty International, 2004.

Arblaster, Anthony. **Democracy**, 2 bs., Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994.

Asgari, Mohsen–Dempsey, Judy–Khalaf, Roula. “US and EU split on Iran's nuclear policy”, **Financial Times**, Kasım 19, 2003, s. 14.

Axel, Hedenius. "The Duration of Democracy: Institutional vs. Social-Economic Factors", **Defining and Measuring Democracy**, Eds. David Beetham, London: Thousand Oaks, 1994.

Axel, Hedenius. **Democracy and Development**, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Baaklini, Abdo-Denoëux, Guilain-Springborg, Robert. **Legislative Politics in the Arab World: The Resurgence of Democratic Institutions**, Boulder, Colo: Lynne Rienner Publishers, 1999.

Beattie J., Kirk. **Egypt during the Nasser years : ideology, politics, and civil society**, Boulder : Westview Press, 1994.

Beetham, David. **Democracy and Human Right**, Cambridge: Polity Press, 1999.

Bellin, Eva. “Civil Society: Effective Tool of Analysis for Middle East Politics?”, **Political Science and Politics**, Vol. 27, No. 3, Eylül 1994, s. 509-510.

Benard, Cheryl. **Civil Democratic Islam: Partners, Resources, and Strategies**, Santa Monica, CA: Rand Corporation, 2003.

Bessel, Richard. "The crisis of modern democracy, 1919-39", **Democratization**, Eds. David Potter-David Goldblatt-Margaret Kiloh-Paul Lewis, Cambridge: Polity Press, 1997.

Birch H., Anthony. **"The Concepts and Theories of Modern Democracy"**, 2 bs., London: Routledge, 2001.

Bollen A., Kenneth. "World System Position, Dependency, and Democracy: The Cross-National Evidence", **American Sociological Review** **48**, Ağustos 1983, s. 468-479.

Bollen, Kenneth A.-Jackman W, Robert. "Democracy; Stability and Dichotomies", **American Sociological Review** **54**, Ağustos 1989, s. 612-621.

Bonner, John. **Economic efficiency and social justice : the development of utilitarian ideas in economics from Bentham to Edgeworth**, Aldershot, Hants, England; Brookfield, Vt. ; E. Elgar Pub., 1995.

Braizat S., Musa. **The Jordanian -Palestinian relationship : the bankruptcy of the confederal idea**, London: British Academic Press, 1998.

Brumberg, Daniel. "From Cold Wars to Resource Wars: The Coming Decline in US.-Israeli Relations?", **Jerusalem Journal of International Relations** **13**, Eylül 1991.

Brzezinski, Zbigniew-Friedrich J., Carl. **Totalitarian Dictatorship and Autocracy**, 2bsk, New York: Praeger, 1965.

Bulloch, John-Morris, Harvey. **Saddam's war : the origins of the Kuwait conflict and the international response**, London ; Boston: Faber and Faber, 1991.

Carey, John M.-Shugart, Matthew Soberg. **Presidents and assemblies: constitutional design and electoral dynamics**, New York: Cambridge University Press, 1992.

Carnegie Endowment for International Peace Arap Political Systems: Baseline Information and Reforms. **Qatar**, Washington, DC.: Carnegie Endowment for International Peace, 2005.

Carnegie Endowment for International Peace Arap Political Systems: Baseline Information and Reforms. **Oman**, Washington, DC.: Carnegie Endowment for International Peace, 2005.

Carnegie Endowment for International Peace Arap Political Systems: Baseline Information and Reforms. **Tunusia**, Washington, DC.: Carnegie Endowment for International Peace, 2005.

Carothers, Thomas- Ottaway S., Marina. "Greater Middle East Initiative: Off to a False Start", **Carnegie Endowment for International Peace Policy Brief**, No. 29, Mart, 2005.

Catt, Helena. **Democracy in Practice**, London: Routledge, 1999.

Chourou, Bechir. "The Challenge of Democracy in North Africa", **Democratization**, Vol. 9, Issue 1, Eylül 2002, s. 17-39.

Clawson, Patrick. "The Limited Scope for Economic Cooperation in the Contemporary Levant," **The Arab-Israeli Search for Peace**, Eds. Steven L. Spiegel, Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1992.

Cleveland L., William. **A history of the modern Middle East**, Boulder, 2000.

Copley, Stephen-Sutherland, Kathryn. **Adam Smith's Wealth of nations : new interdisciplinary essays**, New York: St. Martin's Press, 1995.

Coppedge, Michael-Reinicke, Wolfgang. "Measuring Polyarchy", **Studies in Comparative International Development**, Vol. 25, Issue 1, İlkbahar 1990, s. 51-72.

Cordesman H., Anthony. **Kuwait : recovery and security after the Gulf War** , Boulder, Colo. : Westview Press, 1997.

Croissant, Aurel. "From transition to defective democracy: mapping Asian democratization", **Democratization**, Vol. 11, Issue 5, Aralık 2004, s. 156-178.

Crossick, Stanley. "The U.S. Greater Middle East Initiative: What is its Added Value?", **The European Policy Centre**, Brussels, Nisan 2004.

Dahl, A. Robert. **Democracy and Its Critics**, New Haven: Yale University Press, 1989.

Dahl A., Robert. **On Democracy**, New Haven: Yale University Press, 1998.

Dahl A., Robert. **Polyarchy: participation and opposition**, New Haven: Yale University Press, 1971.

Danopoulos P., Constantine -Gerston N., Larry. "Democratic Currents in Authoritarian Seas: The Military in Greece and the Philippines", **Armed Forces & Society**, Vol. 16, Issue 4, Yaz 1990, s. 529-545.

Deegan, Heather. **The Middle East and Problems of Democracy**, Boulder, Colo: Lynne Rienner Publishers, 1993.

Dinmore, Guy-Khalaf, Roula. "Washington seeks to raise Syria pressure", **Financial Times**. Ekim 17, 2005.

Diamond, Larry. "Universal Democracy?", **Policy Review**, No. 119, Haziran-Temmuz 2003.

Diamond, Larry. **The Democratic Revolution: struggles for freedom and pluralism in the developing world**, Washington, DC: Freedom House, 1992.

Diamond, Lary. **Developing Democracy: Towards Consolidation**, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999.

Dix H., Robert. "History and Democracy Revisited", **Comparative Politics** 27, Ekim 1994, s. 91-105.

Doherty, Brian–Geus, de Marius. **Democracy and green political thought : sustainability, rights, and citizenship**, London : Routledge, 1996.

Dresch, Paul. **A history of modern Yemen** , New York : Cambridge University Press, 2000.

Dumont, Louis. “Bireycilik üzerine denemeler: Doğu. XIII. Yüzyıldan başlayarak siyaset kategorisi ve devlet”, **Devlet Kuramı**, Eds. Cemal Bali Akal, Ankara: Dost, 2000.

El-Kikhia, O. Mansour. **Libya's Qaddafi : the politics of contradiction**, Gainesville : University Press of Florida, 1997.

Euromesco Report. **Barcelona Plus Towards a Euro-Mediterranean Community of Democratic States**, Lizbon: EuroMeSCo Secretariat, 2005.

Fischbach R., Michael. “Jordan”, **Middle East and North Africa: Governance, Democratization, Human Rights**, Eds. Paul J. Magnarella, Aldershot: Ashgate, 1999.

Freedom House Political Rights and Liberties Index. **Freedom in the World 2006**, Washington, DC: Freedom House, 2006.

Freedom House Special Report. **Freedom House, “How Freedom is Won: From Civic Resistance to Durable Democracy**, Washington, DC: Freedom House, 2005.

Gambill, Gary C.–Abdelnour K., Ziad. “Dossier: Rafiq Hariri, Prime Minister of Lebanon”, **Middle East Intelligence Bulletin**, Vol. 3, No. 7, Temmuz 2001.

Gellner, Ernest. **Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals**, London: Hamish Hamilton, 1994.

Gerber, Haim. **The Social Origins of the Modern Middle East**, Colarado: Lynne Rienner Publishers, 1987.

Gershovich, Moshe. **French military rule in Morocco : colonialism and its consequences**, London ; Portland, OR : Frank Cass, 2000.

Goldblatt, David. "Democracy in the 'long nineteenth century', 1760-1919", **Democratization**, Eds. David Potter-David Goldblatt-Margaret Kiloh-Paul Lewis, Cambridge: Polity Press, 1997.

Hacopulos, Aleksandros. **Thucydides tarihinden Periklis'in ayt nutku : ıktibaslar – mukayeseler**, İstanbul: Doan Kardeth, 1973.

Harrison, Ross. **"Democracy"**, London: Routledge, 1993.

Held, David. **Models of Democracy**, 2bs., California: Stanford University Press, 1996.

Hersvik, Jarle-Larsen-Ugelvik, Stein. "Democratic breakdown and transitions to democracy in Portugal", **Portuguese Journal of Social Science**, Vol. 2 Issue 3, 2003, s. 165-192.

Heydemann, Steven. "Taxation Without Representation: Authoritarianism and Economic Liberalization in Syria", **Rules and right in the Milde East: Democracy, Law and Society**, Ed. Ellis Goldberg-Reşad Kasaba-Joel Migdal, Seattle : University of Washington, 1993.

Higley, John-Burton G., Michael, "The Elite Variables in democratic transitions and Breakdowns", **American Sociological Review** **54**, Şubat 1989, s. 17-32.

Horowitz L., Donald. "Democracy in Divided Societies", **Journal of Democracy**, Vol 4, No. 4, Ekim 1993, s. 18-38.

Hudson C., Michael. "Political Liberalization in the Arab World: Theoretical Perspectives", **The Political Culture Approach to Arab Democratization: The Case for Bringing it Back in, Carefully**, Eds. Rex Brynen-Bahgat Korany-Poul Noble, Volume 1, Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1995.

Huntington P., Samuel. **Üçüncü Dalga. Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma**, Çev. Ergun Özbudun, Ankara: Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, 1993.

Jagers, Keith-Gurr, Ted Robert. "Tracking Democracy's Third Wave with the Polity III Data", **Journal of Peace Research**, Nov95, Vol. 32, Issue 4, s. 469-482.

John, Garrard- Tolz, Vera-White, Ralph. **European Democratization Since 1800 : Past & Present**, Basingstoke : Macmillan, 2000.

Karakatsanis, Neovi. "Do attitudes matter? The military and democratic consolidation in Greece", **Armed Forces & Society**, Vol. 24 Issue 2, Kış 1997, s. 289-312.

Karl, Terry Lynn-Schmitter C., Philippe. "The Types of Democracy Emerging in Southern and Eastern Europe and South and Central America", **Bound to Change: Consolidating Democracy in East Central Europe**, Eds. Peter M.E Volten, Boulder: Westview Press, 1992.

Kedouri, Elie. **Democracy and Arab Political Culture**, London; Portland, 1994.

Khadduri, Majid-Ghareeb, Edmund. **War in the Gulf, 1990-91 : the Iraq-Kuwait conflict and its implications**, New York : Oxford University Press, 1997.

Khalaf, Roula-Roshanzamir, Negar. "Pressure mounts on Iran to accept US offer of talks", **Financial Times**, Haziran 2, 2006, s. 9.

Kohli, Atul. "On sources of social and political conflicts in follower democracies", **Democracy's Victory and Crisis**, Eds. Axel Hadenius, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Kubba, Laith. "The Awakening of Civil Society", **Journal of Democracy**, Vol. 11, No.3, Temmuz 2000, s. 84-90.

Langohr, Vickie. "Too Much Civil Society, Too Little Politics", **Comparative Politics**, Vol. 36, N. 2, Ocak 2004, s. 181-204.

Lepsius, M. Rainer. "From Fragmented Part Democracy to Government by Emergency Decree and National Socialist-Takeover: Germany", **Breakdown of Democratic Regimes**, Juan J. Linz, Alfred Stepan, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978.

Lerner, Daniel. **The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East**, Glencoe: Free Press, 1958.

Lesser, Ian O.–Green D, Jerrold.–Larrabee F., Stephen-Zanini, Michele. **The Future of NATO's Mediterranean Initiative: Evolution and Next Steps**, Santa Monica, CA: Rand Corporation, 2000.

Levine, Andrew. **The general will : Rousseau, Marx, communism**, Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 1993.

Lewis, Paul. "Democratization in Eastern Europe", **Democratization**, Eds. David Potter-David Goldblatt-Margaret Kiloh-Paul Lewis, Cambridge: Polity Press, 1997.

Lievesley, Geraldine. **Democracy in Latin America : mobilization, power and the search for a new politics**, Manchester, New York : Manchester University Press, 1999.

Lijphart, Arend. "Back to democratic basics: who really practices majority rule?", **Democracy's Victory and Crisis**, Eds. Axel Hadenius, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Juan J. Linz-Alfred Stepan. **The Breakdown of democratic regimes**, Eds., Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978.

Linz, Juan J.–Valenzuela, Arturo. **The Failure of presidential democracy**, Eds., Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994.

Linz J., Juan. "Transition to Democracy", **The Washington Quarterly**, No 2, Vol.2, Yaz 1990, s. 12-34.

Lipset, Seymour Martin. **Political Man: the social bases of politics**, New York: Anchor Books, 1963.

Luciani, Giacomo. "The Oil Rent, the Fiscal Crisis of the State, and Democratization", **Democracy Without Democrats: The Renewal of Politics in the Muslim World**, Eds. Ghassan Salame, New York: I.B. Tauris, 2001.

Macfarquhar, Neil. "Conservatives In Iran Face Reassessment Of Reforms", **New York Times**, Haziran 11, 2001, s. A.6.

Mahoney, James. **The Legacies of liberalism: path dependence and political regimes in Central America**, Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2001.

Mainwaring, Scott. "Presidentialism, Multipartism, and Democracy", **Comparative Political Studies**, Vol.26, No 2, Temmuz 1993, s. 198-228.

Malley, Robert. **The Call from Algeria: Third Worldism, Revolution and the Turn to Islam**, Berkeley: University of California Press. 1996.

Mednicoff M., David. "Legalism Sans Frontières? U.S. Rule-of-Law Aid in The Arab World, **Carnegie Papers: Democracy and Rule of Law Project**, Number 61, Eylül 2005.

Middle East Watch. **Syria unmasked : the suppression of human rights by the Asad regime**, New Haven : Yale University Press, 1991.

Mitchell, Joshua. **The fragility of freedom : Tocqueville on religion, democracy, and the American future**, Chicago : University of Chicago Press, 1995.

Mohamedou, Mohammad Mahmoud. "The Rise and Fall of Democratization in the Maghreb", **Middle East and North Africa: Governance, Democratization, Human Rights**, Eds. Paul J. Magnarella, Aldershot: Ashgate, 1999.

Moore Jr., Barrington. **Social Origins of Dictatorship and Democracy**, Cambridge: Mass, 1966.

Myre, Greg., “In New Problem for Palestinians, Banks Reject Transfers”, **New York Times**, May1s 4, 2006, s. A.3.

Nasr, Vali. “The Rise of Muslim Democracy”, **Journal of Democracy**, Vol. 16, Issue 2, Nisan 2005, s.13-27.

Nasrallah, Fida. “The Traety of Brotherhood, Cooperation and Coordination: an assessment”, **State and society in Syria and Lebanon**, Eds. Youssef M. Choueiri, New York : St. Martin's Press, 1994.

Nazir, Sameena. **Challenging Inequality, Obstacles and Opportunities Towards Women’s Rights in the Middle East and North Africa**, Washington, DC: Freedom House, 2005.

Niblock, Timothy. “Democratization: A Theoretical and Practical Debate”, **British Journal of Middle East Studies**, Vol. 25, No. 2, Kasım 1998, s. 221-235.

Nowar, Ma'an Abu. **The history of the Hashemite Kingdom of Jordan**, Oxford: Published for the Middle East Centre, St. Antony's College Oxford by Ithaca Press, 1989.

O’donnell, Guillermo–Schmitter A., Philippe–Whitehead C., Laurence. **Transitions from Authoritarian Rule. Comparative Perspectives**, Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1986.

O'Ballance, Edgar. **Islamic fundamentalist terrorism, 1979-95 : the Iranian connection**, Basingstoke, Hampshire: Macmillan, 1997.

O'Donnell, Guillermo. “Why the Rule of Law Matters”, **Journal of Democracy**, Vol. 15 Issue 4, Ekim 2004, s. 32-46.

O'Neil, James L.. **The origins and development of ancient Greek democracy**, Lanham, Md.: Rowman & Littlefield, 1995.

Onwumechili, Chuka. **African democratization and military coups**, Westport, Conn.: Praeger, 1998.

Ottaway, Marina. "The Missing Constituency for Democracy Reform in Uncharted Journey", **Uncharted journey : promoting democracy in the Middle East**, Eds. Thomas Carothers-Marina Ottaway, Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace: Brookings Institution Press, distributor, 2005, s.151-70

Parry, Geraint-Moran-Michael. "Introduction: problems of democracy and democratization", **Democracy and Democratization**. (Eds.) Geraint Parry, Michael Moran, London: Routledge, 1964.

Patai, Raphael. **Arab Mind**, New York: Scribners, 1973.

Pelletiere C., Stephen. **The Iran-Iraq War : chaos in a vacuum**, New York: Praeger, 1992.

Perez, Victor Diaz. **The return of civil society : the emergence of democratic Spain**, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1993.

Perkins, Kenneth. **A History of modern Tunisia**, New York: Cambridge University Press, 2004.

Pfeifer, Karen. "Does Food Security Make a Difference? Algeria, Egypt and Turkey in Comparative Perspective", **The Many Faces of National Security in the Arab World**, Eds. Bahgat Korany-Paul Noble-Rex Brynen, New York: St. Martin.

Pipes, Daniel. **Greater Syria : the history of an ambition**, New York, N.Y. : Oxford University Press, 1990.

Pravda, Alex-Zielonka, Jan. **Democratic consolidation in Eastern Europe**, Eds., **Volume II**, Oxford: Oxford University Press, 2001.

Pridham, Geoffrey. **Designing Democracy: EU Enlargement and Regime Change in Post-Communist Europe**, New York : Palgrave Macmillan, 2005.

Przeworski, Adam. **Sustainable democracy**, Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1995.

Przeworski, Adam–Manin, Bernard–Stokes C., Susan. **Democracy, accountability, and representation**, Cambridge, U.K. ; New York : Cambridge University Press, 1999.

Quandt B., William. **Between ballots and bullets : Algeria's transition from authoritarianism**, Washington, D.C. : Brookings Institution Press, 1998.

Rashad, Hoda-Khadr, Zeinab. “Demography of the Arap Region: new challenges and opportunities”, **Human Capital: Population Economics in The Middle East**, Eds. Ismail Sirageldin, London : I. B. Tauris, 2002.

Richards, Alan-Waterbury, John. **A Political Economy of The Middle East**, Boulder, Colo. : Westview Press, 1996.

Riker H., William. **Democracy in the United States**, New York: Macmillan, 1953.

Riker H., William. **Liberalism against populism : a confrontation between the theory of democracy and the theory of social choice**, Prospect Heights, Ill.: Waveland Press, 1988.

Robin, Wright. “Islam’s New Political Face”, **Current History**, Vol. 90, No. 552, Ocak 1991, s. 25-30.

Ross, Michael. “Does Oil Hinder Democracy?”, **World Politics**, Vol. 53, Issue 3, Nisan 2001, s. 325-361.

Rouleau, Eric. "Turkey's Dream of Democracy", **Foreign Affairs**, Vol. 79, Issue 6, Aralık 2000, s. 100-114.

Rueschemeyer, Dietrich-Stephens, Evelyn Huber-Stephens D., John. **Capitalist Development and Democracy**, Chicago: University of Chicago Press, 1992.

Rustow A., Dankwart. **A world of nations; problems of political modernization**, Washington: Brookings Institution, 1967

Samons, Loren. **What's Wrong with Democracy: from Athenian practice to American worship**, New Jersey: University of California Press, 2004.

Schmidt G., Manfred. **Demokrasi Kuramına Giriş**, Çev. M. Emin Köktaş, 2.bs., Ankara: Vadi, 2002.

Schumpeter, Joseph. **Capitalism, Socialism, and Democracy**, 2bsk., New York: Harper, 1947.

Seligman B., Adam. **The idea of civil society**, New York : Maxwell, 1992.

Simons, Geoff. **Iraq : from Sumer to post-Saddam**, New York : Palgrave Macmillan, 2004.

Sivan, Emmanuel. "The Islamic Resurgence: Civil Society Strikes Back", **Journal of Contemporary History**, Vol. 25, Nos. 2-3, Mayıs-Haziran 1990, s. 353-364.

Stepan, Alfred. **Paths Toward Redemocratization: Theoretical and Comparative Considerations**, 1986.

Stepan, Alfred-Robertson R., Graeme. "An Arab's more than, Muslim' Electoral Gap", **Journal of Democracy**, Volume 14, Number 3, Haziran 2003, s. 30-44.

Stern, Fritz. "The new democracies in crisis in interwar Europe", **Democracy's Victory and Crisis**, Eds. Axel Hadenius, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Tarock, Adam. **Iran's foreign policy since 1990 : Pragmatism supersedes islamic ideology**, New York: Nova Science Publishers, Inc., 1999.

Tatu, Vanhanen. **Democratization: A comparative analysis of 170 countries**, London: Routledge, 2003.

Tatu, Vanhanen. **The Emergence of Democracy: A Comparative Study of 119 States**, Helsinki: Societas Scientiarum Fennecia, 1984.

Tessler, Mark. “Anger and Governance in the Arab World: Lessons from the Maghrib and Implications for The West”, **Jerusalem Journal of International Relations**, Volume 13, No. 2, Eylül 1991, s. 7-33.

The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005. **Algeria**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005.

The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005. **Bahrain**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005.

The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005. **Egypt**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005.

The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005. **Iraq**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005.

The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005. **Jordan**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005.

The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005. **Kuwait**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005.

The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005. **Lebanon**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005.

The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005. **Libya**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005.

The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005. **Morocco**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005.

The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005. **Oman**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005.

The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005. **Qatar**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005.

The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005. **Saudi Arabia**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005.

The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005. **Syria**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005.

The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005. **Tunisia**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005.

The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005. **United Arab Emirates**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005.

The Economist Intelligence Unit Country Profile 2005. **Yemen**, London: The Economist Intelligence Unit, 2005.

United Nations Development Programme. **Arab Human Development Report 2002**, New York: UNDP, 2002.

United Nations Development Programme. **Arab Human Development Report 2003**, New York: UNDP, 2003.

United Nations Development Programme. **Arab Human Development Report 2004**, New York: UNDP, 2004.

United Nations Development Programme. **Public Sectors, Management, Governance and Sustainable Human Development**, New York: UNDP, 1995.

United Nations Population Division. **World Urbanization Prospects, the 1999 Revision: Key Findings**, New York: UN Population Division, 1999.

Vandewalle, Dirk. "The Libyan Jamahiriyya since 1969", **Qadhafi's Libya, 1969-1994**, Eds. Dirk Vandewalle, New York : St. Martin's Press, 1995.

Vandewalle, Dirk. **Libya since independence : oil and state-building**, London : I.B. Tauris Publishers, 1998.

Vanhanen, Tatu. **Prospects of Democracy: A study of 172 countries**, London: Routledge, 1997.

Vanhanen, Tatu. **Prospects of Democracy: A study of 172 countries**, London: Routledge, 1997.

Waller, Michael. "Voice, choice and loyalty: democratization in Eastern Europe", **Democracy and Democratization**, Eds. Geraint Parry-Michael Moran-London: Routledge, 1994.

Ware, Alan. "Liberal Democracy: One Form or Many?", **Transition to Democracy**, Eds. Geoffrey Pridham, Cambridge: Dartmouth, 1995.

White, Gordon. "Civil Society, Democratization, and Development", **Democratization**, Vol. 1, No. 3, Kış 1994, s. 375-390.

Whitehead, Laurence. **Emerging market democracies: East Asia and Latin America**, Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2002.

Wolfson, Paula. "Bush Says Hamas Must Renounce Violence, Urges Abbas to Stay in Office", **Voanews**, Ocak 26, 2006.

World Bank Development Report. **Overview, Gender and Development in the Middle East and North Africa: Women and the Public Sphere**, Washington, DC, World Bank Group, 2003.

World Bank Human Development Sector. **Middle East and North Africa, Education in the Middle East and North Africa: A Strategy Towards Learning for Development**, Washington, DC.: World Bank Group, 1999.

World Bank. **Governance: The World Bank Experience**, Washington, DC.: World Bank, 1994.

World Bank. **The World Bank and Participation**, Washington, DC.: World Bank, 1994.

Yaphe S., Judith. "Iraq: Human Rights in the Republic of Fear", **Middle East and North Africa: Governance, Democratization, Human Rights**, Eds. Paul J. Magnarella, Aldershot: Ashgate, 1999.

Yıldırım, Jülide-Sezgin, Selami-Öcal, Nadir. "Military Expenditure And Economic Growth In Middle Eastern Countries: A Dynamic Panel Data Analysis", **Defence & Peace Economics**, Vol. 16, Issue, Ağustos 2005, s. 283-295.

Yom L., Sean. "Civil Society And Democratization In The Arab World", **The Middle East Review of International Affairs**, Volume 9, No. 4, Article 2 - Aralık 2005.

Zahlan, Rosemarie Said. **The making of the modern Gulf states : Kuwait, Bahrain, Qatar, the United Arab Emirates and Oman**, London : Hutchinson, 1989.

Zakaria, Fareed. **The Future of Freedom. Illiberal Democracy at Home and Abroad**, Newyork/London 1993.

Zambelis, Chris. "The Strategic Implications of Political Liberalization and Democratization in the Middle East", **Parameters: US Army War College**, Vol. 35, Issue 3, Kış 2005, s. 87-102.

Zeine N., Zeine. **The struggle for Arab independence : Western diplomacy and the rise and fall of Faisal's kingdom in Syria**, Delmar, N.Y.: Caravan Books, 1977.

Zielonka, Jan. **Democratic consolidation in Eastern Europe**, Eds., **Volume 1**, Oxford: Oxford University Press, 2001.

Zuhur, Sherifa. **Gender, Sexuality and The Criminal Laws in The Middle East and North Africa: A Comparative Study**, İstanbul: Woman for Woman's Human Rights (WWHR), 2005.

"Filistin'de İç Savaş Rüzgarları Esiyor", **Radikal**, Nisan 23, 2006.

"Ortadoğu planına itiraz çok", **Radikal**, Mart 9, 2004.

"Suspicious In Syria", **Boston Globe**. Ekim 14, 2005.

"Syrian probe confirms interior minister's suicide", **China Daily**, Ekim 15, 2005.

"Şiiler sırtından bıçakladı", **Radikal**, Nisan 2, 2006.

İnternet Kaynakları

<http://daccessdds.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/240/94/IMG/NR024094.pdf?OpenElement>, 25 Haziran 2006.

<http://daccessdds.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/288/65/IMG/NR028865.pdf?OpenElement>, 25 Haziran 2006.

<http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/N04/381/16/PDF/N0438116.pdf?OpenElement>, 25 Haziran 2006.

<http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/N04/381/16/PDF/N0438116.pdf?OpenElement>, 25 Haziran 2006.

<http://daccess-ods.un.org/TMP/7707853.html>, 25 Haziran 2006.

<http://dosfan.lib.uic.edu/erc/briefing/dossec/1994/9410/941030dossec.html>, 25 Haziran 2006.

<http://www.mfa.gov.il/MFA/Peace%20Process/Guide%20to%20the%20Peace%20Process/Casablanca%20Declaration%20-%20Mideast-NAfrica%20Economic>, 25 Haziran 2006.

http://ec.europa.eu/comm/world/enp/index_en.htm, 25 Haziran 2006.

<http://english.daralhayat.com/Spec/02-2004/Article-20040213-ac40bdaf-c0a8-01ed-004e-5e7ac897d678/story.html>, 25 Haziran 2006.

http://europa.eu.int/comm/external_relations/euromed/summit1105/, 25 Haziran 2006.

<http://nato.usmission.gov/ambassador/2003/s031019a.htm>, 25 Haziran 2006.

http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/4956882.stm, 25 Haziran 2006.

<http://web.amnesty.org/library/index/engmde240022005>, 25 Haziran 2006.

<http://web.amnesty.org/report2004/mar-summary-eng>, 25 Haziran 2006.

<http://www.al-bab.com/yemen/gov/off2.htm>, 25 Haziran 2006.

<http://www.arabsummit.tn/en/tunis-declaration.htm>, 25 Haziran 2006.

http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2006/05/060513_irannuclear.shtml, 25
Haziran 2006.

http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2006/05/060524_olmert_congress.shtml, 25
Haziran 2006.

http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2006/05/060524_olmert_congress.shtml, 25
Haziran 2006.

<http://www.cesd.org/natonotes/notes51.htm>, 25 Haziran 2006.

<http://www.cmfmna.org/magazine/features/declaration.htm>, 25 Haziran 2006.

<http://www.elections.ps/english.aspx>, 25 Haziran 2006.

<http://www.elections.ps/template.aspx?id=18>, 25 Haziran 2006.

http://www.euromedrights.net/english/barcelona-process/barcelona_declaration.html, 25
Haziran 2006.

<http://www.euromedrights.net/english/barcelona-process/EMP/summits/brussels.htm>,
25 Haziran 2006.

<http://www.euromed-seminars.org.mt/archive/ministerial/ii-malta.htm>, 25 Haziran
2006.

<http://www.euromed-seminars.org.mt/archive/ministerial/iv-marseilles.pdf>, 25 Haziran
2006.

<http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=15&year=2005>, 25 Haziran 2006.

<http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=15&year=2005>, 25 Haziran 2006.

<http://www.g8.utoronto.ca/summit/2004seaisland/summary.html>, 25 Haziran 2006.

<http://www.heritage.org/Research/MiddleEast/hl772.cfm>, 25 Haziran 2006.

<http://hrw.org/reports/2004/morocco1004/index.htm>, 25 Haziran 2006.

<http://www.iaea.org/NewsCenter/Statements/DDGs/2006/heinonen31012006.pdf>, 25 Haziran 2006.

http://www.ieciraq.org/English/Frameset_english.htm, 25 Haziran 2006.

http://www.ieciraq.org/English/Frameset_english.htm, 25 Haziran 2006.

http://www.ieciraq.org/English/Frameset_english.htm, 25 Haziran 2006.

http://www.ieciraq.org/English/Frameset_english.htm, 25 Haziran 2006.

http://www.ieciraq.org/English/Frameset_english.htm, 25 Haziran 2006.

<http://www.isis-online.org/publications/iran/newactivities.pdf>, 25 Haziran 2006.

<http://www.nato.int/docu/comm/2004/06-istanbul/docu-cooperation.htm>, 25 Haziran 2006.

<http://www.nato.int/docu/comm/49-95/c911107a.htm>, 25 Haziran 2006.

<http://www.nato.int/docu/comm/49-95/c911108a.htm>, 25 Haziran 2006.

<http://www.nato.int/docu/pr/1999/p99-064e.htm>, 25 Haziran 2006.

<http://www.ned.org/events/anniversary/oct1603-Bush.html>, 25 Haziran 2006.

<http://www.npwj.org/?q=node/1715>, 25 Haziran 2006.

<http://www.ntv.com.tr/news/374428.asp>, 25 Haziran 2006.

<http://www.ntvmsnbc.com/news/370260.asp>, 25 Haziran 2006.

http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/ag00000_.html, 25 Haziran 2006.

http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/ba01000_.html, 25 Haziran 2006.

http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/ku00000_.html, 25 Haziran 2006.

http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/ku00000_.html, 25 Haziran 2006.

http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/mu00000_.html, 25 Haziran 2006.

http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/mu00000_.html, 25 Haziran 2006.

http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/qa00000_.html, 25 Haziran 2006.

http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/ts00000_.html, 25 Haziran 2006.

<http://www.osce.org/ec/documents.html?lsi=true&limit=10&grp=322>, 25 Haziran 2006.

<http://www.pogar.org/themes/reforms/documents/alexandria.pdf>, 25 Haziran 2006.

<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=185806>, 25 Haziran 2006.

<http://www.rbas.undp.org/ahdr.cfm>, 25 Haziran 2006.

<http://www.voanews.com/tibetan/archive/2006-01/2006-01-26-voa1.cfm>, 25 Haziran 2006.

http://www.weforum.org/pdf/C-100/Report_Jordan_2004.pdf, 25 Haziran 2006.

[http://www.weforum.org/pdf/C-](http://www.weforum.org/pdf/C-100/Summary_Discourse_Common_Values_Davos_2005.pdf)

[100/Summary_Discourse_Common_Values_Davos_2005.pdf](http://www.weforum.org/pdf/C-100/Summary_Discourse_Common_Values_Davos_2005.pdf), 25 Haziran 2006.

http://www.weforum.org/pdf/C-100/summary_jordan05.pdf, 25 Haziran 2006.

<http://www.weforum.org/site/homepublic.nsf/Content/West-Islamic+World+Dialogue>,
25 Haziran 2006.

<http://www.whitehouse.gov/news/releases/2003/05/20030509-11.html>, 25 Haziran
2006.

<http://www.whitehouse.gov/news/releases/2004/01/20040120-7.html>, 25 Haziran 2006.

<http://www.whitehouse.gov/news/releases/2004/01/20040124-1.html>, 25 Haziran 2006.

http://www.wmdcommission.org/files/Weapons_of_Terror.pdf, 25 Haziran 2006.

http://www.wmdcommission.org/files/Weapons_of_Terror.pdf, 25 Haziran 2006.

<http://www1.umn.edu/humanrts/osce/new/budapest-summit-declaration.html>, 25
Haziran 2006.

ÖZGEÇMİŞ

1998 yılında başladığım İstanbul Kültür Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler bölümünden 2003 yılında mezun oldum ve aynı tarihte Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Uluslararası İlişkiler Yüksek Lisans Programı'na katılmaya hak kazandım. 2002 yılında TESEV'de (Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etütler Vakfı) stajyer olarak başladığım profesyonel çalışma hayatına ise, 2003 yılından beri İstanbul Kültür Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde Araştırma Görevlisi olarak devam etmekteyim. Aşağıda yayınlarımın ve katıldığım konferans, sempozyum, çalıştay ve toplantıların listesi bulunmaktadır.

Yayınlar

- Furtun, Fatih, 2005. "GODKA Girişimi ve Türkiye", **Tek Kutuplu Dünya Düzeninde Yaşamak**, Eds. Yonca Ozer, SODEV: İstanbul, 2006.
- Akgün, Mensur; Furtun, Fatih, **Genişletilmiş Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da Demokratikleşme Tartışması: Türkiye'den Sivil Bir Değerlendirme**, TESEV: İstanbul, (yayınlanacak)
- Furtun, Fatih, 2004. "Büyük Ortadoğu ve Türkiye", **Referans Gazetesi**, Mayıs 22
- Furtun, Fatih, Fall 2004. "Turkey: A New Opportunity? Or A Big Mistake?", **Slovak Foreign Policy Affairs**, Vol. V, No. II, s. 24-40
- Furtun, Fatih, 2004. "Büyük Ortadoğu'da Küçük Gelişmeler", **Referans Gazetesi**, Mart 24

Katılan Konferans, Sempozyum, Çalıştay ve Toplantılar

- Konuşmacı, 4th Pakistan-Turkish Bilateral Dialogue, The Iraq Situation and Its Impact on the Region, Islamabad, 14-17 Haziran, 2006.
- Katılımcı, Araştırma Semineri, The Dynamics of Integration, İstanbul, 15-16 Mayıs, 2006.

- Katılımcı, 1st Crisis Management Seminar, **The Cartoons Crisis**, İstanbul, 14-15 Mayıs, 2006.
- Katılımcı, Uluslararası Sempozyum, **Empowering Women in Public Life and Democratic Development in the BMENA Region**, İstanbul, 20-21 Haziran, 2005.
- Konuşmacı, Konferans, **Greater Middle East and North Africa Initiative and Turkey**, İstanbul, 30 Nisan, 2005.
- Katılımcı, Uluslararası Çalıştay, **OSCE Experiences in Promoting Democracy and Cooperative Security: An Inspiration for the Mediterranean Partners and Beyond?**, İstanbul, 3-5 Mart, 2005.
- Katılımcı, Uluslararası Sempozyum, **Istanbul Symposium II: Gender Equality and Political Participation in the Middle East and North Africa**, İstanbul, 6-7 Şubat, 2006.
- Konuşmacı, **AB'nin Geleceğinde Türkiye'nin Yeri**, Muğla, 22 Nisan, 2004.